

---

**СОЦІОЛОГІЯ:  
ТЕОРІЯ,  
МЕТОДИ,  
МАРКЕТИНГ**

2022/1  
СІЧЕНЬ — БЕРЕЗЕНЬ

Науково-теоретичний  
часопис

Заснований  
Інститутом соціології  
НАН України  
в липні 1997 року

ISSN 1563-3713

---

**ЗМІСТ**

Лист головного редактора . . . . . 5

**СТАТТІ**

*Сергій Дембіцький (Київ), Микола Сидоров (Київ)*. Цінність самореалізації  
у структурі індивідуальної життєдіяльності . . . . . 6

*Наталія Лавріненко (Київ)*. Готовність населення України прийняти  
прогресивну систему оподаткування . . . . . 29

*Любов Бевзенко (Київ)*. Парадигма складності в соціологічному теоретизу-  
ванні та культура метамодерну — контури взаємної легітимації . . . . . 45

*Павло Середа (Київ), Катерина Мальцева (Київ)*. Роль культурного та  
соціального капіталів у суб'єктивній оцінці здоров'я . . . . . 83

*Ірина Мажак (Київ)*. Соціальні нерівності у здоров'ї: головні підходи до  
вивчення . . . . . 106

*Максим Касянчук (Таллінн), Євген Лециньський (Макіївка), Олеся  
Трофименко (Київ)*. Між публічним та приватним: гомо- та бісексуальні  
чоловіки міських агломерацій Донецької області як локальна  
домодерна спільнота . . . . . 124

*Вікторія Гуменюк (Київ)*. Агентність учнів у контексті інноваційного  
навчального середовища: концептуалізація та теоретичні засади . . . . . 144

*Олена Іваненко (Київ), Олександр Корегін (Київ)*. Соціологія і демографія:  
про ролі, зв'язки та призначення наук . . . . . 165

*Ганна Куровська (Київ)*. Застосування засад акторно-мережевого підходу  
в соціології професій . . . . . 196

## СОЦІОГРАФІЯ

**Serhii Shapovalov** (Kyiv). The Day of Ukrainian Writing and Language — 2021: Is the use of Ukrainian as an official language in the public sphere increasing? . . . 207

## ДЕПАРТАМЕНТ АТЕСТАЦІЇ КАДРІВ ВИЩОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ

МОН УКРАЇНИ ІНФОРМУЄ..... 216

## НАУКОВЕ ЖИТТЯ

**Ольга Максименко** (Київ). «Глобальні та локальні кризи: переосмислюючи українське суспільство». XV Міжнародні соціологічні читання пам'яті Наталії Паніної та Валерія Хмелька . . . . . 218

Нагадуємо!

Журнал “Соціологія: теорія, методи, маркетинг”  
розповсюджується тільки за передплатою.

Передплатити часопис можна в будь-якому відділенні зв'язку.

**Передплатний індекс**

за Каталогом періодичних видань України 2022 року — **74276**.

**CONTENTS**

Letter from the Editor-in-chief . . . . . 5

**ARTICLES***Serhii Dembitskyi (Kyiv), Mykola Sydorov (Kyiv)*. The value of self-realization  
in the structure of individual life . . . . . 6*Nataliia Lavrinenko (Kyiv)*. The readiness of the population of Ukraine  
to accept a progressive taxation system. . . . . 29*Liubov Bevzenko (Kyiv)*. Complexity Theory in sociological theorizing and  
metamodern culture — the contours of mutual legitimation . . . . . 45*Pavlo Sereda (Kyiv), Kateryna Maltseva (Kyiv)*. Cultural and social capitals as  
factors in self-rated health. . . . . 83*Iryna Mazhak (Kyiv)*. Social inequalities in health: main approaches to study . . . 106*Maksym Kasianczuk (Tallinn), Yevhen Leszczynski (Makiivka), Olesia  
Trofymenko (Kyiv)*. Between public and private: homo- and bisexual men in  
urban agglomerations of Donetsk oblast as a local pre-modern community . . 124*Victoria Humeniuk (Kyiv)*. Learner agency in the context of innovative learner  
environment: its conceptualization and theoretical basis. . . . . 144*Olena Ivanenko (Kyiv), Olexandr Koregin (Kyiv)*. Sociology and Demography:  
The Roles, Connections, and Purposes of Sciences. . . . . 165*Hanna Kurovska (Kyiv)*. Application of basics of actor-network approach to  
sociology of professions. . . . . 196

## SOCIOGRAPHY

**Serhii Shapovalov** (*Kyiv*). The Day of Ukrainian Writing and Language — 2021: Is the use of Ukrainian as an official language in the public sphere increasing? . . . 207

THE STATE ATTESTATION COMMISSION INFORMS... . . . . . 216

## ACADEMIC LIFE

**Ol'ha Maksymenko** (*Kyiv*). “Global And Local Crises: Rethinking Ukrainian Society”. The 15th International Sociological Readings in Memory of Natalia Panina and Valerii Khmelko . . . . . 218

---

Підписано до друку 6.05.2022 р. Формат 70×108/16.  
Ум. друк. арк. 14,75. Обл.-вид.арк. 14,32. Тираж 250 прим. Зам. № 16.

---

Оригінал-макет підготовлений редакцією журналу  
“Соціологія: теорія, методи, маркетинг”  
Віддруковано ФОП Андрієвська Л.В., м. Київ, 02099, вул. Бориспільська, 9а  
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5190 від 29.08.2016 р.

---

## *Шановні колеги і друзі!*

Цей номер нашого журналу є незвичним... Адже коли у цілому вже був підготовлений його зміст, 24 лютого путінська Росія почала широкомасштабне військове вторгнення на територію України. Слова відомої радянської пісні про початок німецько-фашистського вторгнення вночі 22 червня 1941 року і про те, що “Киев бомбили” і почалася війна, з новою жахливою актуальністю відтворилися для України вночі 24 лютого 2022 року із нападом рашистських агресорів.

Україна вже поховала всі хворобливі імперські марення путінського режиму про “бліцкриг”. Країна день у день тримає важку, але ефективну оборону у війні, розв’язаній путінським режимом на території суверенної демократичної держави у центрі Європи. Лише за півтора місяця військових дій рашисти вже втратили вбитими більше, ніж Радянський Союз за всі роки війни в Афганістані. Українські збройні сили, територіальна оборона, прості громадяни демонструють зразки мужності та героїзму у цій справедливій з нашого боку війні. У безсилій люті без бажаних перемог на військовому фронті агресор веде ракетні та артилерійські обстріли мирного населення та цивільної інфраструктури, застосовуючи зброю, заборонену міжнародними конвенціями. Рашисти вчиняють страшні воєнні злочини проти мирного населення окупованих районів, проти наших жінок і дітей.

Війна вже надовго і трагічно змінила життя та долі мільйонів людей в Україні. Це — час важких випробувань для країни і водночас великий шанс для громадянської патріотичної консолідації й утвердження України як потужної європейської демократичної нації. Професійні соціологи не можуть залишатися осторонь цих важливих історичних процесів. Ми будемо досліджувати сучасний героїчний спротив та консолідацію українського народу, а також наступні повоєнні процеси відродження європейської демократичної України. Нашим актуальним завданням є також розвінчання міфів рашистської ідеології і пропаганди, зокрема на Заході. Соціологи, які професійно завжди спираються на факти, здійснюватимуть свою важливу просвітницьку місію правдивого об’єктивного інформування громадян та урядів різних країн про цю війну і її багатомірні соціальні наслідки для України та світу.

І наш журнал надалі продовжуватиме свою роботу. У складних умовах військового часу цей номер ми видаємо лише у цифровому форматі. Відповідний PDF-файл буде розповсюджено серед наших передплатників та інших читачів.

Зі щирою вірою у нашу перемогу!

*Віктор Степаненко, головний редактор*

## **СЕРГІЙ ДЕМБІЦЬКИЙ,**

*доктор соціологічних наук, заступник директора Інституту соціології НАНУ (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)*

## **SERHII DEMBITSKYI**

*Doctor of Sciences in Sociology, Deputy Director, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)*

*sociotest.solutions@gmail.com*

*<https://orcid.org/0000-0002-7958-3557>*

## **МИКОЛА СИДОРОВ,**

*кандидат фізико-математичних наук, завідувач кафедри методології та методів соціологічних досліджень КНУ ім. Тараса Шевченка (03022, Київ, просп. Глушкова, 4-д)*

## **MYKOLA SYDOROV**

*PhD in Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Methodology and Methods of Sociological Research, Taras Shevchenko National University of Kyiv (4-d, Glushkov Av., Kyiv, 03022)*

*myksyd@knu.ua*

*<https://orcid.org/0000-0002-5333-8393>*

## **Цінність самореалізації у структурі індивідуальної життєдіяльності**

У нашій попередній статті ми сформулювали методологію системного підходу до соціологічного вивчення індивідуальних цінностей [Дембіцький та ін., 2019]. Звичайно, одна публікація не тільки не могла надати відповідей на всі релевантні питання, пов'язані із запропонованим підходом, але й створила додаткові. Перш за все вони стосуються окремих цінностей, включених нами до індивідуальної ціннісної ієрархії. В цьому контексті ми бачимо два найголовніші питання: (1) чому той чи той запропонований об'єкт заслуговує ціннісного статусу? і (2) яке місце він посідає в структурі індивідуальної життєдіяльності?

У цій статті ми спробуємо дати відповіді на ці питання стосовно індивідуальної цінності самореалізації, яка, на нашу думку, є найкращим вихідним пунктом для початку емпіричної експлікації системного підходу до соціологічного вивчення індивідуальних цінностей.

---

*Цитування:* Дембіцький, С., Сидоров, М. (2022). Цінність самореалізації у структурі індивідуальної життєдіяльності. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 6–28, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.01.006>.

### *Індивідуальна цінність самореалізації: концептуалізація*

Ми розглядаємо цінність самореалізації як досягнення високих цілей у професійній, творчій або іншій царині. Хоча в цьому визначенні не згадано саморозвиток, але він неявно передбачається, оскільки «досягнення високих цілей» потребує, серед іншого, адекватного індивідуального внеску, який є неможливим без розвитку людини. Очевидно, що в такій інтерпретації цінність самореалізації стає концептуально близькою до одного з варіантів її інтерпретації в психології (синонімічним поняттям тут є самоактуалізація). Втім, соціально-психологічні та соціологічні інтерпретації є не менш важливими, оскільки переважна більшість видів діяльності реалізуються в контексті соціальної взаємодії на тому чи тому рівні: груповому, суборганізаційному, організаційному, територіальному й навіть державному чи міжнародному [Страусс, Корбин, 2007: сс. 134–137].

При цьому певна проблемність розгляду цінності самореалізації полягає в її особливій соціальній бажаності, підґрунтя якої закладено як традицією гуманістичної психології<sup>1</sup>, так і особливостями інституціоналізації сучасних капіталістичних суспільств. Отже, звернімося до розгляду цих проблемних аспектів.

Огляд гуманістичної традиції з метою синтезу положень ключових теорій, спрямованого на розкриття цілісного процесу самореалізації, здійснено у праці МаріNELI Русу [Rusu, 2019]. Проаналізувавши сильні та слабкі аспекти теоретичних положень, що їх запропонували К. Юнг, К. Роджерс, Р. Ассаджолі та К. Вілбер, автор формулює нарис комплексного підходу самореалізації, що базується на самопізнанні, нонконформізмі, вільнодумстві, професійній діяльності, подоланні его, а відтак доступі до естетичних та моральних цінностей. Очевидно, що для гуманістичної психології, феномен самореалізації розглядається у цілковито позитивному ключі.

У цьому сенсі ідеї гуманістичної психології добре резонують з феноменом індивідуальних досягнень, що є досить звичним для капіталістичних суспільств, а також культивується у них завдяки функціюванню соціальних інститутів, які відповідають за соціалізацію людини на різних етапах її життя. З відомих причин самореалізація як схвальна стратегія життєдіяльності наштовхується на суттєві бар'єри (біологічного та мотиваційного, а в багатьох випадках — і психічного характеру) в похилому віці. Проте навіть у цьому віці орієнтація на активність набуває дедалі більшого поширення. Відповідно, пропонується і перегляд ставлення до феномену самореалізації людей похилого віку на рівні культурних стандартів з метою створення позитивних смислових наративів щодо похилого віку [Laceulle & Vaars, 2014].

Поряд зі звичними розвинені суспільства постійно створюють нові інституційні можливості для самореалізації. Наприклад, останніми десятиріччями особливого статусу набуло онлайнове середовище, в якому користувачі отримують різноманітні можливості для самореалізації шляхом інформаційного упредметнення своєї творчості, а також доєднання до спільнот, які створюють

1 Про різницю між самореалізацією та самоактуалізацією див.: [Плотникова, Маслова, 2018].

безкоштовний інформаційний продукт [Hemetsberger, 2005]. Найвідомішими прикладами останніх є спільноти розробників та користувачів програмних продуктів з відкритим кодом.

Утім, незважаючи на такий яскравий ореол феномену самореалізації, існує цілком протилежний погляд на його сутність, що вкорінений в соціологічний традиції. Його представлено у праці Алекса Гонета [Honnet, 2004]. Аналізуючи розвиток капіталізму та вимоги, які він висуває до робочої сили, автор доходить висновку, що «ідеал самореалізації ... перетворився на ідеологію та виробничу силу економічної системи, що зазнає дерегуляції» [Honnet, 2004: р. 474]. За думкою автора, такий процес перетворення ідеалу на примус призводить до нових форм незадоволення та страждань, а це, серед іншого, спричиняється до утвердження депресії як масового явища (А. Еренберг). Отже, там де представники гуманістичної психології бачать вершину процесу індивідуалізації, А. Гонет «діагностує» патології самореалізації, яка набирає якості безжалісного та дегуманізованого інструменту капіталізму.

Така контроверсійність у поглядах на феномен самореалізації ставить її ціннісний статус під питання. Не відкидаючи релевантності інституційного виміру в аналізі феномену самореалізації, ми все ж таки виходимо з біологічних та психологічних передумов, що формують базу для подальших індивідуальних ціннісно-смислових нашарувань [Дембіцький та ін., сс. 105–106]. У цьому значенні наш пошук спрямовано на універсальні цінності, які хоч і можуть бути модифіковані за конкретних культурних умов, але не визначаються ними.

Таким чином, в межах цілісного розгляду феномену самореалізації слід знайти складову, що дасть підстави стверджувати про універсальний характер такої цінності. На наш погляд, такою складовою є психологічний феномен потоку, детально досліджений Михаєм Чиксентміхаї. Він описує феномен потоку так: «Для нього характерна відповідність наших умінь складності поставленого завдання, наявність яasnих цілей та чітких “правил гри”, а також зворотного зв'язку, що дає змогу судити про успішність власних дій. Ступінь концентрації уваги в цьому стані є настільки високим, що людина виявляється нездатною думати про будь-що стороннє або тривожитися про свої проблеми. У неї втрачається відчуття власного Я, викривляється відчуття часу. Почуття, що їх відчуває людина у стані потоку, є такими сильними та благодатними, що вона знову і знову повертається до цієї діяльності, не спиняючись перед можливими труднощами і небезпеками, й мало цікавиться, що вона отримує врешті-решт» [Чиксентміхай, 2011: с. 70].

Сам по собі феномен потоку не є самореалізацією, але він є тією рушійною силою, яка має потенціал спрямувати її у конструктивне річище, а також наповнити мотивацією, яку індивід черпає не у примусі соціальних інститутів, а всередині власної особистості. Саме в цьому значенні «досягнення високих цілей у професійній, творчій чи іншій царині» стає справжньою цінністю індивідуального життя. Тут можна провести цікаві паралелі з думками одного із засновників філософії прагматизму Джона Дьюї, який, розглядаючи феномен самореалізації, акцентував увагу саме на процесі діяльності на противагу усуненню розбіжності між теперішнім та майбутнім Я [Dewey, 1893].



Ціннісний статус самореалізації можна розглядати і з функціонального боку, оскільки вона є важливим ресурсом благополуччя та фізичного здоров'я [Ryff, 2013; Miquelon, Vallerand, 2006], а також важливою складовою в різних сферах життя [Henricks, 2014; Super, 1985]. Отже, феномен самореалізації цілком може слугувати ціннісним об'єктом індивіда, що специфікується залежно від його індивідуальних переваг.

### *Методи дослідження*

*Дизайн.* Ми спираємося на дані двох онлайн-опитувань. Перше було проведено у березні 2020 року серед студентів КНУ імені Тараса Шевченка. Розмір вибірки становить 417 респондентів (жінки — 71,4%, чоловіки — 28,6%, вік — від 17 до 28 років, середній вік — 19,2 року). До опитування були залучені студенти різних курсів з 19 факультетів та інститутів (див. Додаток 1), вибірка не є репрезентативною за факультетами, курсами та статтю. (див. Додаток 1).

Залучення студентів до опитування здійснювалося шляхом персональної розсилки на електронну пошту тим, хто брав участь в університетському соціальному дослідженні UniDOS і погодився брати участь і в інших опитуваннях.

Друге онлайн-опитування проведено фірмою Factum Group серед жителів Київської області у червні та липні 2021 року. Розмір вибірки становить 728 респондентів (жінки — 54,58%, чоловіки — 45,5%, середній вік — 37,4 року).

Опитування було заплановано таким чином, щоб охопити чоловіків та жінок різних вікових груп у чотирьох поселенських групах: 1) тих, хто проживає у м. Києві; 2) тих, хто проживає у невеликих містах-супутниках м. Києва (Ірпінь, Вишгород, Буча, Вишневе, Бровари); 3) тих, хто проживає у невеликих містах області, які знаходяться на більшому віддаленні від м. Києва (Обухів, Переяслав, Яготин, Богуслав, Сквир, Березань, Українка, Кагарлик, Тетіїв, Узин, Миронівка, Тараща); 4) тих, хто проживає у м. Біла Церква (порівняно велике місто області, яке знаходиться на істотній віддаленості від м. Київ). Відмінності між запланованою (теоретичною) та реально отриманою (емпіричною) вибірками містяться у Додатку 2.

*Інструмент.* Для вимірювання цінностей використано останню редакцію соціологічного тесту «Індивідуальні цінності та інтереси — 13» (див. Додаток 3). Тут слід приділити увагу особливостям використання цього інструменту. Спочатку щодо кожної цінності респонденти обирають, чи готові вони від неї відмовитися на певний час або навіть назавжди (три рівні). Далі відповідно до отриманих рівнів здійснюється ранжування цінностей. Спочатку ранжуються цінності, від яких респондент не готовий відмовитися взагалі, потім — ті, від яких респондент готовий відмовитися на певний час, й наприкінці — ті, від яких респондент готовий відмовитися назавжди. На наступному етапі три ранжовані сукупності об'єднуються в єдиний рейтинг, де кожна цінність набуває унікальне значення (1 — найважливіша цінність, 13 — найменш важлива).

Далі з метою полегшення статистичного опрацювання ми перекодували рейтингові значення у дихотомію. Так, для кожного респондента цінності були поділені на такі, що характеризуються високою значущістю (з 1 по 4 ранг, або перша третина), й такі, що цим не характеризуються (з 5 по 13 ранг, або вся реш-

та). Звісно, цей поділ є доволі умовним й потребує порівняння з іншими альтернативами. Однак саме його використання (на противагу низці інших) дало нам змогу виявити цікаві результати, що описують взаємозв'язок цінностей із зовнішніми чинниками, а також між собою.

Також було використано такі вимірювальні методики, як «SCL-9-NR» [Дембіцький, 2019: сс. 63–91] для вимірювання психологічного дистресу та «Satisfaction With Life Scale» [Diener et al., 1985] для вимірювання задоволеності життям. Крім комплексних інструментів вимірювання використано стандартні анкетні запитання про різні аспекти індивідуального життя респондентів: матеріальний стан, статус та досвід зайнятості, їхній сімейний стан, включно з інформацією про наявність дітей, практики дозвілля, релігійні погляди, стан фізичного здоров'я, окремі умови проживання та освіти.

*Статистичний аналіз.* Передусім слід приділити увагу природі отриманих даних в контексті можливостей методів статистичного аналізу. Фактично, дані отримані в процесі більшості онлайн-опитувань не є тією основою, що задовольняє припущенням методів імовірнісної статистики. Це є справедливим і для даних, що були використані нами. Проте ми потребуємо критеріїв для виокремлення зв'язків, які потенційно можуть становити інтерес у подальших дослідженнях. З огляду на це, ми використовуємо статистичні методи як певний орієнтир для визначення релевантних емпіричних фактів, які можуть мати потенціал узагальнення. Звичайно, усі зроблені нами таким чином висновки мають попередній характер.

Для побудови сукупного рейтингу цінностей на підставі персональних рейтингів респондентів застосовано метод Кондорсе [Сидоров, Костенко, 2017], що є одним з методів, які використовують у разі ухвалення колективних рішень, — агрегації індивідуальних думок респондентів стосовно переваг того чи того показника. Він позбавлений суб'єктивності оцінки відстаней між рангами, і його результат легше обґрунтувати у випадку відсутності парадоксу Кондорсе, коли парними порівняннями досягти лінійного ланцюжка рангів неможливо.

У методі Кондорсе для обраної пари цінностей (нехай  $A$  та  $B$ ) оцінюється кількість респондентів, для яких  $A$  є більш важливим за  $B$  ( $A > B$ ) та, відповідно, кількість тих респондентів, для яких  $A < B$ . Результуючою є різниця між цими числами, яка визначає остаточний напрям нерівності. Такі нерівності будують для всіх пар, а потім об'єднують в один ланцюжок рангів. Якщо такий ланцюжок є лінійним (без зацилювань) і містить всі цінності, то є підстави стверджувати про відсутність парадоксу Кондорсе та можливість побудови результуючої рангової структури.

Аналіз взаємозв'язків між цінностями та іншими аспектами індивідуального життя здійснено за допомоги критерію незалежності  $\chi^2$ .

Окремою проблемою став вибір методу аналізу взаємозв'язків між різними цінностями. Це пов'язане з тим, що для відображення їх значущості було використано ранжування. В цьому випадку навіть за відсутності фактичних зв'язків між рангами цінностей будуть фіксуватися статистичні зв'язки між ними, що виглядають як значимі.

Щоб пояснити цю особливість, звернімося до гіпотетичної ситуації, коли ранги цінностям присвоюють випадковим чином. У такій ситуації ймовірність для кожної цінності отримати один з тринадцяти рангів дорівнює приблизно 0,077 (1/13). Відповідно, ймовірність отримати ранг з першого по четвертий становить 0,308 (4/13), а з п'ятого по тринадцятий — 0,692 (9/13).

На наступному кроці змодельємо парний взаємозв'язок між будь-якими двома цінностями після перекодування їх у дихотомії (1 для 1–4 рангів, 0 для 5–13 рангів). Конкретніше, перевіримо:

- 1) якими будуть імовірності для «цінності 1» отримати значення 1 та 0 за умови, що значення «цінності 2» становить 1;
- 2) якими будуть імовірності для «цінності 1» отримати значення 1 та 0 за умови, що значення «цінності 2» становить 0. Якщо «цінність 2» набуває значення 1, то з перших чотирьох рангів залишається лише три, а з усіх, що залишилися — 12.

Отже, імовірність для «цінності 1» набути значення 1 становить 0,250 (3/12), а значення 0 — 0,750 (9/12). Якщо ж «цінність 2» набуває значення 0, то за 12 доступних усіх рангів з першого по четвертий залишаються незайнятими. Таким чином, імовірність для «цінності 1» набути значення 1 становить 0,333 (4/12), а значення 0 — 0,667 (8/12). Який вигляд матимуть відповідні розподіли в сукупності, наведено у таблиці 1.

Таблиця 1

**Імовірність для цінності 1 набути певне значення за умови відомого значення цінності 2 (в ситуації випадкового присвоєння рангів)**

| Значення цінності 1 | Значення цінності 2 |       |
|---------------------|---------------------|-------|
|                     | 0                   | 1     |
| 0                   | 0,667               | 0,750 |
| 1                   | 0,333               | 0,250 |
| Разом               | 1,000               | 1,000 |

Як можна побачити, існує уявний зв'язок між будь-якими двома цінностями, коли вони мають ранжовану природу та в дійсності не є пов'язаними. Емпіричне генерування відповідних даних (13 цінностей, відсутність зв'язку) дає змогу встановити парні коефіцієнти кореляції між такими змінними, що дорівнюють близько  $-0,08$ . З огляду на це, саме такий розподіл для цієї ситуації вказує на ситуацію повної відсутності зв'язку між двома цінностями.

Отже, слід використовувати такий метод аналізу зв'язків між рангами цінностей, який би враховував описану природу розподілу. На даному етапі ми вирішили використати *Z*-тест для однієї вибірки.

Логіка його застосування є такою. Ми перевіряємо, чи збільшується або зменшується статистично значимо імовірність для інших цінностей мати високу значущість для респондентів за умови, що цінність самореалізації має високу значущість.

Для цього необхідно порівняти емпіричну пропорцію респондентів, які демонструють для обох цінностей високу значущість з теоретичним значенням,

яке ми отримали б за умови, що ці цінності зовсім не пов'язані. Як було продемонстровано вище, для повністю рівномірного розподілу така пропорція дорівнює 0,25. Але оскільки з емпіричних даних відомо, що розподіл рангів не є рівномірним, остільки для кожного парного зв'язку необхідно розрахувати власне еталонне значення з урахуванням відповідного емпіричного розподілу.

При цьому ми дотримуємося припущення, що всередині інтервалів, які позначають однакові значущості цінностей (ранги 1–4 та 5–13), імовірності посісти певний ранг є однаковими. Наприклад, для цінності знання лише 21,2% усіх спостережень потраплять до перших чотирьох рангів. За такої умови ми вважатимемо, що імовірність посісти будь-який ранг з першого по четвертий становить 0,053 (0,212/4), а будь-який ранг з п'ятого по тринадцятий — 0,0876 (0,788/9). Отже, за умови, що цінність самореалізації посідає один з рангів з першого по четвертий, очікувана, або еталонна імовірність для цінності знання мати високу значущість дорівнюватиме:

$$(3 * 0,053) / ((3 * 0,053) + 0,788) = 0,168$$

Звичайно, це дуже сильне спрощення, але поки ми не сформулювали підхід, який би дав змогу враховувати емпіричні пропорції для кожного рангу з метою розрахунку таких еталонних значень для заданого інтервалу рангів.

Що стосується вибору *Z*-тесту для однієї вибірки, ми виходимо з того, що еталонне значення є тією пропорцією, яка б існувала у гіпотетичній генеральній сукупності, де за заданого розподілу рангів не існує зв'язку між двома цінностями.

У подальшому ми наводимо не повні розрахунки еталонних значень для кожної цінності, а лише результати цих розрахунків.

Усі обчислення виконано засобами мови програмування *R* (версія 4.0.1).

### *Результати дослідження*

*Сукупний рейтинг цінностей.* Згідно з результатами застосування методу Кондорсе, індивідуальна цінність самореалізація посідає восьмий ранг для відповідей, отриманих серед мешканців Київської області, та шостий ранг для відповідей — серед студентської молоді КНУ імені Тараса Шевченка (див. табл. 2).

Емпіричне значення методу (у таблиці — ЕЗМ) показує сумарну кількість випадків, коли відповідна цінність посіла вищу позицію в разі порівняння з іншими цінностями. Наприклад, максимальний показник емпіричного значення методу для будь-якої цінності на даних, зібраних серед жителів Київської області, дорівнює:

$$728 * 12 = 8736$$

де 728 — кількість респондентів, а 12 — кількість порівнянь з іншими цінностями.

Цікавим тут є те, що у вибірці жителів Київської області емпіричне значення методу для індивідуальної цінності статусу є меншим за відповідне значення індивідуальної цінності влади, але остання все ж таки знаходиться на останньому місці. Це пов'язане з тим, що в очних порівняннях статус посів вищу сходинку, набравши 369 більш високих позицій, порівняно з 359 у влади.

Таблиця 2

## Ранги індивідуальних цінностей згідно з методом Кондорсе

| Ранг | Дані опитування жителів Київської області, N = 728 |      | Дані опитування студентів, N = 396 |      |
|------|--|------|------------------------------------|------|
|      | Цінність   | ЕЗМ* | Цінність                           | ЕЗМ* |
| 1    | Фізичне здоров'я                                   | 7244 | Фізичне здоров'я                   | 3707 |
| 2    | Міжособистісні стосунки                            | 6240 | Психологічний комфорт              | 3753 |
| 3    | Психологічний комфорт                              | 5797 | Міжособистісні стосунки            | 3433 |
| 4    | Особиста свобода                                   | 5254 | Особиста свобода                   | 3475 |
| 5    | Моральність  | 5246 | Моральність                        | 3085 |
| 6    | Домашній комфорт                                   | 5127 | Самореалізація                     | 3095 |
| 7    | Знання   | 4481 | Знання                             | 2734 |
| 8    | Самореалізація                                     | 4066 | Домашній комфорт                   | 2355 |
| 9    | Багатство  | 3732 | Дозвілля                           | 1984 |
| 10   | Дозвілля   | 3177 | Багатство                          | 1747 |
| 11   | Краса  | 2791 | Краса                              | 1409 |
| 12   | Статус   | 1784 | Статус                             | 862  |
| 13   | Влада  | 1845 | Влада                              | 679  |

\* Емпіричне значення цінності за результатами застосування методу Кондорсе.

Схожа ситуація спостерігається з емпіричними значеннями методу для індивідуальних цінностей фізичного здоров'я та психологічного комфорту (209 переважних позицій проти 207), міжособистісних стосунків та особистої свободи (215 переважних позицій проти 201), а також моральності та самореалізації (222 переважні позиції проти 194), що обраховувалися у вибірці студентів.

Повні результати попарних порівнянь з використанням методу Кондорсе див. у Додатку 4.

Зв'язки з іншими аспектами індивідуального життя. Серед різноманітних аспектів індивідуального життя, які були зафіксовані у дослідженні, статистично значимі зв'язки з індивідуальною цінністю самореалізації продемонстрували стать, досвід керівництва за основним місцем роботи, рівень відносної фінансової депривації (останнє поняття буде розкрито далі) та сімейний стан респондентів.

З перелічених аспектів лише стать можна беззаперечно розглядати як незалежну змінну. З меншою впевненістю, але в якості головної гіпотези, до незалежних змінних можна віднести сімейний стан та відносну фінансову депривацію. Нарешті, щодо досвіду керівництва підлеглими логічною виглядає інтерактивна модель, за якої цінність самореалізації та досвід керівництва підсилюють одне одного (це, звісно, не скасовує можливості розгляду цієї цінності як залежної або незалежної змінної).

Наведені міркування щодо гіпотетичного напрямку впливу виглядають більш очікуваною частиною наступної частини статті (обговорення результатів), але є необхідними тут з огляду на визначення специфіки подання даних, наведених у формі таблиці спряженості.

*Залежність індивідуальної значущості самореалізації від статі.* Згідно з даними, отриманими серед жителів Київської області, для чоловіків імовірність зустріти високий рівень значущості цінності самореалізації є дещо вищою, ніж для жінок (див. табл. 3;  $\chi^2 = 4,56$ ,  $df = 1$ ,  $p\text{-value} = 0,03$ ). Водночас результати опитування студентів цей зв'язок не підтверджують (див. табл. 4;  $\chi^2 < 0,01$ ,  $df = 1$ ,  $p\text{-value} = 0,98$ ). Фактично, згідно з цими даними, хлопці та дівчата, що навчаються у ВНЗ, не відрізняються щодо рівня значущості самореалізації.

Таблиця 3

**Зв'язок статі респондентів із рівнем значущості цінності самореалізації  
(дані опитування жителів Київської області,  $N = 728$ ), %**

| Рівень значущості цінності самореалізації | Стать респондента |        |
|---|-------------------|--------|
|   | Чоловіча          | Жіноча |
| Не високий                                | 77,6              | 84,1   |
| Високий                                   | 22,4              | 15,9   |

Таблиця 4

**Зв'язок статі респондентів із рівнем значущості цінності самореалізації  
(дані опитування студентів,  $N = 396$ ), %**

| Рівень значущості цінності самореалізації | Стать респондента |        |
|---|-------------------|--------|
|   | Чоловіча          | Жіноча |
| Невисокий                                 | 71,6              | 71,0   |
| Високий                                   | 28,4              | 29,0   |

*Залежність індивідуальної значущості самореалізації від сімейного стану.* Спостерігаються доволі суттєві варіації у ймовірності високого рівня значущості цінності самореалізації залежно від сімейного стану респондентів (див. табл. 5;  $\chi^2 = 9,67$ ,  $df = 5$ ,  $p\text{-value} = 0,03$ ). Якщо для вдівців (удів) вона становить лише 5,6%, то для тих, хто розлучений офіційно, — 27,8%. Загалом, крім розлучених офіційно респондентів, порівняно більш високий акцент на самореалізації є характерним для тих, хто ніколи не був у шлюбі, а також тих, хто перебуває у фактичному, незареєстрованому шлюбі.

Таблиця 5

**Залежність рівня значущості цінності самореалізації від сімейного стану  
(дані опитування жителів Київської області,  $N = 728$ ), %**

| Сімейний стану респондента                           | Рівень значущості цінності самореалізації |         |
|--|---|---------|
|  | Не високий                                | Високий |
| Ніколи не був (-ла) у шлюбі                          | 77,8                                      | 22,2    |
| Перебуваю у зареєстрованому шлюбі                    | 84,8                                      | 15,2    |
| Перебуваю у фактичному, незареєстрованому шлюбі      | 76,6                                      | 23,4    |
| Розлучений (-на) офіційно                            | 72,2                                      | 27,8    |
| Розійшовся (-лась), хоч офіційно не розлучений (-на) | 87,5                                      | 12,5    |
| Вдівець (вдова)                                      | 94,4                                      | 5,6     |

*Зв'язок індивідуальної значущості самореалізації з відносною фінансовою депривацією.* В контексті нашого дослідження ми розглядаємо відносну фінансову депривацію як невідповідність між уявним рівнем доходу, який забезпечив би, за оцінкою респондента, нормальне життя його родини, та справжнім рівнем її доходу.

З огляду на це справжні доходи можуть бути відчутно нижчими за уявний нормальний рівень (для нашої вибірки — це 51,0%), дещо нижчими (28,0%), приблизно на цьому ж рівні (18,0%), дещо вищими (2,2%) та відчутно вищими (0,8%). З огляду на вкрай низьку наповненість двох останніх груп, ми виключили їх з аналізу. Що стосується перших трьох, то далі ми розглядаємо їх як високу (відчутно нижче), помірну (дещо нижче) та відсутню (приблизно на тому ж рівні) відносну фінансову депривацію.

Як впливає з даних, індивідуальна значущість самореалізації відчутно зростає за відсутності відносної фінансової депривації (див. табл. 6;  $\chi^2 = 7,14$ ,  $df = 2$ ,  $p$ -value = 0,03). Водночас різниця між станами високої та помірної відносної фінансової депривації є вкрай малою.

Таблиця 6

**Зв'язок рівня відносної фінансової депривації з рівнем значущості цінності самореалізації (дані опитування жителів Київської області,  $N = 706$ ), %**

| Рівень значущості цінності самореалізації | Відносна фінансова депривація |         |          |
|---|-------------------------------|---------|----------|
|   | Висока                        | Помірна | Відсутня |
| Невисокий                                 | 83,8                          | 81,9    | 73,3     |
| Високий                                   | 16,2                          | 18,1    | 26,7     |

*Зв'язок індивідуальної значущості самореалізації з досвідом керівництва.* У цьому випадку ми розглядаємо можливість існування інтерактивного зв'язку між змінними, отже, далі наводимо дві таблиці спряженості, що допоможуть сформулювати уявлення про можливі зв'язки (див. табл. 5–6;  $\chi^2 = 9,82$ ,  $df = 1$ ,  $p$ -value < 0,01).

Відмінність у кількості респондентів, які говорять про високу значущість самореалізації, залежно від наявності або відсутності досвіду керівництва є доволі відчутною й майже досягає 10% (див. табл. 7).

Таблиця 7

**Зв'язок досвіду керівництва іншими співробітниками за основним місцем роботи (незалежна змінна) з рівнем значущості цінності самореалізації (дані опитування жителів Київської області,  $N = 728$ ), %**

| Рівень значущості цінності самореалізації | Досвід керівництва |           |
|---|--------------------|-----------|
|   | Наявний            | Відсутній |
| Невисокий                                 | 76,9               | 86,6      |
| Високий                                   | 23,1               | 13,4      |

Не менш цікавою є й відмінність між імовірністю наявності досвіду керівництва залежно від рівня значущості, яку респондент надає цінності самореалізації (див. табл. 8). Якщо для респондентів, які не надають високої значущості

самореалізації, керівний досвід мають трохи більш як половина опитаних, то для тих, хто включає самореалізацію до найголовніших цінностей, відповідний показник сягає майже досягає 70%.

Таблиця 8

**Зв'язок досвіду керівництва іншими співробітниками за основним місцем роботи з рівнем значущості цінності самореалізації (незалежна змінна)  
(дані опитування жителів Київської області,  $N = 728$ ), %**

| Рівень значущості цінності самореалізації | Досвід керівництва |           |
|---|--------------------|-----------|
|   | Наявний            | Відсутній |
| Невисокий                                 | 54,2               | 45,8      |
| Високий                                   | 69,7               | 30,3      |

*Зв'язок самореалізації з іншими індивідуальними цінностями.* Наступним кроком аналізу є визначення того, чи будуть інші цінності мати вищу або нижчу ймовірність набути високу значущість за умови, що індивідуальна цінність самореалізації має для респондента саме високу значущість.

Таблиця 9

**Зв'язок високої значущості індивідуальної цінності «самореалізації» з імовірністю високої значущості інших індивідуальних цінностей  
(дані опитування жителів Київської області)**

| Індивідуальна цінність                         | Наявна, % | Очікувана, % | Z-score | p-value, two side | p-value, one side |
|--|-----------|--------------|---------|-------------------|-------------------|
| Вплив цінності самореалізації на ( $N = 137$ ) |           |              |         |                   |                   |
| Домашній комфорт ↓                             | 21,2      | 29,9         | -2,22   | 0,03              | 0,02              |
| Багатство                                      | 18,2      | 15,8         | 0,77    | 0,44              | 0,22              |
| Краса  | 7,3       | 6,4          | 0,43    | 0,67              | 0,34              |
| Влада  | 3,6       | 4,2          | -0,35   | 0,73              | 0,37              |
| Фізичне здоров'я ↓                             | 67,9      | 75,4         | -2,04   | 0,04              | 0,02              |
| Психологічний комфорт ↓                        | 30,7      | 45,7         | -3,52   | < 0,001           | < 0,001           |
| Міжособистісні стосунки ↓                      | 43,8      | 55,7         | -2,80   | < 0,01            | < 0,01            |
| Знання ↑                                       | 27,0      | 16,8         | 3,19    | < 0,01            | < 0,001           |
| Особиста свобода                               | 32,8      | 32,3         | 0,13    | 0,90              | 0,45              |
| Статус   | 2,9       | 3,9          | -0,60   | 0,55              | 0,28              |
| Моральність                                    | 38,0      | 35,6         | 0,59    | 0,56              | 0,28              |
| Дозвілля                                       | 6,6       | 5,9          | 0,35    | 0,73              | 0,37              |
| Вплив на цінність самореалізації               |           |              |         |                   |                   |
| Домашній комфорт ↓ ( $N = 264$ )               | 11,0      | 14,8         | -1,74   | 0,08              | 0,04              |
| Психологічний комфорт ↓ ( $N = 385$ )          | 10,9      | 14,8         | -2,15   | 0,03              | 0,02              |
| Знання ↑ ( $N = 154$ )                         | 24,0      | 14,8         | 3,22    | < 0,01            | < 0,001           |

Далі у відповідних таблицях (див. табл. 9–10) навпроти кожної цінності вказано п'ять значень. Перше демонструє кількість респондентів, які сказали про високу значущість відповідної цінності, серед тих, хто також відносить до



найважливішої четвірки індивідуальних цінностей і самореалізацію. Друге — очікувану кількість таких респондентів за відсутності взаємозв'язку між відповідною цінністю та цінністю самореалізації. Значення з третього по п'яте є результатами застосування *Z*-тесту для однієї вибірки.

Отже, серед представників дорослого міського населення Київської області (див. табл. 9) єдиною цінністю, що позитивно пов'язана з цінністю самореалізації, є знання. Її приріст порівняно з еталонним значенням становить 10,2%. Водночас, негативний зв'язок є характерним для таких індивідуальних цінностей, як домашній комфорт, фізичне здоров'я, психологічний комфорт та міжособистісні стосунки. Для цих цінностей пониження порівняно з еталонним значенням становить відповідно 8,7%, 7,5%, 15,0% та 11,9%.

Тут, звісно, важливо розуміти, що такі цінності, як фізичне здоров'я та міжособистісні стосунки, залишаються двома головними (до них також наближена індивідуальна цінність моральності) серед тих, хто орієнтований на самореалізацію. При цьому, якщо психологічний комфорт фактично зрівнюється за релевантністю з цінністю знання, то цінність домашнього комфорту стає навіть менш поширеною в цій групі респондентів.

Таблиця 10

**Зв'язок високої значущості індивідуальної цінності «самореалізації» з імовірністю високої значущості інших індивідуальних цінностей (дані опитування жителів Київської області, *N* = 157)**

| Індивідуальна цінність  | Наявна, % | Очікувана, % | <i>Z</i> -score | <i>p</i> -value, two side | <i>p</i> -value, one side |
|---|-----------|--------------|-----------------|---------------------------|---------------------------|
| Вплив цінності самореалізації на такі цінності ( <i>N</i> = 157): |           |              |                 |                           |                           |
| Домашній комфорт ↓  | 8,9       | 16,8         | -2,65           | < 0,01                    | < 0,01                    |
| Багатство   | 5,1       | 7,6          | -1,18           | 0,24                      | 0,12                      |
| Краса   | 3,8       | 5,5          | -0,93           | 0,35                      | 0,18                      |
| Влада   | 5,1       | 2,8          | 1,75            | 0,08                      | 0,04                      |
| Фізичне здоров'я ↓  | 45,9      | 56,6         | -2,71           | < 0,01                    | < 0,01                    |
| Психологічний комфорт ↓   | 51,0      | 58,5         | -1,91           | 0,06                      | 0,03                      |
| Міжособистісні стосунки   | 44,6      | 46,9         | -0,58           | 0,56                      | 0,28                      |
| Знання ↑  | 29,3      | 20,8         | 2,62            | < 0,01                    | < 0,01                    |
| Особиста свобода ↑  | 58,0      | 45,6         | 3,12            | < 0,01                    | < 0,001                   |
| Статус  | 2,5       | 2,4          | 0,08            | 0,94                      | 0,47                      |
| Моральність   | 38,9      | 37,3         | 0,41            | 0,68                      | 0,34                      |
| Дозвілля  | 7,0       | 8,0          | -0,46           | 0,65                      | 0,33                      |
| Вплив на цінність самореалізації таких цінностей:                 |           |              |                 |                           |                           |
| Домашній комфорт ↓ ( <i>N</i> = 86)                               | 16,3      | 32,2         | -3,16           | < 0,01                    | < 0,001                   |
| Багатство ↓ ( <i>N</i> = 40)                                      | 20,0      | 32,2         | -1,65           | 0,10                      | 0,05                      |
| Знання ↑ ( <i>N</i> = 105)  | 43,8      | 32,2         | 2,54            | 0,01                      | < 0,01                    |
| Особиста свобода ↑ ( <i>N</i> = 214)                              | 42,5      | 32,2         | 3,22            | < 0,01                    | < 0,001                   |

Аналогічним чином можна проаналізувати зміну ймовірності для цінності самореалізації мати високу значущість за умови, що та чи та цінність має високу значущість. Індивідуальними цінностями, що потенційно можуть справляти такий вплив, є домашній комфорт (-3,8%), психологічний комфорт (-3,9%) та знання (+9,2%).

Що стосується студентської молоді (див. табл. 10), то спостерігається дві цінності, що позитивно пов'язані з індивідуальною орієнтацією на самореалізацію, — знання та особиста свобода. У зіставленні з еталонними значеннями приріст для цінності знання становить 8,5%, для цінності свободи сягає 12,4%. Цінності, що демонструють негативний зв'язок, — ті ж самі, що й у попередньому випадку, за винятком міжособистісних стосунків: домашній комфорт, фізичне здоров'я та психологічний комфорт. Рівень пониження становить 7,9%, 10,7% та 7,5% відповідно.

Такі зміни виводять на перше місце цінність особистої свободи, вже за якою слідує цінності психологічного комфорту, фізичного здоров'я та моральності. Наступною за важливістю є цінність знання, а вже далі розміщуються решта.

У студентській групі вплив інших цінностей на ймовірність самореалізації мати високу значущість є більш відчутним. Індивідуальні цінності знання (+11,6%) та особистої свободи (+10,3%) збільшують таку ймовірність, а домашнього комфорту (-15,9%) та багатства (-12,2%) — зменшують.

## Обговорення

*Загальна позиція індивідуальної цінності самореалізації серед інших цінностей.* В найзагальнішому вигляді ієрархії цінностей, що були побудовані за результатами двох досліджень, є схожими. Втім, вони мають й доволі цікаві відмінності.

Так, у студентської молоді індивідуальна цінність самореалізації знаходиться на дві сходинки вище (6 позиція), ніж у жителів Київської області (8 позиція). Якщо серед останніх самореалізація є вищою лише у 46,5% парних порівнянь з іншими цінностями, то серед студентів цей показник зростає до 65,1%.

Якщо ж бути більш прискіпливим до даних, то можна зробити висновок, що у студентської молоді індивідуальна цінність самореалізації знаходиться не на шостій позиції, а на третій. Фактично, перші шість позицій займають три пари, що є вкрай близькими за оцінками. Першу пару (1 позиція) формують фізичне здоров'я та психологічний комфорт, другу пару (2 позиція) — міжособистісні стосунки та особиста свобода, третю пару (3 позиція) — моральність та самореалізація.

Це може вказувати на те, що в цілому не найважливіша індивідуальна цінність суттєво зростає у тих групах, які характеризуються високим рівнем соціальних домагань (саме такою має бути група студентів, що навчаються в одному з найкращих ЗВО України).

*Цінність самореалізації та стать.* Якщо серед жителів Київської області, відмінності між чоловіками та жінками простежуються, то серед студентів КНУ імені Тараса Шевченка їх нема. Це явище може мати кілька гіпотетичних пояснень, які потребують окремої емпіричної перевірки.

По-перше, до зазначених відмінностей у ставленні до цінності самореалізації може призводити належність студентів КНУ імені Тараса Шевченка та більшої частини населення Київської області до різних поколінь. Представники старших поколінь можуть більшою мірою порівняно з молоддю поділяти гендерні стереотипи, за якими чоловікові відводиться головна роль у зіставленні з жінками.

По-друге, сама соціальна роль сучасного студента (тим паче в одному з провідних ЗВО країни) накладає специфічні очікування, що приводить до більшої індивідуальної релевантності цінності самореалізації серед обох статей. Водночас, серед різних соціальних груп такої територіальної спільноти як Київська область, соціальні ролі чоловіків та жінок в узагальненому вигляді не є еквівалентними, що призводить до зафіксованих розбіжностей.

Нарешті, індивідуальні зміни, що відбуваються з віком, можуть бути тим чинником, що пояснює відмінності між результатами дослідження у двох вибірках. Так, вікові зміни можуть не лише знижувати важливість індивідуальної цінності самореалізації серед обох статей у старших групах, а й бути більш вагомими саме серед жінок.

*Цінність самореалізації та сімейний статус.* Показовим є те, що протилежними з погляду релевантності цінності самореалізації є дві групи респондентів, які залишилися без чоловіка або дружини. Найбільшу актуальність індивідуальна цінність самореалізації має серед тих, хто пройшов через юридичну «втрату» чоловіка або дружини, найменшу — серед тих, хто зіткнувся зі смертю другого члена подружжя.

В першому випадку робота або інші напрями самореалізації можуть розглядатися як ті сфери активності, які дають змогу переорієнтувати час, що вивільнився після розірвання сімейних стосунків. Релевантним виглядає і пояснення, згідно з яким сконцентрована на самореалізації людина з більшою ймовірністю може нехтувати своїми сімейними стосунками, що є потенційною причиною розлучення.

Що стосується ситуації, в якій опиняється вдівець або вдова, то вона характеризується значним психологічним стресом. За таких умов член подружжя, який переживає втрату, перебуває в ситуації порушення тієї частини свого життєвого світу, яка пов'язана з такими індивідуальними цінностями, як психологічний комфорт, міжособистісні стосунки й, не виключено, фізичне здоров'я. Відповідно, звернення до цінності самореалізації за таких обставин може бути доволі складним.

Цілком логічно, що після респондентів, які розлучені офіційно, найбільшу зацікавленість у цінності самореалізації демонструють ті, хто ніколи не був у шлюбі, а також ті, хто перебуває у фактичному незареєстрованому шлюбі. Ці групи можуть мати більше можливостей для втілення у життя тих видів активності, які допомагають їм розкрити свій особистісний потенціал.

*Цінність самореалізації та відносна фінансова депривація.* Цілком очікуваним є те, що обтяжливі фінансові обставини можуть негативно позначитися на прагненні індивіда до самореалізації. Доволі показовим тут є те, що вже в разі зникнення невідповідності між уявленнями про нормальний рівень статків та

фактичними доходами релевантність цінності самореалізації відчутно збільшується. Втім, тут є доречним і зворотне пояснення — саме прагнення до самореалізації створює додаткові можливості для досягнення фінансового успіху.

Власне ми вважаємо обидва пояснення взаємодоповняльними, оскільки феномен самореалізації має багату природу: 1) фінансова депривація не нівелює усіх варіантів самореалізації, оскільки не всі з них потребуються фінансових ресурсів; 2) далеко не всі індивідуальні переваги, які мають стосунок до самореалізації, можуть давати позитивний фінансовий ефект щодо індивідуального життя. Але в будь-якому разі, якщо фінансовий успіх і не відчиняє двері у світ самореалізації, він може зробити її більш різноманітною.

*Цінність самореалізації та досвід керівництва.* У схожому (але не ідентичному) діалектичному стилі можна інтерпретувати взаємозв'язок між значущістю цінності самореалізації та досвідом керівництва за основним місцем роботи.

Інституційна природа суспільства означає, що саме колективна діяльність створює найкращі можливості для виконання складних завдань. Зайвим буде доводити важливість керівної складової у цьому процесі. Власне керівна позиція якнайкраще сприяє досягненню цілей, що є актуальними для всіх, а отже, робить самореалізацію досяжною, а відтак більш привабливою.

Так само самореалізація може бути тією мотиваційною силою, що спрямовує окремих індивідів до спроб обійняти керівні посади. Останні, своєю чергою, слугують ресурсами, необхідними для досягнення високих результатів. У цьому розумінні керівні позиції є тим соціальним контекстом, в межах якого індивід може вийти на якісно новий рівень самореалізації.

Якщо у випадку фінансових ресурсів самореалізація добре вкладається у метафору пазлу, коли для кожної ситуації можна підшукати специфічний ресурс самореалізації, не обов'язково зумовлений фінансовим становищем або пов'язаний із ним, то у випадку досвіду керівництва найбільш відповідною є модель позитивного зворотного зв'язку. Так, успішна самореалізація збільшує ймовірність досягнення керівних позицій, а вони, своєю чергою, відкривають нові горизонти самореалізації.

*Цінність самореалізації та інші цінності.* Поза сумнівом, можна сказати, що ключовою індивідуальною цінністю, з якою пов'язана самореалізація, є цінність знання. Як висока індивідуальна значущість самореалізації збільшує ймовірність високої значущості знання, так і навпаки, висока індивідуальна значущість знання збільшує ймовірність високої значущості самореалізації. Такий зв'язок виявлено в обох вибірках, що є доволі зрозумілим, оскільки «досягнення високих цілей в професійній, творчій або іншій сфері» важко уявити без «отримання важливої інформації та/або вивчення навколишнього світу».

Другий подібний зв'язок було виявлено лише у групі студентської молоді, яка навчається в КНУ імені Тараса Шевченка. Це зв'язок з індивідуальною цінністю особистої свободи. Вочевидь, студентська молодь розглядає самореалізацію та особисту свободу («побудова свого життя відповідно до своїх планів») як тісно пов'язані явища в контексті своєї життєвої ситуації, а саме планує досягти високих цілей у тих сферах життя щодо яких існують особисті плани.

Серед жителів Київської області (для яких такий зв'язок не виявлено) у старшому віці плани перетворюються на певну дійсність, яка вже сама по собі задає орієнтири для самореалізації. Можливо, через це зв'язок між індивідуальними цінностями самореалізації та особистої свободи зникає.

Висока значущість цінності самореалізації досягається, першою чергою, за рахунок таких індивідуальних цінностей, як домашній комфорт, фізичне здоров'я та психологічний комфорт. Цей зв'язок простежується в обох вибірках. Це не означає, що перелічені цінності обов'язково стають другорядними (таке твердження є справедливим лише щодо цінності домашнього комфорту), але їх значущість істотно послаблюється. Це може свідчити про те, що орієнтовані на самореалізацію індивіди готові до певних жертв (зокрема, додаткових фізичних та емоційних навантажень), що є неминучими на шляху до високих цілей.

Цікавим також є те, що серед жителів Київської області індивідуальною цінністю, яка «витісняється» цінністю самореалізації є міжособистісні стосунки. Це добре узгоджується з більшою ймовірністю високої значущості цінності самореалізації серед респондентів, які або офіційно розірвали свої шлюбні стосунки, або їх ще не мали, або практикують їх більш вільну форму.

### *Висновки*

З огляду на отримані результати, можна зробити висновок про неоднорідний розподіл індивідуальної цінності самореалізації (як дійсно релевантного ціннісного об'єкта) в різних соціальних групах.

Навіть серед населення загалом, яке у нашому дослідженні репрезентовано жителями Київської області, за посередньої загальної важливості цінності самореалізації простежуються значущі гендерні, шлюбні, економічні та статусні чинники, що пояснюють її мінливість.

Якщо ж узяти до уваги суттєве посилення важливості самореалізації серед студентів КНУ імені Тараса Шевченка, напрошується висновок про необхідність використання порівняльного дизайну дослідження, спрямованого на вивчення груп, одні з яких характеризуються низькою, а інші — високою значущістю цінності самореалізації. Отримані в нашій розвідці результати задають окремі орієнтири для розроблення такого дизайну.

У контексті розгляду логіки внутрішньої взаємодії між цінностями, самореалізація може стимулювати одні аспекти життєдіяльності людини та стримувати інші. До перших належить інформаційна сфера, що безпосередньо пов'язана з індивідуальною цінністю знання. Умовно кажучи, знання — є постійною інвестицією, якої потребує цінність самореалізації.

Водночас ресурсами, які можуть використовуватися понаднормово задля досягнення високих цілей за тим чи тим напрямом, є фізичні та психічні сили. Щодо домашнього комфорту, то доречніше говорити про можливість збільшення ентропії в цьому аспекті життєдіяльності людини за умови надмірної фіксації на самореалізації.

**Розподіл студентів-учасників онлайнного опитування  
за курсами та факультетами/інститутами**

Серед студентів, які взяли участь у дослідженні: 41,2% — 1 курс, 16,5% — 2 курс, 14,6% — 3 курс, 13,2% — 4 курс, а 1-й та 2-й курс магістратури становлять відповідно 9,8% та 4,6%.

| Назва факультету/інституту                 | %    |
|--|------|
| Інститут біології та медицини              | 7,7  |
| Географічний факультет                     | 4,1  |
| Інститут геології                          | 1,0  |
| Економічний факультет                      | 7,2  |
| Інститут високих технологій (ІВТ)          | 2,4  |
| Інститут журналістики                      | 4,6  |
| Інститут міжнародних відносин (ІМВ)        | 7,9  |
| Інститут філології                         | 14,9 |
| Історичний факультет                       | 6,2  |
| Механіко-математичний факультет            | 4,8  |
| Радіофізичний факультет (ФРЕКС)            | 1,9  |
| Факультет інформаційних технологій (ФІТ)   | 5,0  |
| Факультет комп'ютерних наук та кібернетики | 4,6  |
| Факультет психології                       | 4,8  |
| Факультет соціології                       | 9,4  |
| Фізичний факультет                         | 5,3  |
| Філософський факультет                     | 0,4  |
| Хімічний факультет                         | 3,6  |
| Інститут права                             | 4,3  |
| Загалом                                    | 100  |

**Теоретична та емпірична вибірка онлайнного опитування  
жителів Київської області**

| Теоретична вибірка |  | Вікові групи |       |       |       |       |
|--------------------|--|--------------|-------|-------|-------|-------|
|                    |  | 20–26        | 27–33 | 34–40 | 41–47 | 48–54 |
| ЧОЛОВІКИ           | Київ   | 21           | 21    | 21    | 21    | 21    |
|                    | Ірпінь, Вишгород, Буча, Вишневе, Бровари   | 21           | 21    | 21    | 21    | 21    |
|                    | Біла Церква  | 15           | 15    | 15    | 15    | 15    |
|                    | Обухів, Переяслав, Яготин, Богуслав, Сквиря, Березань, Українка, Кагарлик, Тетіїв, Узин, Миронівка, Тараща | 15           | 15    | 15    | 15    | 15    |
| ЖІНКИ              | Київ   | 21           | 21    | 21    | 21    | 21    |
|                    | Ірпінь, Вишгород, Буча, Вишневе, Бровари   | 21           | 21    | 21    | 21    | 21    |
|                    | Біла Церква  | 15           | 15    | 15    | 15    | 15    |
|                    | Обухів, Переяслав, Яготин, Богуслав, Сквиря, Березань, Українка, Кагарлик, Тетіїв, Узин, Миронівка, Тараща | 15           | 15    | 15    | 15    | 15    |

| Емпірична вибірка |  | Вікові групи |       |       |       |       |
|-------------------|--|--------------|-------|-------|-------|-------|
|                   |  | 20–26        | 27–33 | 34–40 | 41–47 | 48–54 |
| ЧОЛОВІКИ          | Київ   | 23           | 23    | 21    | 22    | 24    |
|                   | Ірпінь, Вишгород, Буча, Вишневе, Бровари   | 10           | 20    | 26    | 22    | 18    |
|                   | Біла Церква  | 8            | 13    | 17    | 16    | 10    |
|                   | Обухів, Переяслав, Яготин, Богуслав, Сквиря, Березань, Українка, Кагарлик, Тетіїв, Узин, Миронівка, Тараща | 8            | 8     | 15    | 12    | 15    |
| ЖІНКИ             | Київ   | 23           | 21    | 22    | 23    | 23    |
|                   | Ірпінь, Вишгород, Буча, Вишневе, Бровари   | 22           | 23    | 23    | 23    | 21    |
|                   | Біла Церква  | 18           | 16    | 16    | 17    | 16    |
|                   | Обухів, Переяслав, Яготин, Богуслав, Сквиря, Березань, Українка, Кагарлик, Тетіїв, Узин, Миронівка, Тараща | 20           | 17    | 19    | 16    | 16    |

## Додаток 3

## Оновлена версія соціологічного тесту «Індивідуальні цінності та інтереси — 13»

Нижче наведено список різних цінностей. Скажіть, якщо Вам це буде вигідно (тобто якщо Ви отримаєте бажану винагороду матеріального або нематеріального характеру), від яких з них Ви готові відмовитися назавжди (1), від яких — на певний час (2), а від яких Ви б не стали відмовлятися взагалі (3)?

Якщо якихось з наведених цінностей у Вас зараз немає, то дайте відповідь виходячи зі свого досвіду або уявіть, як би Ви вчинили за їх наявності.

**v1. Домашній комфорт: домашній затишок і хороші умови за місцем проживання**

1. Готовий(-а) відмовитися назавжди, якщо це вигідно
2. Готовий(-а) відмовитися на певний час, якщо це вигідно
3. Не готовий(-а) відмовитися, навіть якщо це вигідно

**v2. Багатство: наявність значних фінансових та/або матеріальних ресурсів**

1. Готовий(-а) відмовитися назавжди, якщо це вигідно
2. Готовий(-а) відмовитися на певний час, якщо це вигідно
3. Не готовий(-а) відмовитися, навіть якщо це вигідно

**v3. Краса: зовнішня привабливість, в тому числі модний одяг**

1. Готовий(-а) відмовитися назавжди, якщо це вигідно
2. Готовий(-а) відмовитися на певний час, якщо це вигідно
3. Не готовий(-а) відмовитися, навіть якщо це вигідно

**v4. Влада: можливість керувати, вирішувати, що робити іншим людям**

1. Готовий(-а) відмовитися назавжди, якщо це вигідно
2. Готовий(-а) відмовитися на певний час, якщо це вигідно
3. Не готовий(-а) відмовитися, навіть якщо це вигідно

**v5. Фізичне здоров'я: хороше фізичне самопочуття та стан здоров'я**

1. Готовий(-а) відмовитися назавжди, якщо це вигідно
2. Готовий(-а) відмовитися на певний час, якщо це вигідно
3. Не готовий(-а) відмовитися, навіть якщо це вигідно

**v6. Психологічний комфорт: хороший емоційний стан**

1. Готовий(-а) відмовитися назавжди, якщо це вигідно
2. Готовий(-а) відмовитися на певний час, якщо це вигідно
3. Не готовий(-а) відмовитися, навіть якщо це вигідно

**v7. Міжособистісні стосунки: підтримання стосунків з рідними та/або іншими близькими людьми**

1. Готовий(-а) відмовитися назавжди, якщо це вигідно
2. Готовий(-а) відмовитися на певний час, якщо це вигідно
3. Не готовий(-а) відмовитися, навіть якщо це вигідно

**v8. Знання: отримання важливої інформації та/або вивчення навколишнього світу**

1. Готовий(-а) відмовитися назавжди, якщо це вигідно
2. Готовий(-а) відмовитися на певний час, якщо це вигідно
3. Не готовий(-а) відмовитися, навіть якщо це вигідно

**v9. Особиста свобода: побудова свого життя відповідно до своїх планів**

1. Готовий(-а) відмовитися назавжди, якщо це вигідно
2. Готовий(-а) відмовитися на певний час, якщо це вигідно
3. Не готовий(-а) відмовитися, навіть якщо це вигідно

**v10. Статус: престиж, відомість, популярність**

1. Готовий(-а) відмовитися назавжди, якщо це вигідно
2. Готовий(-а) відмовитися на певний час, якщо це вигідно
3. Не готовий(-а) відмовитися, навіть якщо це вигідно

**v11. Моральність: здійснення вчинків згідно з власними моральними орієнтирами**

1. Готовий(-а) відмовитися назавжди, якщо це вигідно
2. Готовий(-а) відмовитися на певний час, якщо це вигідно
3. Не готовий(-а) відмовитися, навіть якщо це вигідно

**v12. Дозвілля: проведення вільного часу собі на втіху, розваги**

1. Готовий(-а) відмовитися назавжди, якщо це вигідно
2. Готовий(-а) відмовитися на певний час, якщо це вигідно
3. Не готовий(-а) відмовитися, навіть якщо це вигідно

**v13. Самореалізація: досягнення високих цілей у професійній, творчій або іншій сфері**

1. Готовий(-а) відмовитися назавжди, якщо це вигідно
2. Готовий(-а) відмовитися на певний час, якщо це вигідно
3. Не готовий(-а) відмовитися, навіть якщо це вигідно

*РАНЖУВАННЯ № 1*

Спочатку впорядкуйте ті цінності, від яких Ви не готові відмовитися — на перше місце поставте найважливішу з них особисто для Вас, на друге — наступну за важливістю і так далі.



**РАНЖУВАННЯ № 2**

Тепер впорядкуйте ті цінності, від яких Ви готові відмовитися на певний час — на перше місце поставте найважливішу з них особисто для Вас, на друге — наступну за важливістю і так далі.

**РАНЖУВАННЯ № 3**

Нарешті, впорядкуйте ті цінності, від яких Ви готові відмовитися назавжди — на перше місце поставте найважливішу з них особисто для Вас, на друге — наступну за важливістю і так далі.

*Додаток 4*

У наведених матрицях замість назв цінностей наведено їхні шифри, використовувани під час опитування перед формулюваннями індикаторів. Шифри та цінності, що їм відповідають, містяться у Додатку 3.

**Матриця переважання рангів цінностей серед жителів Київської області**

|     | v1  | v2  | v3  | v4  | v5  | v6  | v7  | v8  | v9  | v10 | v11 | v12 | v13 |
|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|
| v1  | 0   | 486 | 570 | 607 | 171 | 294 | 245 | 417 | 350 | 624 | 343 | 560 | 460 |
| v2  | 242 | 0   | 460 | 560 | 94  | 201 | 172 | 275 | 220 | 567 | 240 | 398 | 303 |
| v3  | 158 | 268 | 0   | 495 | 69  | 133 | 107 | 207 | 159 | 511 | 164 | 301 | 219 |
| v4  | 121 | 168 | 233 | 0   | 52  | 97  | 85  | 131 | 124 | 359 | 112 | 201 | 162 |
| v5  | 557 | 634 | 659 | 676 | 0   | 550 | 484 | 614 | 567 | 673 | 549 | 659 | 622 |
| v6  | 434 | 527 | 595 | 631 | 178 | 0   | 328 | 505 | 428 | 644 | 414 | 587 | 526 |
| v7  | 483 | 556 | 621 | 643 | 244 | 400 | 0   | 548 | 465 | 654 | 463 | 607 | 556 |
| v8  | 311 | 453 | 521 | 597 | 114 | 223 | 180 | 0   | 281 | 612 | 276 | 508 | 405 |
| v9  | 378 | 508 | 569 | 604 | 161 | 300 | 263 | 447 | 0   | 608 | 380 | 552 | 484 |
| v10 | 104 | 161 | 217 | 369 | 55  | 84  | 74  | 116 | 120 | 0   | 122 | 203 | 159 |
| v11 | 385 | 488 | 564 | 616 | 179 | 314 | 265 | 452 | 348 | 606 | 0   | 548 | 481 |
| v12 | 168 | 330 | 427 | 527 | 69  | 141 | 121 | 220 | 176 | 525 | 180 | 0   | 293 |
| v13 | 268 | 425 | 509 | 566 | 106 | 202 | 172 | 323 | 244 | 569 | 247 | 435 | 0   |

**Матриця переважання рангів цінностей серед студентів  
КНУ імені Тараса Шевченка**

|     | v1  | v2  | v3  | v4  | v5  | v6  | v7  | v8  | v9  | v10 | v11 | v12 | v13 |
|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|-----|
| v1  | 0   | 266 | 307 | 356 | 92  | 78  | 102 | 171 | 110 | 350 | 143 | 234 | 146 |
| v2  | 147 | 0   | 223 | 342 | 53  | 55  | 69  | 112 | 72  | 316 | 104 | 168 | 86  |
| v3  | 105 | 189 | 0   | 304 | 41  | 36  | 54  | 77  | 54  | 273 | 79  | 129 | 68  |
| v4  | 55  | 70  | 104 | 0   | 26  | 26  | 34  | 31  | 25  | 165 | 43  | 75  | 25  |
| v5  | 323 | 363 | 374 | 388 | 0   | 209 | 243 | 297 | 241 | 385 | 276 | 341 | 267 |
| v6  | 335 | 359 | 377 | 387 | 207 | 0   | 249 | 306 | 245 | 385 | 268 | 353 | 282 |
| v7  | 313 | 346 | 360 | 380 | 173 | 166 | 0   | 287 | 215 | 380 | 233 | 333 | 247 |
| v8  | 245 | 305 | 338 | 384 | 120 | 110 | 130 | 0   | 124 | 374 | 158 | 288 | 158 |
| v9  | 305 | 343 | 360 | 389 | 176 | 170 | 201 | 292 | 0   | 382 | 239 | 348 | 270 |
| v10 | 62  | 97  | 136 | 243 | 29  | 28  | 34  | 41  | 32  | 0   | 49  | 82  | 29  |
| v11 | 270 | 310 | 333 | 369 | 140 | 145 | 182 | 257 | 176 | 363 | 0   | 318 | 222 |
| v12 | 179 | 247 | 284 | 337 | 73  | 61  | 82  | 128 | 67  | 330 | 96  | 0   | 100 |
| v13 | 270 | 331 | 348 | 391 | 150 | 134 | 170 | 258 | 146 | 387 | 194 | 316 | 0   |

### Джерела

Дембіцький, С. (2019). *Розробка соціологічних тестів: методологія і практика її застосування*. Київ: Інститут соціології НАН України.

Дембіцький, С., Сидоров, М., Плющ, В., Соснюк, Є., Шалімова, О. (2019). Системний підхід до соціологічного вивчення індивідуальних цінностей. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 102–123.

Плотникова, Е.С., Маслова, Т.М. (2018). Самоактуалізація і самореалізація: сходство, різниця і взаємозв'язок явлених. *Вестник Тверского государственного университета. Серия: Педагогика и психология*, 2, 22–32.

Сидоров, М.В.-С., Костенко, Я.О. (2017). Аналіз рангових шкал у масових опитуваннях. *Вісник ХНУ імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи»*, 39, 110–117.

Страусс, А., Корбин, Д. (2007). *Основы качественного исследования: обоснованная теория, процедуры и техники*. Москва: УРСС.

Чиксентмихайи, М. (2011). *Поток: Психология оптимального переживания*. Москва: Альпина Диджитал.

Dewey, J. (1893). Self-realization as the moral ideal. *The Philosophical Review*, 2(6), 652–664.

Diener, E.D., Emmons, R.A., Larsen, R.J., Griffin, S. (1985). The satisfaction with life scale. *Journal of Personality Assessment*, 49(1), 71–75.

Hemetsberger, A. (2005). Creative cyborgs: How consumers use the internet for self-realization. *NA – Advances in Consumer Research*, 32, 653–660.

Henricks, T.S. (2014). Play as self-realization: Toward a general theory of play. *American Journal of Play*, 6(2), 190–213.

Honneth, A. (2004). Organized self-realization: Some paradoxes of individualization. *European Journal of Social Theory*, 7(4), 463–478.

Laceulle, H., Baars, J. (2014). Self-realization and cultural narratives about later life. *Journal of Aging Studies*, 31, 34–44.

Miquelon, P., Vallerand, R.J. (2006). Goal motives, well-being, and physical health: Happiness and self-realization as psychological resources under challenge. *Motivation and Emotion*, 30(4), 259–272.

Rusu, M. (2019). The process of self-realization — From the humanist psychology perspective. *Psychology*, 10(08), 1095–1115.

Ryff, C.D. (2013). Eudaimonic well-being and health: Mapping consequences of self-realization. In: A.S. Waterman (Ed.), *The best within us: Positive Psychology Perspectives on Eudaimonia* (pp. 77–98). S.l.: American Psychological Association.

Super, D.E. (1985). Self-realization through the Work and Leisure Roles. *Educational and Vocational Guidance*, 43, 1–7.

Отримано 09.02.2022

### References

Dembitskyi, S. (2019). *Development of sociological tests: methodology and practice of its application* [In Ukrainian]. Kyiv: Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine. [= Дембіцький 2019]

Dembitskyi, S., Sydorov, M., Pliushch, V., Sosniuk, Y., Shalimova, O. (2019). A systematic approach to sociological research of individual values [In Ukrainian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 3, 102–123. [= Дембіцький 2019]

Plotnikova, E.S., Maslova, T.M. (2018). Self-actualization and self-realization: similarity, difference and interconnection of phenomena [In Russian]. *Bulletin of the Tver State University. Series: Pedagogy and psychology*, 2, 22–32. [= Плотникова, Маслова 2019]

Sydorov, M.V.-S., Kostenko Y.O. (2017). Analysis of rank scales in mass surveys [In Ukrainian]. *Bulletin of V.N. Karazin KhNU. Series « Sociological research of modern life: methodology, theory, methods»*, 39, 110–117. [= Сидоров, Костенко 2017]

Strauss, A., Corbin, J. (2007). *Basics of Qualitative Research Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory* [In Russian]. Moscow: URSS. [= Страусс, Корбін 2007]

Csikszentmihalyi, M. (2011). *Flow: The Psychology of Optimal Experience* [In Russian]. Moscow: Alpina Digital. [= Чиксентмихайи 2011]

Dewey, J. (1893). Self-realization as the moral ideal. *The Philosophical Review*, 2(6), 652–664.

Diener, E.D., Emmons, R.A., Larsen, R.J., Griffin, S. (1985). The satisfaction with life scale. *Journal of Personality Assessment*, 49(1), 71–75.

Hemetsberger, A. (2005). Creative cyborgs: How consumers use the internet for self-realization. *NA — Advances in Consumer Research*, 32, 653–660.

Henricks, T.S. (2014). Play as self-realization: Toward a General Theory of Play. *American Journal of Play*, 6(2), 190–213.

Honneth, A. (2004). Organized self-realization: Some paradoxes of individualization. *European Journal of Social Theory*, 7(4), 463–478.

Lacelle, H., Baars, J. (2014). Self-realization and cultural narratives about later life. *Journal of Aging Studies*, 31, 34–44.

Miquelon, P., Vallerand, R. J. (2006). Goal motives, well-being, and physical health: Happiness and self-realization as psychological resources under challenge. *Motivation and Emotion*, 30(4), 259–272.

Rusu, M. (2019). The process of self-realization — From the humanist psychology perspective. *Psychology*, 10(08), 1095–1115.

Ryff, C.D. (2013). Eudaimonic well-being and health: Mapping consequences of self-realization. In: A.S. Waterman (Ed.), *The best within us: Positive psychology perspectives on eudaimonia* (pp. 77–98). S.l.: American Psychological Association.

Super, D.E. (1985). Self-realization through the Work and Leisure Roles. *Educational and Vocational Guidance*, 43, 1–7.

Received 09.02.2022

## СЕРГІЙ ДЕМБІЦЬКИЙ, МИКОЛА СИДОРОВ

### Цінність самореалізації у структурі індивідуальної життєдіяльності

У статті досліджено місце цінності самореалізації в структурі чинників індивідуального життя людини, включно з іншими індивідуальними цінностями. Запропоновано концептуалізацію індивідуальної цінності самореалізації виходячи з психологічного та соціологічного способів її розуміння.

Емпірична частина статті базується на результатах двох онлайн опитувань. Перше проведено у березні 2020 року серед студентів КНУ імені Тараса Шевченка ( $N = 417$ ), друге — серед жителів Київської області у червні та липні 2021 року ( $N = 728$ ). Як методіку вимірювання індивідуальних цінностей використано соціологічний тест «Індивідуальні цінності та інтереси — 13». Для статистичного аналізу використано метод Кондорсе (для виявлення сукупного рейтингу цінностей), критерій незалежності  $\chi^2$  (для аналізу взаємозв'язків із зовнішніми чинниками),  $Z$ -тест для однієї вибірки у застосуванні до модельованих даних (для аналізу взаємозв'язків з іншими цінностями).

Виявлено нееквівалентність позицій індивідуальної цінності самореалізації у сукупному рейтингу для студентів КНУ імені Тараса Шевченка та жителів Київської області. Зафіксовано зв'язок рівня важливості цінності зі статтю, сімейним станом, відносною фінансовою депривацією та досвідом керівництва. Встановлено прямий зв'язок цінності самореалізації з цінністю знань, а також зворотний — з цінностями домашнього комфорту, фізичного здоров'я та психологічного комфорту.

**Ключові слова:** цінність, самореалізація, індивідуальна життєдіяльність, ПЦІ-13

## СЕРГЕЙ ДЕМБИЦКИЙ, НИКОЛАЙ СИДОРОВ

### Ценность самореализации в структуре индивидуальной жизнедеятельности

*В статье исследовано место ценности самореализации в структуре факторов индивидуальной жизни человека, включая другие индивидуальные ценности. Предложена концептуализация индивидуальной ценности самореализации исходя из психологического и социологического способов ее понимания.*

*Эмпирическая часть статьи базируется на результатах двух онлайн-опросов. Первый проведен в марте 2020 года среди студентов КНУ имени Тараса Шевченко (N = 417), второй — среди жителей Киевской области в июне и июле 2021 года (N = 728). В качестве методики измерения индивидуальных ценностей использован социологический тест «Индивидуальные ценности и интересы — 13». Для статистического анализа использован метод Кондорсе (для выявления совокупного рейтинга ценностей), критерий независимости  $\chi^2$  (для анализа взаимосвязей с внешними факторами), Z-тест для одной выборки в применении к моделированным данным (для анализа взаимосвязей с другими ценностями).*

*Выявлена неэквивалентность позиций индивидуальной ценности самореализации в совокупном рейтинге студентов КНУ имени Тараса Шевченко и жителей Киевской области. Зафиксирована связь уровня важности ценности самореализации с полом, семейным положением, относительной финансовой депривацией и опытом руководства. Установлена прямая связь ценности самореализации с ценностью знаний, а также обратная — с ценностями домашнего комфорта, физического здоровья и психологического комфорта.*

**Ключевые слова:** ценность, самореализация, индивидуальная жизнедеятельность, ИЦИ-13

## SERHII DEMBITSKYI, MYKOLA SYDOROV

### The value of self-realization in the structure of individual life

*Article investigates the place of self-realization as individual value among factors of individual human life, including other individual values. The conceptualization of individual value of self-realization is offered, proceeding from psychological and sociological ways of its understanding.*

*The empirical part of the article is based on the results of two online surveys. The first was held in March 2020 among students of Taras Shevchenko National University (N = 417), the second — among residents of Kyiv region in June and July 2021 (N = 728). The sociological test «Individual values and interests — 13» was used as a method of measuring individual values. For statistical analysis, the Condorcet method was used (to identify the aggregate value rating), the  $\chi^2$  independence criterion (for analyzing relationships with external factors), and the Z-test for one sample applied to simulated data (for analyzing relationships with other values).*

*Authors revealed the inequality of self-realization positions in the aggregate rating of individual values for students of Taras Shevchenko National University and residents of Kyiv region was. The relationship of self-realization importance level and gender, marital status, relative financial deprivation and the experience of management was established. There is also direct relationship with the value of knowledge, and inverse relationship with the values of home comfort, physical health and psychological comfort.*

**Keywords:** value, self-realization, individual life activity, IVI-13

## НАТАЛІЯ ЛАВРІНЕНКО,

*кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу соціальних структур Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)*

## NATALIIA LAVRINENKO,

*Candidate of Sciences in Philosophy, Senior Research Fellow at the Department of Social Structures, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)*

*natasmirnoff@gmail.com*

*<https://orcid.org/0000-0002-8784-3785>*

### Готовність населення України прийняти прогресивну систему оподаткування

Вважається, що одним із факторів, який призвів до різкого падіння нерівності в розвинених країнах у ХХ столітті, є значне посилення прогресивного принципу оподаткування. У зв'язку з цим багато політиків та економістів говорять про необхідність введення високих податків на великий капітал для боротьби зі зростанням останніми десятиліттями нерівності. *Прогресивне оподаткування* (англ. progressive tax) — система оподаткування, за якої відбувається збільшення ефективної ставки податку з ростом бази оподаткування, на відміну від *пропорційного оподаткування* з незалежною від величини доходу ставкою податку. Прогресивне оподаткування тісно корелює з належністю країни до держав із соціально орієнтованою політикою.

Стаття 1 Конституції України проголошує, що «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава» [Конституція України. Розділ 1. Ст. 1]. Однак проголошенням демократичного, соціального і правового статусу України законодавець не стільки констатував реальний стан держави, скільки висловив прагнення і створив конституційні передумови для подальшої реалізації названих принципів.

Завданням цієї статті є визначення ступеня наближення державного устрою в нашій країні до проголошеної соціальної держави, а також тієї міри, наскільки населення України розуміє і приймає цінності та принципи, на яких базується таке соціально орієнтоване суспільство. *Особливу увагу приділено розгляду ступеня прийняття населенням України принципу прогресивного оподаткування, який робить значний внесок у формування державного бюджету і, відповідно,*

---

*Цитування:* Лаврінченко, Н. (2022). Готовність населення України прийняти прогресивну систему оподаткування. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 29–44, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.01.029>.

*багато в чому визначає розмір фінансування заходів і програм щодо зменшення соціальної нерівності.*

Соціальна держава — це характеристика і принцип устрою, що стосуються конституційно-правового статусу держави й передбачають гарантування державою економічних і соціальних прав та свобод людини і громадянина. Це означає, що держава служить суспільству і прагне унеможливити або звести до мінімуму невинуваті соціальні відмінності. Держава повинна гарантувати прожитковий мінімум, допомагати соціально слабким, брати на себе відповідальність за доступ кожного до таких життєво важливих благ, як житло, харчування, освіта, допомога в разі хвороби й т.ін.

Вперше соціальний характер держави був проголошений в Основному Законі ФРН в ч. 2 ст. 20 п. 1: «Федеративна Республіка Німеччина є демократичною і соціальною федеративною державою» [Графський, 2000: с. 612]. У теперішній час більшість європейських держав обрали цей шлях як мету для розвитку свого суспільства, тому що соціальна держава — це така держава, яка допомагає слабкому при розподілі благ в дусі справедливості, щоб забезпечити кожному гідне людині існування. У США ідея соціальної держави була сприйнята пізніше, ніж у країнах Європи, оскільки тип свідомості американського суспільства був зорієнтований на принцип індивідуалізму.

Здавалося б, «правова держава» і «соціальна держава» несумісні. Перше передбачає певну свободу, автономію особистості від держави, від її опіки. Друге, навпаки, спирається на активність держави в соціальному захисті людини, особливо соціально-вразливої (як-от пенсіонер, інвалід, безробітний). Утім, друга половина ХХ століття поєднала ці поняття, збагативши кожне з них. Коли говорять про побудову соціальної правової держави, мають на увазі перш за все втілення в ній водночас принципу верховенства права (панування правового закону) як провідного в державі та принципу соціальної справедливості (забезпечення державою соціальної безпеки для особистості). В наші дні характеристика «соціальна держава» означає насамперед обов'язок законодавця бути соціально активним в ім'я згладжування суперечливих інтересів членів суспільства і забезпечення гідних умов для всіх за наявності рівності форм власності на засоби виробництва. Держава стає органом подолання соціальних суперечностей, урахування і координацію інтересів різних груп населення, втілення в життя таких рішень, які б позитивно сприймалися різними суспільними верствами. Її мета — за допомоги соціальної політики об'єднати населення, стабілізувати соціальну (в тому числі правову) і економічну системи, забезпечити їх прогресивну еволюцію.

Найбільш поширеною є класифікація соціальних держав за трьома головними моделями: *скандинавською, континентальною і американсько-британською*. У *скандинавській моделі* значну частину витрат на соціальні потреби бере на себе держава. Вона ж перерозподіляє доходи населення через бюджет. На державу покладено відповідальність за соціальний добробут своїх громадян і надання соціальних послуг (освіта, охорона здоров'я, турбота про дітей і людей похилого віку тощо). Організаторами цих послуг є в більшості випадків муніципалітети. Джерелами фінансування соціальних програм держави слугують державний

бюджет і соціально-страхові фонди (Швеція, Фінляндія, Данія, Норвегія, Нідерланди). В *континентальній моделі* держава, як правило, несе відповідальність тільки за видачу соціальних допомог нужденним, але не зорганізовує надання соціальних послуг населенню. Соціальне забезпечення фінансується за рахунок бюджетних відрахувань і страхових внесків працівника і роботодавця. Таким чином соціальні витрати несуть як держава, так і приватні соціально-страхові фонди (Німеччина, Австрія, Бельгія, Франція). *Американо-британська модель* характеризується мінімальною участю держави в соціальних витратах. Фінансову основу соціальної політики становлять передусім приватні заощадження і приватне страхування, а не кошти державного бюджету. Держава бере на себе відповідальність лише за збереження мінімальних доходів своїх громадян і за благополуччя найбільш слабких і знедолених верств населення. Разом з тим держава максимально стимулює розвиток в суспільстві різних форм недержавного соціального страхування і соціальної підтримки, а також різних засобів і способів підвищення громадянами своїх доходів (Англія, США, Ірландія).

Привертає увагу те, що типологія соціальних держав проводиться стосовно західних країн. Однак останнім часом деякі дослідники стали вирізняти *східний тип соціальної держави*, який базується на участі групи (сім'ї, приватної корпорації, фірми й т.ін.) та громадських фондів соціального захисту індивіда. Так, наприклад, в Японії сімейні зобов'язання зумовлені історичними та культурними традиціями, а сама людина розглядається як частина родини. Звідси стабільна система сімейної підтримки, що не викликає необхідності державної соціальної допомоги та системи соціального страхування. Невіддільною складовою соціальної політики в Японії є професійні та корпоративні програми соціальної підтримки постійних працівників. Аналогічна система склалася в Південній Кореї та на Тайвані [Морозова, 2010: гл. 30.2].

Загалом можна констатувати, що наведена класифікація соціальних держав є досить умовною, оскільки ситуація постійно змінюється в бік уніфікації під впливом процесів глобалізації. Дедалі більше держав проводять соціальну політику, спрямовану на якнайшвидшу активізацію працездатних громадян, натомість про непрацездатних держава продовжує піклуватися.

Для сучасної України як шлях розвитку більш підходить скандинавська модель з великою часткою державних витрат на соціальні потреби населення. Чому скандинавська? На думку автора, за роки радянської влади на підставі тієї соціальної політики, якої вона дотримувалася, у населення сформувалися стійкі патерналістські настрої. Розподіл всіх благ перебував в руках держави (надання житла, розмір зарплат і пенсій, отримання часто майже безкоштовних путівок в будинки відпочинку та санаторії, безкоштовні спортивні секції, танцювальні та художні студії для дітей). Подібної політики, хоча в незрівняно менших масштабах, дотримуються й уряди України за часів її незалежності.

Соціальній державі притаманні всі ті самі функції, що властиві будь-якій державі як соціальному інституту. Однак реальна діяльність з виконання цих функцій здійснюється і коригується загальною соціальною функцією, так би мовити, переломлюється крізь призму цілей і завдань соціальної держави як

такої. Ця загальна соціальна функція здійснюється через такі специфічні напрямки діяльності держави:

- підтримка соціально незахищених категорій населення;
- охорона праці та здоров'я людей;
- підтримка сім'ї, материнства, батьківства й дитинства;
- згладжування соціальної нерівності шляхом перерозподілу доходів між різними соціальними верствами через оподаткування, державний бюджет, спеціальні соціальні програми;
- заохочення благодійної діяльності;
- фінансування і підтримка фундаментальних наукових досліджень і культурних програм;
- забезпечення трудової зайнятості населення, виплата допомоги з безробіття;
- пошук балансу між вільною ринковою економікою і заходами впливу держави на її розвиток з метою забезпечення гідного життя всіх громадян;
- реалізація міждержавних екологічних, культурних та соціальних програм, розв'язання загальнолюдських проблем.

Таким чином, можна зробити висновок, що соціальна держава — це держава, що прагне забезпечення кожному громадянину гідних умов існування, соціальної захищеності, участі в житті громадянського суспільства, а в ідеалі приблизно однакових життєвих шансів та можливостей для самореалізації особистості в суспільстві.

Розгляньмо міру наближення українського суспільства до соціально орієнтованого державного устрою, спираючись на дані опитувань населення, тобто на його думку з цього приводу. Насамперед однією з найважливіших ознак соціальної держави є її *демократичний устрій*.

Таблиця 1

Ставлення населення України до певних цінностей (2019, %)<sup>a</sup>

| Цінності                             | Позитивне   | Негативне   | Важко відповісти |
|--------------------------------------|-------------|-------------|------------------|
| Демократія                           | 79,9        | 9,3         | 10,8             |
| Верховенство права                   | <b>65,8</b> | <b>17,3</b> | 16,9             |
| Індивідуальна свобода                | <b>82,4</b> | 7,9         | 9,7              |
| Взаємна повага                       | 89,6        | 4,7         | 5,7              |
| Терпимість до чужих ідей та вірувань | 73,6        | 10,9        | 15,5             |

<sup>a</sup> Моніторингове дослідження Інституту соціології НАН України.

Конституція України декларує нашу державу як демократичну, і більшість населення (79,9%) позитивно сприймає принципи *демократичного устрою* держави (табл. 1).

Ще одна дуже важлива умова для побудови соціальної держави — це наявність у суспільства, яке цього прагне, якостей *правової держави*. Загальновідомий факт — високий рівень корупції в Україні. Міжнародна антикорупційна організація Transparency International оприлюднила результати дослідження «Індекс сприйняття корупції — 2018», в якому Україна посіла 120-те місце серед



180 країн світу [Дослідження, s.a.]. У звіті за даними цього дослідження зроблено висновок, що одним з головних стримувальних чинників антикорупційного прогресу досі залишається брак «політичної волі» у верхнього ешелону влади.

Дані моніторингового опитування населення у 2019 році виявляють ще одну ймовірну причину відсутності в Україні правової в повному розумінні держави. Причина цього полягає не тільки в браку «політичної волі» у правлячій верхівки суспільства, а й у *нерозумінні з боку значної частини населення необхідності дотримання норм закону*, навіть тоді, коли він обмежує чиїсь індивідуальні бажання і волю. Так, кожен шостий опитаний (17,3%) негативно ставиться до такого базового принципу розвиненого демократичного суспільства, як «верховенство права». Ще приблизно така сама частка опитаних (16,9%) вагаються з відповіддю. Отже, *в сумі одна третина населення України не розуміє або не хоче приймати принцип верховенства права, без здійснення якого неможливо перемогти корупцію і побудувати соціальну і правову державу*. Наші опитувані є схильними радше до прийняття принципу «індивідуальної свободи» (82,4%), ніж принципу «верховенства права» (65,8%). Перший принцип, безумовно, більш привабливий для індивіда, але свобода (як усвідомлена необхідність) не має виходити за рамки закону. *Очевидно, що потрібна довгострокова цілеспрямована пропагандистська і виховна робота щодо прищеплювання правової культури населенню України*.

Побудова соціальної держави неможлива без наявності розвиненого громадянського суспільства, для якого держава є інструментом проведення соціально орієнтованої політики.

Таблиця 2

**Розподіл відповідей на запитання: «Чи діють ще в суспільстві цінності, пропаговані в радянському суспільстві: соціальна рівність, колективізм, взаємодопомога, підтримка держави тощо» (2019)<sup>a</sup>**

| Варіанти відповіді | %           |
|--------------------|-------------|
| Однозначно «ні»    | <b>29,9</b> |
| Радше «ні»         | <b>38,7</b> |
| Радше «так»        | 17,7        |
| Однозначно «так»   | 3,2         |
| Важко відповісти   | 10,5        |

<sup>a</sup> Моніторингове дослідження Інституту соціології НАН України.

Громадянське суспільство — це об'єднання людей для задоволення своїх потреб і розв'язання проблем поза державою. Інститутами громадянського суспільства можна вважати такі недержавні організації, як політичні партії, профспілки, громадські неурядові організації та, в принципі, будь-які об'єднання людей, що створюються для врегулювання їхніх спільних проблем. Але для того, щоб люди об'єднувалися, вони повинні довіряти одне одному, дотримуватися спільних принципів і посідати приблизно рівні соціальні позиції. Об'єднання людей для розв'язання будь-якої проблеми можливе тільки за умови, що вони дотримуються у своїх діях таких цінностей, як взаємодопомога, колекти-

візм, довіра один до одного тощо. У формуванні громадянського суспільства велику роль відіграє «людський фактор». *На думку більшості опитаних (в сумі 68,6%), такі цінності, як взаємодопомога, колективізм, соціальна рівність не працюють, вони відсутні в нашому суспільстві* (табл. 2). Можливо, це одна з причин, чому політичні партії, профспілки та більшість громадських організацій в українському суспільстві не формуються знизу, на підставі ініціативи групи зацікавлених людей, а створюються згори певними дієвцями, котрі керуються особистими, а не суспільними інтересами.

Побудова та існування соціальної держави можливі тільки за наявності у країні *потужної економічної бази*, що дає змогу здійснювати заходи для перерозподілу доходів, не погіршуючи істотно становища власників і не гальмуючи розвиток виробництва. На жаль, наразі Україна не входить до числа таких країн. За ВВП у 2018 році Україна зайняла передостаннє місце серед країн Європи, випереджаючи лише Молдову, і 111-те місце у світі [Україна в міжнародних рейтингах, s.a.]. Моніторингове опитування населення 2019 року показує, що в бідній країні живуть переважно бідні люди. Так, середній сукупний місячний дохід на одного члена сім'ї (на момент опитування) становив лише 4913 грн (177 євро). Вважають свою сім'ю бідною 39,1% опитаних, багатою — лишень 1,9%, решта, більша частина опитаних (59,1%) вважають свою родину «середньої» за рівнем матеріального достатку. *Можна зробити висновок, що на цей момент Україна не має економічних передумов для побудови соціальної держави.*

Таблиця 3

Джерела існування сім'ї (2019)<sup>а</sup>

| Різновиди доходів сім'ї <sup>б</sup>  | %           |
|---|-------------|
| Заробітна плата   | 96,2        |
| Пенсія за віком   | <b>16,0</b> |
| Пенсія з інвалідності   | <b>3,8</b>  |
| Продукція, вироблена в особистому підсобному господарстві та дохід від її продажу     | <b>20,4</b> |
| Стипендія   | <b>2,4</b>  |
| Державна допомога з безробіття  | <b>0,8</b>  |
| Житлові субсидії  | <b>9,4</b>  |
| Державна персональна адресна допомога малозабезпеченим                                | <b>0,8</b>  |
| Державна допомога при народженні дитини та багатодітним сім'ям                        | <b>2,8</b>  |
| Державна допомога інвалідам, ветеранам війни  | <b>0,2</b>  |
| Державна допомога у надзвичайних ситуаціях  | <b>0,1</b>  |
| Заощадження, дивіденди, відсотки від накопичень на рахунках у банках                  | 10,8        |
| Доходи від надання в аренду власності   | 2,9         |
| Аліменти, фінансова допомога з боку родичів, в тому числі тих, хто працює за кордоном | 4,0         |

<sup>а</sup> Моніторингове дослідження Інституту соціології НАН України.<sup>б</sup> Респондент мав можливість відзначити декілька джерел доходу.

Аналіз джерел наповнення бюджету сімей (табл.3) показує велику кількість статей, за якими держава надає матеріальну допомогу громадянам, котрі потребують такої підтримки. Населення України отримує дев'ять різновидів соціальної допомоги з державного бюджету. Зокрема, дефіцит коштів в пенсійному фонді покривають з державного бюджету.

Однак проблема полягає в тому, що розмір виплат щодо більшості різновидів соціальної допомоги є вкрай малим. Так, мінімальний розмір пенсії за інвалідністю з 1 грудня 2019 року становить 1638 грн, стипендія студента профтехучилища дорівнює 490 грн. Студенти денної форми навчання в університетах, інститутах, академіях, котрі навчаються на молодшого спеціаліста, бакалавра, магістра чи в аспірантурі, отримують грошову щомісячну допомогу розміром 1300 грн [Стипендія в Україні, 2021]. Найпоширеніший різновид соціальної допомоги — це житлові субсидії на оплату комунальних послуг — їх отримують 9,4% сімей.

Все згадані соціальні виплати, незважаючи на невеликий розмір, вкупі становлять важкий тягар для слабкої економічної системи української держави. Одним із можливих способів наповнення державного бюджету, з якого виділяють кошти на соціальні виплати, є *впровадження прогресивного оподаткування*. Цей різновид податкових зборів застосовують у більшості розвинених країн світу, зокрема Європи.

Прогресивний податок втілює уявленні, згідно з яким: ті, хто має більші доходи, повинні заплатити більшу частку від свого доходу як податок, позаяк вони здатні зробити це без критичних наслідків для бюджету своєї сім'ї. Прогресивна система оподаткування — це також спосіб зменшення соціальної нерівності в суспільстві. Високий ступінь нерівності можна знизити, обкладаючи домогосподарства з високим доходом відносно вищими податками, ніж в разі домогосподарств з низькими доходами. Згідно з результатами модуля «Соціальна нерівність» у рамках Міжнародної програми соціальних досліджень (ISSP, 2019), практично всі з опитаних (93,2%) вважають, що в Україні занадто великою є різниця в доходах багатих і бідних громадян. *Така позиція настільки одностайна, що на неї не впливають відмінності за статтю, віком та регіоном проживання респондента. Цей факт є вагомим аргументом на користь впровадження прогресивного оподаткування в нашій країні.*

Наразі в Україні є чинною система оподаткування, яка спирається на тип (спосіб) доходу, а не на його розмір.

Відповідно до п. 167.1 Податкового кодексу України (ПКУ) ставка податку на доходи фізичних осіб становить 18% бази оподаткування щодо нарахованих (виплачених, наданих) доходів (крім випадків, визначених у пп. 167.2–167.5 ПКУ), в тому числі (але не виключно) у формі: заробітної плати, інших заохочувальних та компенсаційних виплат або інших виплат і винагород, які нараховують (виплачують, надають) платникові у зв'язку з трудовими відносинами та за цивільно-правовими договорами. Ставка податку становить 5% бази оподаткування у випадках, прямо визначених у розд. IV ПКУ (п. 167.2 ПКУ). Наприклад, це стосується праці інвалідів.

Згідно з п. 167.5 ПКУ ставки податку на *пасивні доходи* до бази оподаткування встановлюють у таких розмірах:

- 18% — для пасивних доходів, крім зазначених у пп. 167.5.2 та 167.5.4 ПКУ (пп. 167.5.1 ПКУ);
- 5% — для доходів у вигляді дивідендів по акціях та корпоративних правах, нарахованих резидентам — платникам податку на прибуток підприємств (крім доходів у вигляді дивідендів по акціях та інвестиційних сертифікатах, які виплачують інститути спільного інвестування) (пп. 167.5.2 ПКУ).

Слід зазначити, що до 2004 року в Україні існувала прогресивна шкала оподаткування, але різниця у податках була не надто великою. Вона становила від 10% до 40%, проте була змінена на єдину ставку в розмірі 13% (з 2007 — 15 %, з 2011 — 15%/17%). При цьому одним з головних аргументів на користь переходу до єдиної ставки була необхідність детінізації зарплат [Про ставки податку, s.a.].

Останнім часом відновилося обговорення тематики повернення України до прогресивної шкали оподаткування доходів фізичних осіб. Приводом для початку дискусії послугували кілька законодавчих ініціатив від депутатів пропрезидентської партії «Слуга народу», а саме законопроект № 2758-1 від 06 лютого 2020 року і № 3076 від 12 лютого 2020 року. Обидва документи пропонують так звану *багатоступеневу модель оподаткування*. Однак якщо проект № 2758-1 передбачає лише три ставки ПДФО — 10%, 15% і 20%, то № 3076 пропонує п'ять — 15%, 18%, 21%, 24% і 27% з одночасним впровадженням нового підходу до оподаткування для низьких і середніх доходів (розміром до 15 мінімальних заробітних плат, 70 845 грн за умов поточного року), що передбачає принцип, відомий як “мінімальний неоподатковуваний дохід”.

Питання прогресивного оподаткування, його обґрунтованості й доцільності (коли із зростанням оподатковуваної бази — рівня доходу або сукупного майна — відбувається збільшення ставки податку) має майже п'ятивікову історію, починаючи від трактату Франческо Гвіччардині про прогресивне оподаткування (див.: [Гвіччардині Франческо, 1969]) й аж до праць Адама Сміта та Джона Стюарта Міля. У наш час бестселером з цієї тематики є праця французького економіста Томаса Пікетті в галузі “економіки нерівності”.

Т. Пікетті у книзі «Капітал у ХХІ столітті» [Piketty, 2014] досліджує природу економічної нерівності й робить висновок, що капіталізм, як і раніше, характеризується зростанням нерівності в багатстві й доходах, і тому вважає не тільки можливим, а й практично єдиним способом уникнути такого розвитку подій підвищення ступеня прогресивності оподаткування: “оподаткування найбільших доходів (тих, що спостерігаються в топ 1% або 0,5% ієрархії доходів) за найбільшими ставками (що можуть сягати 80 і більше відсотків)”. Зазначена теза дістала назву «ідея 1%». Автор показує, що нерівність є не випадковою, а необхідною характеристикою капіталізму і може бути зменшена тільки через державне втручання. *Капіталізм, якщо його не буде реформовано, може поставити під загрозу саму демократію*. Це один з головних його висновків.

Пікетті запропонував формулу  $r > g$  як відображення ключової суперечності капіталізму. На його думку, головний дестабілізуювальний чинник зумовлений

тим, що *приватна прибутковість капіталу  $r$  може помітно і впродовж тривалого часу перевищувати темпи зростання доходу і виробництва  $g$ .*

Нерівність, виражена формулою  $r > g$ , означає, що рекапіталізація *майна* (йдеться як про всі різновиди власності, так і про гроші), накопиченого в минулому, збільшується швидше, ніж зростають виробництво і зарплати. Ця нерівність є втіленням фундаментальної логічної суперечності. Підприємець неминуче схильний перетворюватися на рантьє і посилювати своє панування над тими, хто володіє лише власною працею. *Накопичений капітал відтворюється швидше, ніж збільшується виробництво.* Минуле пожирає майбутнє.

Томас Пікетті пропонує введення *щорічного прогресивного податку на капітал*. Це дасть змогу уникнути нескінченної спіралі нерівності та водночас зберегти чинник конкуренції та стимули, щоб забезпечити постійне накопичення нових капіталів. Наприклад, впровадження шкали оподаткування, в рамках якої ставка податку становить 0,1% або 0,5% для *майна*, що не досягає одного мільйона євро, 1% для *майна* від одного до п'яти мільйонів євро, 2% для *майна* від п'яти до 10 мільйонів євро і може зростати до п'яти або 10% на рік для *майна*, що становить кілька сотень мільйонів або кілька мільярдів євро. *Йдеться про все майно, а не тільки ті гроші, якими володіє людина.* Це дозволить стримати нескінченне зростання світової майнової нерівності, яке наразі збільшується неприйнятними в довгостроковій перспективі темпами, що має викликати занепокоєння навіть у найзавзятіших захисників саморегульованого ринку.

Проблема прогресивного оподаткування нині активно обговорюється в міжнародних наукових і політичних колах. Цьому сприяє низка інновацій і вдосконалень в самій системі оподаткування, зокрема впровадження міжнародних стандартів податкової та фінансової прозорості, а також активна політика переслідування офшорних капіталів, що супроводжується майже повним нівелюванням банківської таємниці.

Крім того, вже стало надбанням громадськості розуміння того, що сучасні податкові системи більшою мірою сприяють економії на податках для тих домашніх господарств, які у фінансовому сенсі є більш забезпеченими; так, не підлягають істотному податковому навантаженню інвестиційні та приватні пенсійні фонди, трастові конструкції, акції, особиста житлова нерухомість. Податки є одним з найбільш ефективних інструментів для скорочення нерівності, а посилення прогресивності оподаткування форм володіння активами з низьким податковим навантаженням сприятиме відновленню збалансованості податкових систем.

Таким чином, можна говорити про своєрідний ідеологічний, політичний і науковий мейнстрим останніх років, спрямований на розширення впровадження чи навіть різке посилення ступеня прогресивності оподаткування.

Чи вважає населення України важливим і потрібним для нашого суспільства введення прогресивного податку, який зазіхає на доходи меншини, тобто багатих (в Україні їх лише 2–3%), але натомість, наповнюючи державний бюджет, дозволяє збільшити витрати на соціальні програми на користь бідних і непрацездатних (тобто більшості населення)?

**Розподіл відповідей на запитання: «На Вашу думку, чи мають люди з високими доходами платити більші податки, ніж особи з низькими доходами, такі самі податки або менші?» (2019, %)»<sup>a</sup>**

| Розмір податків                       | Всі  | Групи за віком |       |       |              |
|---------------------------------------|------|----------------|-------|-------|--------------|
|                                       |      | 18–29          | 30–44 | 45–59 | 60 та більше |
| Мають платити набагато більші податки | 51,3 | 44,9           | 42,2  | 55,9  | 56,7         |
| Більші податки                        | 29,3 | 25,4           | 29,9  | 29,0  | 30,6         |
| Такі самі податки                     | 13,5 | 25,0           | 20,2  | 9,6   | 7,5          |
| Менші податки                         | 1,5  | 1,1            | 2,4   | 1,4   | 1,1          |
| Набагато менші податки                | 0,6  | 1,1            | 0,8   | 0,2   | 0,5          |
| Важко сказати                         | 3,8  | 3,0            | 4,5   | 3,9   | 3,6          |

<sup>a</sup> Дані модуля «соціальна нерівність» у рамках Міжнародної програми соціальних досліджень (ISSP).

Дані, наведені у таблиці 4, свідчать, що в сумі 82,6% опитаних у дослідженні дотримуються думки, що люди з високими доходами повинні платити «набагато більші податки» або просто «більші податки», ніж особи з низькими доходами.

Ця думка не змінюється залежно від статі респондента, регіону проживання і від того факту — міський чи сільський він житель. Деякі відмінності у ставленні до прогресивного оподаткування простежуються тільки зі збільшенням віку респондента. Респонденти, що належать до вікових груп 18–29 років та 30–44 роки налаштовані менш радикально з цього питання. В сумі це — 68,9% з першої групи і 72,1% з другої. Думки старших респондентів характеризуються більшою радикальністю: 84,5% з вікової групи 45–59 років і 87,3% з групи 60 років і старші є прихильниками введення прогресивного оподаткування. Чому на межі 45 років відбуваються зміни в розумінні справедливості оподаткування з огляду на розмір доходів, ми не знаємо. Можливо, разом з життєвим досвідом приходить розуміння, що бюджет країни наповнюється податками її громадян, а від величини бюджету безпосередньо залежить фінансування охорони здоров'я, освітніх програм, взагалі широкого кола програм соціальної спрямованості й навіть частково фінансування пенсійного фонду.

Слід особливо зазначити, що попри те, що переважна більшість українських громадян (80,6%) вважають, що «люди з великими доходами мають платити більші податки, ніж особи з низькими доходами», внутрішній зміст прогресивного оподаткування усвідомлюють не багато з них. Так, тільки чверть опитаних у перебігу моніторингового опитування 2019 року (табл. 5) вважають найважливішим для існування нашого суспільства принцип: «Держава має сприяти благополуччю якомога більшої кількості людей, навіть якщо це призведе до зменшення благополуччя меншості», тобто розуміють *суть, внутрішній зміст прогресивного оподаткування*. А втім, саме цей зміст пояснює і слугує виправданням як існування оподаткування взагалі, так і необхідності введення в Україні прогресивного оподаткування. На жаль, ЗМІ України не ведуть ши-

рокої дискусій з цього питання. Практично всі канали телебачення знаходяться під контролем олігархічних груп, для яких дана тематика не бажана, так як введення прогресивного оподаткування може сильно обмежити їхні економічні інтереси.

Амбівалентність свідомості населення проявляється також у прихильності до красивих декларацій, які не відповідають відповідям респондентів на конкретні запитання про принципи, на яких має базуватися економічна та соціальна політика держави. Поряд із тим, що 80,6% є прихильниками більшого розміру оподаткування для багатих, половина опитаних українців (50%) вважають, найважливішим принципом для розвитку нашого суспільства такий: «Держава повинна створити умови, за яких кожен буде посідати ту позицію в суспільстві, яка відповідає його здібностям» (табл. 5). Ще 23,3% вибирають принцип: «Держава повинна забезпечувати індивідуальну свободу громадян». Ці принципи, що орієнтуються на індивідуалізм і лібертаріанський розвиток економіки у країні, погано поєднуються з введенням прогресивного оподаткування.

Таблиця 5

**Розподіл відповідей на запитання: «Дотримання якого з трьох принципів є найважливішим для нашого суспільства?» (2019)<sup>a</sup>**

| Принципи існування суспільства <sup>b</sup>  | %           |
|--|-------------|
| Держава повинна сприяти добробуту якомога більшої кількості людей, навіть якщо це призведе до обмеження добробуту меншості | <b>26,3</b> |
| Держава повинна забезпечувати індивідуальну свободу громадян   | 23,3        |
| Держава повинна створити умови, коли кожен буде посідати ту позицію в суспільстві, яка відповідає його здібностям          | <b>50,4</b> |

<sup>a</sup> Моніторингове дослідження Інституту соціології НАН України.

<sup>b</sup> Респондент мав обрати тільки одну відповідь.

Можна зробити висновок, що питання введення прогресивного оподаткування рідко увиходить до програм політичних партій і стає предметом обговорення у ЗМІ. *Згладжування соціальної нерівності шляхом перерозподілу доходів між різними соціальними верствами через прогресивне оподаткування, державний бюджет, спеціальні соціальні програми ще не стало свідомим вибором населення, свідомість якого характеризується амбівалентністю.*

Відповідальність за зменшення відмінності в доходах між особами з високими і низькими доходами населення України, в основному, покладає на уряд (табл. 6). У 2019-му так вважали 86,3% від загального числа опитаних у перебігу Міжнародного соціального дослідження. Причому порівняно із думкою населення у 2009 році з цього питання (в сумі 68,2%) вимогливість людей до дій уряду щодо зменшення соціальної нерівності значно зросла (на 18,1%). Слід зазначити повну однаковість у покладанні такої відповідальності передусім на уряд. Цей показник не змінюється залежно від статі, віку, регіону чи місця проживання (місто, село) респондента.

**Динаміка відповідей на запитання: «Якою мірою Ви погоджуєтесь із твердженням: “Уряд відповідальний за зменшення різниці у доходах між особами з високими та низькими доходами”» (%)**

| Міра згоди                              | 2009 <sup>a</sup> | 2019 <sup>b</sup> |
|---|-------------------|-------------------|
| Повністю згоден                         | <b>41,6</b>       | <b>61,9</b>       |
| Радше згоден                            | <b>26,6</b>       | <b>24,4</b>       |
| Наскільки згоден, настільки і не згоден | 16,1              | 4,3               |
| Радше не згоден                         | 6,7               | 3,6               |
| Повністю не згоден                      | 3,9               | 3,1               |
| Важко сказати                           | 5,1               | 2,7               |
| Загалом                                 | 100               | 100               |

<sup>a</sup> Європейське соціальне дослідження, 2009 рік.

<sup>b</sup> Дані модуля «соціальна нерівність» у рамках Міжнародної програми соціальних досліджень (ISSP), 2019 рік.

Наскільки ж Уряд виправдовує такі очікування населення, наскільки успішно зменшує відмінність в доходах між людьми з високими доходами і людьми з низькими доходами? Тільки 7,3% опитаних вважають, що уряд успішно справляється з цим завданням, натомість велика частина гадають, що уряд «радше неуспішний» або «зовсім неуспішний» у розв’язанні цього актуального для населення України питання (60,1%).

Показово, що опитані в ході модуля «соціальна нерівність» у рамках Міжнародної програми соціальних досліджень (ISSP) українці невинувато применшують відповідальність інших соціальних інституцій і самих людей з високими і низькими доходами в зменшенні різниці в доходах, тобто в зменшенні соціальної нерівності. Так, покладають відповідальність на професійні спілки тільки 2,3% опитаних, на приватні компанії — 5,1%, на тих людей, які отримують високі доходи, — 2,3%, а на тих, хто має низькі доходи, — 1,3%. Важливо, що тих, хто гадає, що різницю в доходах не треба зменшувати, лишень 1,1%. При цьому вагаються з відповіддю 1,6%.

Досвід країн, де давно й ефективно функціонує прогресивне оподаткування, доводить, що для його введення необхідний не тільки певний період роз’яснювальної роботи про користь цих заходів для суспільства в цілому, а й певний тиск з боку професійних спілок, громадських організацій та політичних партій, а також з боку широкого загалу. До початку ХХ століття прогресивний прибутковий податок був запроваджений у багатьох європейських країнах. У Сполучених Штатах Америки прогресивне оподаткування було введено в 1913 році.

Прогресивне оподаткування — це не тільки один зі способів збирання податків, воно має за своєю природою велике політичне навантаження, тому в поглядах на нього завжди дістають відображення ті чи інші класові інтереси. Пропорційне оподаткування, яке зараз застосовують в Україні, набагато прийнятніше для заможних класів, позаяк воно послаблює податковий тиск мірою збільшення об’єкта оподаткування (оподаткованої суми). Натомість прогресивне оподаткування зачіпає заможні верстви набагато більше, й тим більше,



чим сильніше втілюється прогресія оподаткування. Тому багатії завжди виступають проти такого способу оподаткування, а економісти та політики, котрі захищають їхні інтереси, завжди шукають аргументи проти прогресивного оподаткування.

Особливістю політичної системи України є той факт, що політичні партії тут здебільшого створюються під певного політика-олігарха і фінансуються з його ж боку, тож уведення прогресивного оподаткування не є вигідним для них, бо суперечить бізнесовим інтересами цих політичних суб'єктів. Зрозуміло, чому 86,3% опитаних у рамках Міжнародної програми соціальних досліджень (ISSP, 2019) гадають, що «більшість політиків в Україні не переймаються зменшенням різниці доходів між людьми з великими доходами і людьми з низькими доходами»; тільки 5,4% не згодні з цією думкою, а ще 8,3% не можуть визначитися з цього питання.

### *Висновки*

Україна обрала за орієнтир свого розвитку розбудову соціальної держави. Проте, як показали дані проведених опитувань населення, на цьому шляху існують великі перешкоди як суто економічні, так і пов'язані з недостатньою розвиненістю правової культури населення та амбівалентністю у його ціннісних орієнтаціях щодо введення прогресивного оподаткування як засобу зменшення соціальної нерівності.

Історично так склалося, що населення сучасної України не має багатовікового досвіду повсякденного життя у рамках жорсткого дотримання правових законів та норм, зафіксованих у державному законодавстві та чинних на всіх організаційних рівнях управління державою. Тридцять років розбудови незалежної України – дуже маленький термін.

На жаль, третина населення України не розуміє або не хоче приймати принцип верховенства права, без здійснення якого неможливе не тільки введення прогресивного оподаткування, а й реальна боротьба з корупцією. Більшість опитаних обирають принцип «індивідуальної свободи» (82,4%), а «верховенство права» як організаційний принцип функціонування суспільства — лише (65,8%).

Нерозвиненість правової культури у населення доповнена браком економічних знань; це має своїм результатом той факт, що внутрішній зміст прогресивного оподаткування усвідомлює незначна частка опитаних. Лише чверть респондентів обирають як найважливіший для існування нашого суспільства принцип: «Держава має сприяти добробуту якомога більшої кількості людей, навіть якщо це призведе до зменшення добробуту меншості», тобто розуміють суть, внутрішній зміст прогресивного оподаткування, який спрямований на зменшення соціальної нерівності шляхом деякого обмеження дуже великих доходів і «демонстраційного споживання», що характерні для меншості населення, на користь більшості.

Але в тому самому дослідженні більшість опитаних (82,6%) дотримуються думки, що люди з високим доходом мають платити «набагато більші податки» або просто «більші податки», ніж особи з низькими доходами. Саме цей факт є

доказом необхідності запровадження в Україні прогресивного оподаткування, попри певну амбівалентність свідомості населення з цього приводу. Відповідальність за зменшення відмінності в доходах між особами з високим і низьким доходом більшість населення України головним чином покладає на уряд: (86,3% від загальної кількості опитаних). Причому за десять років порівняно з думками населення у 2009 році вимогливість людей до дій уряду в плані зменшення соціальної нерівності значно зросла (на 18,1%). Характерно, що українці не виправдано применшують відповідальність інших соціальних інституцій і самих людей як з високими, так і з низькими доходами щодо зменшення різниці в доходах, тобто зменшення соціальної нерівності.

### *Джерела*

Конституція України (1996). Розділ I. Стаття 1. Отримано з: <https://www.president.gov.ua/documents/constitution/konstituciya-ukrayini-rozdil>

Гвиччардини Франческо (1926). В: *Большая советская энциклопедия* (т. 14, сс. 745). Москва: Советская энциклопедия.

Графский, В. (2000). *Всеобщая история права и государства*. Москва: НОРМА-ИНФРА.

*Дослідження «Індекс сприйняття корупції — 2018»* (s.a.). Transparency International. Отримано з: [www.radiosvoboda.org/a/news-ti-corruption-perception-index-ukraine/29737344.html](http://www.radiosvoboda.org/a/news-ti-corruption-perception-index-ukraine/29737344.html)

Морозова, Л. (2010). *Теория государства и права*. Москва: Эксмо.

*Про ставки податку на доходи фізичних осіб* (2021). Державна фіскальна служба України. Офіційний портал. Отримано з: <http://if.sfs.gov.ua/media-ark/news-ark/print-229709.html>

*Стипендия в Украине в 2019 году* (2021). Отримано з: <https://deltabank-online.com.ua/stipendiya-v-ukraine-razmer-kogda-vyplachivayut-i-kogda-povysyat/>

*Україна в міжнародних рейтингах* (2019). Отримано з: <https://tyzhden.ua/Society/227774>

Piketty, Th. (2014). *Capital in the Twenty-First Century*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

*Отримано 08.11.2021*

### *References*

About personal income tax rates (2021). State Fiscal Service of Ukraine. Official portal. (2021). [In Ukrainian]. Retrieved from: <http://if.sfs.gov.ua/media-ark/news-ark/print-229709.html>

Constitution of Ukraine (1996). Section I. Article 1. Retrieved from: <http://ufpp.gov.ua/content/PDF/zakonodavstvo/konstitychiya.pdf>

Grafskii, V. (2000). General history of law and state. [In Russian]. Moscow: NORMA-INFRA. [= Графский 2000].

Guicciardini Francesco (1926). In: *The Great Soviet Encyclopedia* (vol. 14, p. 745). [In Russian]. Moscow: Soviet Encyclopedia. [=Гвиччардини 1926]

Morozova, L. (2010) Theory of state and law. [In Russian]. Moscow: Eksmo. [= Морозова 2010].

Scholarship in Ukraine in 2019 (2021). [In Russian]. Retrieved from: <https://deltabank-online.com.ua/stipendiya-v-ukraine-razmer-kogda-vyplachivayut-i-kogda-povysyat/> [= Стипендия 2021]

*Survey “Corruption Perceptions Index — 2018”* (s.a.). Transparency International. [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-ti-corruption-perception-index-ukraine/29737344.html>

Piketty, Th. (2014). *Capital in the Twenty-First Century*, Cambridge, MA: Harvard University Press

*Ukraine in international rankings* (2019). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://tyzhden.ua/Society/227774> [=Україна 2019]

Received 08.11.2021

## НАТАЛІЯ ЛАВРІНЕНКО

### Готовність населення України прийняти прогресивну систему оподаткування

*У статті аналізується ступінь наближення української держави до соціальної держави. Особливу увагу приділено розгляду ступеня прийняття населенням України принципу прогресивного оподаткування як одного із можливих засобів зменшення соціальної нерівності в суспільстві.*

*Емпірична база, використовувана для аналізу думки населення з цього питання — щорічні моніторингові опитування, що проводяться Інститутом соціології НАН України, та дані модуля «соціальна нерівність» у рамках Міжнародної програми соціальних досліджень (ISSP, 2019 р.).*

*Попри той факт, що практично всі опитані вважають, що в Україні надто великими є відмінності в доходах багатих та бідних громадян і що люди з високими доходами мають сплачувати «набагато більші податки», запровадження прогресивного оподаткування зараз не ініціюється ані політичними лідерами, ані широкими масами населення. Взагалі можна зробити висновок, що внутрішній зміст прогресивного оподаткування усвідомлює незначна частка опитаних, тільки чверть з них обирає найважливіший для цього виду податків принцип: «Держава має сприяти благополуччю якомога більшої кількості людей, навіть якщо це призведе до зменшення добробуту меншості», тоді як саме цей сенс пояснює та є виправданням необхідності запровадження в Україні прогресивного оподаткування. Така амбівалентність свідомості населення виявляється також у прихильності до принципів державного устрою, зорієнтованих на індивідуалізм та лібертаріанський розвиток економіки країни і погано поєднаних із запровадженням прогресивного оподаткування.*

*В Україні політичні партії здебільшого організуються під певного політика-олігарха і ним же фінансуються, тому запровадження прогресивного оподаткування суперечить їхньому бізнес-інтересу і зазвичай замовчується. Робиться висновок — згладжування соціальної нерівності шляхом перерозподілу доходів між різними соціальними верствами через прогресивне оподаткування та державний бюджет ще не стало принципом державної соціальної політики та усвідомленим вибором населення.*

**Ключові слова:** соціальна держава, правова держава, соціальна нерівність, прогресивне оподаткування

## НАТАЛІЯ ЛАВРІНЕНКО

### Готовность населения Украины принять прогрессивную систему налогообложения

*В статье анализируется степень приближения украинского государства к социальному государству. Особое внимание уделено рассмотрению степени принятия населением Украины принципа прогрессивного налогообложения как одного из возможных средств уменьшения социального неравенства в обществе.*

*Эмпирическая база, используемая для анализа мнения населения по этому вопросу, — ежегодные мониторинговые опросы, проводимые Институтом социологии НАН Украины и данные модуля «социальное неравенство» в рамках Международной программы социальных исследований (ISSP, 2019 г.).*

*Несмотря на то, что практически все опрошенные считают, что в Украине слишком большие различия в доходах богатых и бедных граждан и что люди с высокими доходами должны платить «намного более высокие налоги», введение прогрессивного налогообложения в настоящий момент не иницируется ни политическими лидерами, ни широкими массами населения. Вообще можно заключить, что внутреннее содержание прогрессивного налогообложения осознает незначительная доля опрошенных, только четверть из них выбирает наиболее важный для этого вида налогов принцип: «Государство должно способствовать благополучию как можно большего количества людей, даже если это приведет к уменьшению благополучия меньшинства». Однако именно этот смысл объясняет и служит оправданием необходимости введения в Украине прогрессивного налогообложения. Такая амбивалентность сознания населения проявляется также в приверженности принципам государственного устройства, ориентирующимся на индивидуализм и либертарианское развитие экономики в стране и плохо совместимыми с введением прогрессивного налогообложения.*

*В Украине политические партии в основном организируются под определенную политика-олигарха и им же финансируются, поэтому введение прогрессивного налогообложения противоречит их бизнес-интересам и как правило замалчивается. Делается вывод — сглаживание социального неравенства путем перераспределения доходов между разными социальными слоями путем прогрессивного налогообложения и через государственный бюджет еще не стало принципом государственной социальной политики и осознанным выбором населения.*

**Ключевые слова:** Социальное государство, правовое государство, социальное неравенство, прогрессивное налогообложение

## NATALIIA LAVRINENKO

### The readiness of the population of Ukraine to accept a progressive taxation system

*The article analyzes the degree of rapprochement of the Ukrainian state to the welfare state. Particular attention is paid to considering the degree of adoption by the population of Ukraine of the principle of progressive taxation as one of the possible means of reducing social inequality in society.*

*The empirical basis used to analyze public opinion on this issue is the annual monitoring surveys conducted by the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine and data from the module “Social Inequality” under the International Social Research Program (ISSP, 2019).*

*Despite the fact that almost all respondents believe that the income gap between rich and poor is too large in Ukraine and that high-income people have to pay “much higher taxes”, the introduction of progressive taxation is now not initiated by political leaders or broad-based masses of the population. In general, it can be concluded that not many respondents are aware of the internal content of progressive taxation, only a quarter of them choose the most important principle for this type of tax: “The state should promote the well-being of as many people as possible,” it is this meaning that explains and justifies the need to introduce progressive taxation in Ukraine. Such ambivalence of the consciousness of the population is also manifested in the adherence to the principles of government, which focus on individualism and libertarian development of the country’s economy and which are poorly combined with the introduction of progressive taxation.*

*In Ukraine, political parties are mostly organized under a certain oligarchic politician and financed by him, so the introduction of progressive taxation is contrary to their business interests and is generally ignored. It is concluded that the smoothing of social inequality through the redistribution of income between different social groups through progressive taxation and the state budget has not yet become a principle of state social policy and conscious choice of the population.*

**Keywords:** Welfare state, rule of law, social inequality, progressive taxation

**ЛЮБОВ БЕВЗЕНКО,**

*доктор соціологічних наук, старший науковий співробітник, провідний науковий співробітник відділу соціальної психології Інституту соціології НАНУ (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)*

**LYUBOV BEVZENKO,**

*Doctor of Sciences in Sociology, Senior Research Fellow at the Department of Social Psychology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)*

*lbevzenko@gmail.com*

*<https://orcid.org/0000-0002-4020-1937>*

**Парадигма складності в соціологічному  
теоретизуванні та культура метамодерну —  
контури взаємної легітимації**

Цю статтю присвячено взаємній пов'язаності та зумовленості подій, які зараз відбуваються у двох масштабних просторах — просторі західної культури та просторі соціологічного теоретизування. Претензійність цього наміру може наразитися на досить скептичну заяву стосовно того, що мало хто візьметься заперечувати зв'язок культури й науки. І на загальному рівні це справді досить банальна істина. Цікавим виглядає конкретика з її локалізацією як у часі, так власне й у цих названих просторах. Про що йтиметься? Як видно з назви розвідки, нашими героями будуть парадигма складності як платформа досить нових соціологічних концептуалізацій та культура метамодерну, що лише недавно з'явилася на західному культурному горизонті та несподівано почала діставати резонансний відгук у філософії, літературі, мистецтві. Ми маємо намір дослідити взаємну зумовленість цих двох подій і можливість їхньої взаємної легітимації. Як перша, так і друга, на наш погляд, цього реально потребують з огляду на їхню новизну та всі складності, що супроводжують шлях нового на вже обжиту попередниками територію.

***Парадигма складності — маргінальна позиція  
в методологічному просторі соціологічних концептуалізацій***

Завдання дуже стисло, але змістовно схарактеризувати парадигму складності саме з точки зору її методологічної запитованості в якості основи для побудови соціологічних концепцій виглядає непростим. З приводу парадиг-

---

*Цитування:* Бевзенко, Л. (2022). Парадигма складності в соціологічному теоретизуванні та культура метамодерну — контури взаємної легітимації. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 45–82, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.01.045>.

ми складності на цей момент написано вже досить багато, але наразі ми маємо обрати лише ту інформацію, що стосуватиметься нашої проблеми — парадигма як платформа соціологічного теоретизування. Але оскільки це все ж таки міждисциплінарне явище, не проговорити цей момент теж не можна. Тим паче, що якраз ця характеристика — міждисциплінарність — досить багато важить в контексті розгляду її саме у зв'язку з культурою метамодерну. Примітно, що про парадигму складності часто говорять як про метанаукову парадигму. Поява префіксу «мета-» вже тут задає певну суголосність з темою метамодерну.

Звідки можна вибудувувати історичну лінію появи цієї парадигми в її додисциплінарному форматі? Тут нам видається найбільш інформативною невелика, але змістовна праця Дж. Клівленд [Cleveland, 1994]. Примітним є й 1994 рік її написання — на той момент основні загальнонаукові контури цього підходу вже досить виокреслилися. Автор наводить список праць, які вважає тим фундаментом, на якому вона зростала. Роки виходу цих робіт гуртуються навколо початку 90-х років минулого сторіччя. Хоча серед розвідок, присвячених системній теорії, тут варто виокремити більш ранню розвідку Берталанфі [Bertalanffy, 1968], а серед написаних власне в річищі парадигми складності найстарішою і найбільш цитованою на цей момент є праця І. Пригожина [Prigogine, 1986]. Щоб зрозуміти те смислове ядро, з якого все проростало, достатньо подивитися на назви перелічених розвідок<sup>1</sup>. Серед цього списку немає праці Германа Гакена «Синергетика» [Haken, 1977], а вона є важливою для розуміння того, як торувала свій шлях ця парадигма в Радянському Союзі, а потім і в Україні, де вона якраз і дістала назву «синергетика». До цього спричинилося те, що Гакен бував у Москві з лекціями й завдяки цьому з'явилися окремі осередки зацікавленості цією темою в Інституті філософії на той час ще СРСР (В. Стьопін, В. Аршинов, В. Буданов, П. Тищенко, Л. Киященко та ін.) та в Інституті прикладної математики (група С. Курдюмова і Г. Малинецького)<sup>2</sup>. В Україні цей напрям було започатковано І. Добронравовою, яка першою [не лише в Україні, а й у СРСР] написала ґрунтовну монографію, присвячену цій темі [Добронравова, 1990]. Пізніше, 2002 року навколо цих ідей було створено Українське синергетичне товариство<sup>3</sup>, на ґрунті якого і розвивалися дисциплінарні напрями в

1 Я навмисно не виношу ці праці у список джерел, а згадую тут стисло, зазначаючи лише автора, назву та рік першого видання. Із самих назв та року видання можна уявити той смисловий діапазон і ті тематичні точки, з яких виростала парадигма складності.

Це розвідки власне з теми складності: 1) Mitchell Waldrop, *Complexity*, 1992; 2) Roger Lewin, *Complexity — Life at the Edge of Chaos*, 1993; 3) Ilya Prigogine, *Order Out of Chaos*, 1986; 4) William Roetxheim, *Enter the Complexity Lab*, 1994; 5) John Casti, *Complexification*, 1995; 6) Murray Gell-Mann, *The Quark and the Jaguar*, 1994; 7) Lawrence Slobodkin, *Simplicity and Complexity in Games of the Intellect*, 1992; 8) Stuart Kauffman, *The Origins of Order*, 1993; 9) Ellen Thro, *Artificial Life Explorer's Kit*, 1993; 10) Kevin Kelly, *Out of Control*, 1994.

Див. також низку праць з теорії систем: 1) Ludvig von Bertalanffy, *General System Theory*, 1968; 2) Ervin Laszlo, *The Systems View of the World*, 1972; 3) Erich Jantsch, *The Self-Organizing Universe*, 1980; 4) Peter Senge, *The Fifth Discipline*, 1990; 5) Arthur Young, *The Reflexive Universe*, 1976.

2 Див.: Сайт Сергія Курдюмова (<http://spkurdyumov.ru/>).

3 Українське синергетичне товариство (<http://www.synergetic.org.ua/>).

рамках парадигми складності, що тут існувала під іменем синергетики. Окремо треба зазначити, що саме активне звернення до цих ідей дало змогу свого часу В. Стюпіну запропонувати поняття постнекласичної науки [Степин, 2009], яка ґрунтується на тих епістемологічних засадах, що випливають з принципів нелінійного мислення. Його класифікаційний ряд — класика, некласика, постнекласика — дав підстави побачити під особливим кутом зору етапи розвитку європейської науки. Саме цей ряд стане нам у пригоді в подальших міркуваннях.

Зрозуміти сучасне місце парадигми складності в парадигмальному полі соціології допоможе те бачення викликів, що стоять перед соціологією, на які свого часу вказав І. Валерстайн [Валерстайн, 2004: сс. 305–319] у праці, присвяченій перспективам соціологічної науки у XXI столітті. Розвідка вийшла друком на початку цього століття, і серед цих шести викликів для нас важливими будуть три. Це виклик, пов'язаний із соціологічним значенням праць З. Фройда і тими висновками з них, що стосуються людської поведінки. Необхідність для соціологів бачити її залежність від несвідомих налаштувань, від тієї раціональності, яка не є суто раціональністю калькулятивного розуму, а є тією доцільністю, яка випрацьовується цілісною людською психікою, її як свідомою складовою, так і несвідомою. Другим важливим для нас викликом із шеругу, позначеного Валерстайном, є виклик, пов'язаний з доробком Б. Латура, його переконаністю в тому, що світ людей і світ речей не можна розділити у спробі зрозуміти соціальні процеси. І зрештою, той виклик, що прийшов, як каже Валерстайн, від природничих наук. Тут він перш за все називає праці І. Пригожина, його звернення до нелінійних моделей у розгляді процесів різної природи, що дало підстави стверджувати — складні системи мають точки фазових переходів, де неможливий однозначний прогноз і де випадковість може стати доленосною для подальшої системної траєкторії руху та змін. Саме з останнім із названих викликів якраз і пов'язане те, що ми зараз називаємо парадигмою складності.

Якщо ми подивимося на ситуацію в парадигмальному просторі соціології на даний момент з точки зору відповіді на ці зазначені Валерстайном виклики, то можемо побачити от що. На виклик Фройда змістовну відповідь, на мій погляд, дав П. Бурдьє, увівши у широкий соціологічний вжиток поняття габітуса та практик. За допомоги їх якраз і з'явилася можливість природно й органічно включити неусвідомлюване принаймні в ті форми соціальної поведінки, що пов'язані з повсякденністю. Напрацювання Б. Латура та його послідовників наразі привертають велику увагу соціологів, принаймні в нашій вітчизняній соціології до них звертаються молоді дослідники, з цієї теми захищено сильні дисертації (наприклад: [Дейнека, 2020; Солодько, 2017; Акулов, 2021] ). А от виклик, пов'язаний з парадигмою складності все ще не набрав енергії для просування відповідних розвідок з царини теоретичних маргіналій до центральних царин теоретичного простору. Значною мірою це стосується нашої соціологічної думки. Чому так?

Якщо говорити про соціологічне застосування зазначених ідей, то тут історична довідка могла б бути ще більш розгалуженою і багатовимірною, ніж наведена вище стосовно метанаукової історії парадигми складності. Варто лише зазначити, що парадигма складності — це лише та загальна назва, що затверди-

лася за цим напрямом. Але коли ми говоримо про синергетику, теорію самоорганізації, теорію хаосу, теорію катастроф, нелінійні системні підходи, то це все про ту ж таки складність, але в різних її аспектах. І кожен цей аспект знаходить застосування в інтерпретації соціальних явищ і процесів. Про те, що ця парадигма стала помітним явищем на соціологічному теоретичному горизонті, сказали свого часу В. Волков та О. Хархордін, вказавши на те, що в підсумкових висновках Всесвітнього соціологічного конгресу 2006 року, парадигма складності та практична парадигма були визначені як найперспективніші напрями соціологічного теоретизування. Прочитую, бо це буде важливим для нас надалі: «На останньому Всесвітньому соціологічному конгресі 2006 року дебати дослідницького комітету із соціальної теорії виокремили дві головні нові теми: по-перше, як розвивався системний підхід після Лумана та що нового привнесла теорія складності [complexity theory]; по-друге, що сталося з дюркгаймівською традицією після смерті Бурдьє, причому найчастіше звучали імена пари Люк Болтанські — Лоран Тевено і обговорювалася теорія Бруно Латура» [Волков, Хархордін; 2008: с. 224]. З того моменту минуло вже досить багато часу, але сказати, що ці два напрями розвиваються паритетно, ми не можемо.

Говорячи про міру запитуваності/маргінальності теорії складності в сучасному соціологічному теоретизуванні, варто відрізнити ситуацію в західній науці (Європа, США, Канада) і в пострадянських та постсоціалістичних країнах (Росія, Україна, Польща та ін.). Ситуація різниться за своїми витокami та сучасним станом.

Коротку її історію в західному науковому світі можна описати так — є потужна спроба імплементувати в соціологічне теоретичне поле, але впродовж уже більш як 20 років реальних масштабних макротеоретичних відгуків на це не спостерігається, хоча є постійні вказівки на її методологічну потенційність, а також багато спроб застосування до певних локальних тем. Звернімо увагу на праці, які є підтвердженням цього. Девід Бірн публікує 1998 року обсяжне дослідження, де докладно розписує можливі шляхи просування теорії складності в теорію і практику соціологічної науки [Burne, 1998]. Це, певною мірою, можна вважати дорожньою картою такого руху. Наразі праця має майже півтисячі цитувань і вже кілька разів перевидавалася, що свідчить про наявність достатньо потужного інтересу, але не можна сказати, що він конвертувався в не менш потужні теоретичні пропозиції. Що ж стосується різних локальних соціологічних проблем, то це найчастіше проблема менеджменту організацій, часто з цікавими міждисциплінарними ідеями, як, наприклад, у [Lenartowicz, Braathen, 2020], де цей підхід використовують для аргументації того, що «людські соціальні системи та соціальні організації, зокрема, є конкретними, неметафоричними, когнітивними агентами». Автори радше пропонують дискусію, аніж доводять це ретельно. Проблеми на межі філософії, соціології, психології обговорюються в рамках того смислового поля, що задає парадигма складності [Stingl de Vasconcelos Guedes, 2021]. Досить запитуваною ця парадигма є в розвідках, присвячених проблемам освіти [Mason, 2016]. Політологи та спеціалісти в галузі політичних досліджень теж вбачають цікаві перспективи у використанні цього підходу у своїй галузі [Cairney, 2012]. Кожна із зазначених праць має ве-



ликий обсяг реферованої літератури, що вказує на непоодинокість пошуків на названих напрямках. Але висновок про те, що поки що йдеться більше про інтуїції потенційності, ніж про реальні зсуви в парадигмальному просторі, можна зробити, якщо ознайомитись із дуже цікавою статтею [Turner, Baker, 2019]. Вона невелика за обсягом, але щільна за змістом. У ній прореферовано 88 джерел із проблематики теорії складності, насамперед її методологічної потуги. Ретельно виокремлено всі ключові поняття і зроблено їх порівняльний аналіз. А проте автори анонсують свою роботу як певну аргументацію на користь методологічної вагомості парадигми складності, кажучи: «Ця стаття розрізняє загальну теорію систем (GST) і теорію складності, а також визначає переваги для соціальних наук у залученні теорії складності як формальної теорії. Теорія складності розширюється та ідентифікується як така, що надає нову перспективу та новий метод теоретизування, які можуть практикувати дисципліни суспільних наук. Ці доповнення могли б краще позиціонувати соціальні науки для розв'язання проблем, що стосуються розвинених технологій, глобалізації, складних ринків, культурних змін та безлічі викликів і можливостей, що постають» [Turner, Baker, 2019: р. 4]. Таким чином, ми можемо констатувати, що про перехід парадигми складності в методологічний мейнстрим західної соціології поки що не йдеться, хоча потужна аргументація на цю тему має місце.

Що ж стосується пострадянського табору, то тут ситуація ще менш втішна для цієї парадигми. Наприклад, польська дослідниця, здійснюючи спробу застосувати її до проблеми менеджменту, зазначає: «Теорія складності є цікавим доповненням до класичних наукових теорій. Хоча ця тема перебуває в центрі інтересу великої групи дослідників, у польській літературі є лише кілька публікацій на цю тему» [Czapla, 2019]. Приблизно такою ж є ситуація й у вітчизняній соціологічній науці, її теоретичних пошуках і перевагах. Щорічні конференції в КНУ, присвячені проблемам соціологічної теорії, можуть бути певним віддзеркаленням того, що відбувається в теоретичному полі нашої соціології. На черговій такій конференції, що відбулася у квітні 2021 року, досить часто згадували імена соціологів постмодерністського напрямку, їхні ідеї гіперконструктивізму (Б. Латур та його послідовники), радикальної рефлексії (М. Лінч), гіперрелятивізму (Л. Тевено та Л. Болтанські з їхніми світами та режимами). Докладніше про це йдеться у [Судаков, 2020; Соболевська, 2020; Скокова, 2020; Милосердова, 2020]. І хоча Валенстайна з його соціологією ХХІ століття згадували (напр., В. Судаков), але зв'язок з парадигмою складності не наголошували.

Логічно поставити питання — чому так і що може стимулювати зміни на користь парадигми складності, якщо такі можливі? І це стосується не лише нашої науки, а загальних тенденцій у західній соціологічній думці.

Тут варто звернутися до певних міркувань з цього приводу, що пролунали на згаданій конференції в КНУ. Важливо тут вказати на велику увагу до Бруно Латурса та його однодумців саме в контексті постмодерної соціології (Судаков, Соболевська), хоча сам Латур вважав себе радше модерністом, але в цьому разі ці тонкощі не мають великого значення, більшість дослідників пов'язують його з культурою постмодерну. В цій логіці ми можемо припустити — саме ті зрушення в широкому контурі культурних процесів, що відбуваються в західній

культури, дають підстави сподіватися на переміщення парадигми складності з маргінальної позиції на більш вагомому центральну. Які ж саме зрушення такого роду дають нам такі сподівання? На нашу думку, це ті культурні зміни, що їх названо метамодерном.

### *Культура метамодерну — історія появи проєкту та головні характеристики*

Термін «метамодернізм» було запропоновано голландським філософом Робіном ван ден Акером і норвежським культурознавцем Тимотеусом Вермюленом в есеї «Примітки щодо метамодернізму» (Notes on Metamodernism), надрукованому 2010 року в «Journal of Aesthetics & Culture» [Vermeulen, Akker, 2010]. Як самі автори цього есея, так і вже на цей час численні коментатори наголошують, що це не філософія чи певний культурний рух. Ідеться про нове відчуття та переживання реальності, що, як вони вважають, зароджується в надрах західного культурного простору. Це відчуття вони характеризують як нову щирість, відкритість, простоту, глибину, холістичність і чесність, перш за все із собою. Це відчуття стає основою того, як людина метамодерну вибудовує свої стосунки зі світом, і стає певною альтернативою іронічності, відчуженості, скептичності, цинічності, фрагментарності та рухові поверхнею, що їх сповідувала людина постмодерну. Послідовники й теоретики цього напрямку пишуть про нього: «Оскільки постмодернізм характеризувався такими рисами, як деконструкція, іронія, стилізація, релятивізм, нігілізм і зречення від загальних концепцій (з метою створення карикатури), дискурс про сутність метамодернізму охоплюватиме процес відродження щирості, надії, романтизму, потягу та повернення до загальних концепцій та універсальних істин до того часу, поки ми не втратимо все те, що було засвоєно нами в рамках культури постмодернізму» [Turner, 2015].

Як зазначають інші коментатори цієї події, вона з'явилася не на порожньому місці. Очікування того, що станеться після закінчення ери постмодерну, змушувало тих, хто над цим замислювався, пропонувати для цієї майбутньої культурної події нові назви — постпостмодерн, гіпермодерн, афтепостмодерн, прото-епоха. Але до певного часу все це залишалося в обмежених ареалах відповідних дискурсивних практик. І раптом резонанс на маніфест метамодерну виявився несподівано потужним. І хоча критиків не бракує, авторів звинувачують у недостатній культурологічній статусності (мало відомі регіональні дослідники культури) але, зрештою, роблять висновок про появу великої кількості тих, хто погоджується вписати себе в цей проєкт, — від письменників, художників до режисерів аж до науковців, що дає підстави констатувати: «... все це робить метамодернізм, незважаючи на його початкову змістовну безплідність, потужним інтелектуальним рухом з великою кількістю учасників, які згодні включити свої дослідницькі інтереси до проєкту метамодерну» [Павлов, 2018: с. 13]. Таким чином, можна констатувати, що ми маємо певний соціокультурний факт — в надрах літератури, мистецтва, філософії, науки з'являються ті, кого пов'язують з цим культурним явищем і передусім із тим новим переживанням світу, яке автори метамодерну поклали в його фундамент.

Але, незважаючи на цей досить потужний культурний тренд, що був спровокований появою згаданого маніфесту метамодерну, можна стверджувати — на цей момент це досить маргінальне культурне явище. Як парадигма складності в полі соціологічних парадигмальних пропозицій, так і цей культурний рух ще очікує своєї легітимації та переміщення на домінуючі позиції. Головним нашим твердженням є таке: культура метамодерну та парадигма складності є двома гранями одного соціокультурного процесу, і їхня взаємна легітимація є очікуваною, хоча і вимагає розгорнутої презентації та аргументації. Саме до цього перейдемо далі.

### *Парадигма складності в соціологічному теоретизуванні та культура метамодерну — підстави для виявлення суголосності*

Яким чином ми зможемо реалізувати наше завдання — аргументувати взаємозв'язок культури метамодерну і тих інтегративних соціологічних моделей соціокультурних змін, що виникають на методологічному ґрунті парадигми складності?

Думаю, тут досить наочним і переконливим є погляд крізь оптику соціокультурного поступу в термінах руху за лінією традиція — модерн — постмодерн — метамодерн, оскільки кожна нова культурна доба вибудовувала і легітимувала себе саме на протиставленні добі попередній. Модерн як заперечення традиції, постмодерн як заперечення модерну. І, нарешті, метамодерн як крок вперед після постмодерну, хоча і без радикального заперечення, що є важливим. На цей поступ ми подивимося з двох боків, подаючи це в режимі порівняння та аргументації суголосності.

Розглядаючи процеси в парадигмальному полі соціології, ми в центр уваги покладемо те бачення процесів соціальних змін, що пропонувалося тією чи іншою домінуючою парадигмою, й побачимо, які зміни в цих моделях соціокультурного поступу пропонує парадигма складності. А з боку власне загальнокультурного поступу ми скористаємося саме тим наголосом, що його роблять ініціатори проекту, поклавши в основу домінуюче світвідчуття, переживання світу та себе у світі, яке фундує відповідний культурний модус. Кінцевою метою буде показати — ці два процеси, що беруть свій початок ніби в різних сферах цивілізаційного існування, виявляються взаєморезонансними та суголосними.

Якщо конкретизувати головні характеристики, що будуть працювати в цих двох лініях розгляду наукового і соціокультурного поступу, то вони виглядають таким чином.

*Парадигма складності та її соціологічні адаптації.* Тут як концептуальну основу я візьму ту інтегративну модель соціальних змін, що є результатом моєї власної спроби адаптувати пропозиції парадигми складності до соціальних системних процесів. Її головною ідеєю є те, що в цих змінах завжди паралельно (але не паритетно) працюють два механізми — організаційний та самоорганізаційний. Системність і агентність пов'язані через моменти фазових переходів, притаманних нелінійній динаміці [Бевзенко, 2002]. У цій логіці головні характеристики кожної соціокультурної епохи ми можемо вивести з того, який

саме з цих механізмів є домінувальним, а який працює латентно. Наявне співвідношення цих двох механізмів задає всі детальніші ознаки цієї епохи, а саме — сутність соціального порядку, механізми його появи та утримання, локалізація агентності в процесах змін цього порядку, витoki системи знання, яке конструює уявлення про світ і соціальний порядок, систему соціального контролю та його локалізацію.

*Культура метамодерну.* З боку макрокультурних процесів, які виводять на формат культури метамодерну, слід подивитися на *головне переживання світу, притаманне кожній епосі, та сформулювати їх в термінах стосунків Я–Світ*, яке лежить в основі цього переживання.

У кожному разі, порівнюючи співвідношення організаційного та самоорганізаційного механізмів в утворенні, підтриманні та зміні соціального порядку, з одного боку, та переживання стосунків Я–Світ, притаманного цій епосі — з іншого, спробуємо показати їхню суголосність і взаємозумовленість. Це буде підставою для головного висновку — парадигма складності в її соціологічній інтерпретації дає змогу передбачити можливість появи метамодерну як нового культурного модусу, а метамодерн, з'явившись на культурному горизонті, може дати культурне обґрунтування актуальності парадигми складності в тих соціологічних концептуалізаціях які будуть суголосними цій культурній добі.

### ***Традиція — самоорганізація як домінувальний механізм утворення соціального порядку, окрема людина [Я], занурена в ціле [Світ]***

Розгляньмо культурну епоху, позначувану як традиційна, в обраних форматах характеристик — з точки зору парадигми складності в її соціологічній інтерпретації та в логіці головного переживання світу, яке цій епосі відповідає.

Відповідно до обраної моделі соціальних змін, побудованої на платформі парадигми складності [Бевзенко, 2002], — *це епоха домінування самоорганізаційного механізму* утворення соціального порядку, його підтримання та змін, які в ньому відбуваються. Відповідно до цієї концепції, процеси соціальної самоорганізації працюють через ті соціальні атракції, завдяки яким людина занурюється в міфологічно-ритуальний простір — простір великих чи локальних соціальних ігор [Бевзенко, 2015]. Традиційне суспільство характеризується саме таким перебуванням в просторі релігійного міфу [міфів], і це є основою працюючих механізмів самоорганізації.

*Соціальний порядок.* Ми виходимо з розуміння соціального порядку як процесу утворення та утримання певного рівня щільності соціальної тканини, що надає можливість суспільству підтримувати цілісність та життєздатність. В такому разі основу соціального порядку логічно вбачати в повсякденних практиках соціальних взаємодій (як людей між собою, так і між людьми та речами, людьми та символами) [Бевзенко, 2018]. Саме через ці практики повсякдення самоорганізація забезпечує і постійно відновлює соціальний порядок.

*Зміна соціального порядку.* Правом і силою щось змінювати наділений лише трансцендентний суб'єкт, що фундує відповідний міф. Бог є центром, навкруги якого все обертається. Все, що приходить у цей світ, і все, що його полишає, керується його волею. Головна християнська молитва — «Нехай буде воля Твоя».

Церква та цвинтар знаходилися в центрі традиційного поселення, навколо Бога і культу предків обертався традиційний Космос. Міфологічний час є циклічним, резонансним до природних циклів, і тому соціальний порядок в традиційному суспільстві не стільки змінюється, скільки зберігається. «Це що за новина?» – вислів, що в Україні тих часів означав обурення і засудження. З точки зору моделей соціальної самоорганізації — усі культурні норми були спрямовані на ненарощування соціальної ентропії, утримання суспільства від виходу на стан високої соціальної нерівноваги, за якою — небезпека хаосу.

*Соціальні інститути.* Усі соціальні інститути є складовою основного порядку, все від Бога, ним освячене — шлюб, народження, лікування, торгівля, повсякденна праця, відпочинок — все через молитву, прохання про захист і допомогу від Бога. Відповідні наративи, ритуали та символи плели тканину цих складових повсякденних соціальних взаємодій і соціального порядку.

*Витоки знання як основи конструювання уявлення про світ.* «Я є Істина» — ці слова, відповідно до Євангелії, промовляє Ісус Христос, який є центральною фігурою провідного міфу для тих суспільств, де процеси самоорганізації працювали через цей міфологічний простір. В інших традиціях носіїв істини вбачають в інших трансцендентних сутностях, що не є принциповим. Головне — істинне знання знаходиться поза емпіричною реальністю і саме звідти людина його отримує.

*Соціальний контроль* — особливий інститут, що найбільше відповідає за збереження соціального порядку. І хоча, на перший погляд, він є суто зовнішнім і про несвободу людини в часи традиційного суспільства сказано багато, за уважнішого розгляду все не так просто. Звичаєве право, яке тут працює, не є зовнішнім. Кожен член традиційної спільноти є як підконтрольним об'єктом так і контролювальним суб'єктом одночасно. Людина своїм життям як виконувала правила спільноти, так і стежила за виконанням цих правил. Зараз ми сказали б — працювали певні габітуальні налаштування, що і для сучасної людини не виглядає як зовнішній примус. Добре зрозуміти, як працює в цьому випадку самоорганізація, ми можемо через розуміння того, як ми поведимося, перебуваючи в якійсь гри. Її правила обмежують, але ми добровільно входимо в цей простір гри, і через виконання правил усіма учасниками тільки і можливе ігрове дійство, яке має силу атрактивності. Повторю — самоорганізація реалізує себе через атрактивність міфу і гри. Це не так очевидно для суспільств інших культурних формацій, але важко не побачити, що в традиційному суспільстві все відбувається через атракцію великого релігійного міфу.

Тут логічно постає питання — що нового в цьому короткому описі традиції на тлі багатьох великих і докладних праць, що досліджують цю тему? Як новизну тут можна вказати лише одне — позначення ситуації появи і тривалого стійкого існування традиційної культури як прояву дії механізмів самоорганізації в соціальному середовищі. Таким чином, на підставі парадигми складності ми можемо обґрунтувати твердження тих філософів і соціологів, які вважали, що культура є продовженням природи. (Ці ідеї у філософії беруть початок від поглядів античних філософів через В. Вернадського, Теяр де Шардена й аж до деяких сучасних праць Б. Латура [Латур, 2018].) У природі все розвивається

власне за законами самоактивності відповідного середовища (хімічного, фізичного, біологічного) і дії самоорганізації в цьому середовищі. Культура у вигляді утворених у середовищі пралюдини ігрових та міфологічних структур взаємодії та зумовлених цим практик повсякдення якраз і являє собою дію цих законів у соціальному середовищі. Певною мірою дію цих законів ми можемо побачити й у середовищі тварин — гра є необхідним елементом їхнього життя, причому не лише для малечі, а й для дорослих істот. Вже там ми можемо побачити поділ на функційну та ігрову дію, про який свого часу писав Ю. Левада [Левада, 1993].

*Традиція — домінувальне відчуття та переживання Світу.* Відштовхуючись від тієї головної ознаки культури метамодерну, яку запропонували автори проекту, нове відчуття та переживання світу, лінію руху від традиції до метамодерну ми розглянемо саме в логіці зміни основного переживання Світу. Для більшої конструктивності та порівняльності поставимо питання, як це переживання виглядає в термінах Я–Світ. Для традиції тут, можливо, навіть використовувати позначення окремої людини через «Я» буде не зовсім коректним, бо це переживання себе є дуже розмитим, і людина є глибоко зануреною у Світ з його багатогарбованими сферами, що її обгортають — мала родина, велика родина (рід, предки до кількох поколінь), сільська спільнота, весь створений Богом світ. Ця зануреність виявляється у, знову-таки, практиках повсякдення, взаємодіях з людьми, речами символами. Все відчувається як продовження людини — не лише емоційне, а й навіть тілесне. Відомі з нашої історії суперечки за межу виглядають для нас трохи дивними — сантиметри межі не варті того, щоб за це битися і вбивати. Але якщо припустити, що власну землю людина традиції відчувала як продовження власного тіла, то ці суперечки стають більш зрозумілими. Так само, як родина і рід були соціальним тілом, часто ці дві царини належності вступали в суперечність. Так, у «Кайдашевій сім'ї» Нечуй-Левицький добре показує усю неоднозначність національної архетипіки [Нечуй-Левицький, 2017]. Брати б'ються і сперечаються за межу, але потім миряться і хрестять дітей один у одного. І цій неоднозначності не варто дивуватися, бо логіка життя людини традиції — міфологічна логіка, і її не можна зрозуміти в термінах лінійної логіки бінарних опозицій, що добре свого часу показав Голосовкер у своєму дослідженні сутності міфу та міфологічної свідомості [Голосовкер, 1987].

### ***Доба модерну — домінування організації, становлення Я, переживання протистояння Я–Світ***

Культура модерну, в рамках нашої оптики розгляду, є добою домінування організаційного механізму становлення та підтримання соціального порядку й поступової маргіналізації всього, що пов'язане із соціальною самоорганізацією та її механізмами соціального впорядкування. Символічним тут є те, що деміфологізація була проголошена основою цього проекту в плані зміни його світоглядних настанов. Тим самим міф як те, через що і реалізує себе соціальна самоорганізація традиційної епохи, витіснявся в царину світоглядних маргіналій. Що натомість?

*Наука як підстава конструювання реальності.* Звичайно, такі фазові переходи, якими є зміни культурних епох, не бувають раптовими, хоча є досить швид-

кими в тих часових масштабах, в яких живе і змінюється культура. Але, щоб ці досить швидкі зміни сталися, в надрах попереднього формату, в його маргіналах, має зародитися можливість наступних змін. Утім, точніше, — це завжди кілька можливостей, а вихід на передній план з подальшим досить швидким розгортанням однієї з них і спричиняється до епохальних культурних змін.

Поява класичної науки, яка згодом стає основою здобуття істинного знання для цієї епохи, вможливилася завдяки крокам, які зробили її фундатори — Бекон, Ньютон, Декарт, Ляйбніц та ін. Більшість із них здобували свою освіту в рамках чернецьких католицьких орденів, усі їхні пошуки були пошуками закономірностей, гармонії, яку Бог поклав в основу творення Світу [Гайденко, 2000: с. 58]. Відомо, наприклад, що Ньютон багато в чому посилався на Біблію і навіть намагався розрахувати науково дату приходу Кінця світу. В ті часи в середньовічних університетах читалася Природну магію, яка потім поступово ставала тим, що ми називаємо класичною наукою. Примітним для тих змін, що відбулися в процесі становлення класичної науки, може бути відповідь Лапласа на запитання Наполеона про місце Бога в його наукових пропозиціях. Він відповів, що не мав потреби в цій гіпотезі. Приблизно в цей час (початок XIX століття) ми й можемо зафіксувати вихід класичної науки на домінуючі позиції й початок маргіналізації релігійного міфу як основи конструювання істинного знання для людини модерну.

*Соціальний порядок.* Організаційний механізм встановлення соціального порядку радикально змінює усе, що з цим пов'язане. На зміну середньовічному холізму приходять диференціація. На зміну постійному перебуванню в просторі міфу, його ритмів, резонансному цим циклічним коливанням «тут і зараз», домінуванню збереження над змінами приходять лінійний час, раціоналізація і проектне обґрунтування подальших змін. І саме зміни, постійних рух вперед, прогрес з опорою на науку утворюють вісь відповідного руху. На зміну унікальному оновлення як загрози стабільності приходять культ нового, змін і постійного оновлення.

*Соціальні інститути.* Тут ми теж спостерігаємо очевидну диференціацію, вихід з-під церковно-сакральної належності. Інституціоналізація тепер виглядає саме як поява відповідних організацій, встановлення правил гри на різних інституційних полях у вигляді формальних, прописаних і письмово зафіксованих правил. Тепер ми можемо це осмислити як витіснення неформальних порядків і початок домінування формалізованої складової в інституційних правилах гри [Бевзенко, 2020]. І інститут права, надзору, силового примусу до порядку теж вже не потребує посилання на волю Бога, хоча формально ці символи там присутні, але вже позбавлені особливої дієвості. Радіальна архітектура селищ поступово перетворюється на лінійну, цвинтар та церква опиняються на околиці, а в центрі розміщуються будови парламенту чи аналогічних установ як основ інституту держави.

*Практики повсякденних взаємодій* як підґрунтя соціального порядку теж мають вписуватися в регламенти, прописані формальними інститутами. І саме через це організація бере контроль над соціальним порядком і його змінами. Державний устрій (конституції як основи інституту держави), сім'я, освіта, еко-

номічні відносини, право, медична допомога — все дістає свою організаційну складову, і поступово вона починає домінувати над відповідними практиками, що мали місце в рамках традиції й регулювалися порядком, що виходив із сакрального центру відповідного міфу. Суттєвим тут є те, що інститут контролю набуває чіткого оформлення у вигляді формального права і нагляду за його виконанням, тим самим соціальний контроль стає зовнішнім, чітко обумовленим.

Тут знову постає те саме питання, що й у разі традиції — що нового дає такий погляд? Ці речі багаторазово докладно описано. Новим тут може бути додати дискусійне твердження, яке, утім, ми непрямим чином можемо виявити у Латура [Латур, 2006] — модерн у своєму чистому проекті із його апеляцією до розуму та раціональності ніколи не існували, бо самоорганізацію як механізм зміни соціального порядку, скасувати неможливо, як неможливо виключити з процесів цих змін людину в її антропологічній представленості, з її тілесністю, підсвідомим і позасвідомим. Це радше проект спроби людини взяти під контроль всю природу, включно з її проявами у вигляді культури, переводячи це в режим цивілізації. Не можна заперечувати, що багато в чому цей проект був успішним в технологічному прані, в напрямку утворення того, що в природі відсутнє. Але природу не можна відсунути від справ у жодному середовищі, самоорганізація лежить в її — природи — фундаменті. Її можна лише використати й почати співпрацювати. Соціальна самоорганізація, хоч і виявилася притлумленою організаційними намаганнями людини модерну, лише відійшла від поверхні у, так би мовити, підкладку суспільного життя. В усіх інститутах ми бачимо збереження або нове утворення неформальної складової, ліквідувати яку не вдається навіть у найбільш модернізованих державах. Корупція, що є яскравим проявом самоорганізації в економічному середовищі, не піддається повному викориненню ніде, незважаючи на потужні формальні інституційні зусилля. Це негативний приклад. Є й позитивний — наука стала основою того технологічного прориву, що його дав модерн. Але, за уважного погляду, можна стверджувати — найбільших успіхів і проривів тут досягають романтики від науки, ті, хто входить в це поле як у поле гри. Суто функційна дія ніколи не приводить до активізації інтуїції та наукових інсайтів, творчість не вписується у формат суто раціональної функційної дії. В надрах кожного інституту ми знаходимо те, що зараз почали називати поведінковою складовою, а це і є дія механізмів самоорганізації, і парадигма складності дає нам змогу це побачити й теоретично обгрунтувати.

*Головне почуття і головне переживання світу людиною модерну.* Як впливає з усього сказаного вище, головним переживання світу людини модерну, в образах нами термінах, буде відчуття протистояння Я–Світ, відчуття боротьби між ними. Тут ми вже з повним правом можемо говорити про появу цього відчуття Я, яке було ще в зародку у людини традиції. Світ, зокрема й соціальний, тепер сприймається і переживається як те, що протистоїть, і часто пригнічує, позбавляє свободи це раптом віднайдене Я. На зміну традиційному холізму приходять диференціація і відповідне відчуття окремішності. Людина прагне автономії, права власного вибору, самореалізації, коли в розрахунок не беруть те, як цей



проект відбивається на стосунках зі світом в усіх його проявах — від природи до соціуму. Погляд на світ з точки зору простих лінійних моделей, якими по-слугоувалася класична наука, змушує вважати — якщо кожен подбає про свою досконалість, то й суспільство стане досконалим. Ціле є сумою частин — це головна формула в тому адитивному баченні, що фундує таке світосприйняття. Пізніше саме під кутом зору системного бачення складних об'єктів, ефекту емерджентності, який там відбувається, ця формула буде піддано сумніву і заперечено стосовно багатьох явищ. У плані соціальних ефектів таке заперечення — глибоко обґрунтоване на базі точних математичних аргументів — ми знаходимо у праці В. Лефевра «Алгебра совісті» [Лефевр, 2003]. Автор показує, що група людей, утворена в результаті взаємодій двох або трьох учасників з високим етичним статусом кожного (чесних, порядних, добрих і т. ін.) з великою ймовірністю теж матиме високий статус порядності й чесності. Але для групи з чотирьох осіб з такою ж мірою порядності та моральності кожного з них далеко не гарантовано, що ця група матиме високий груповий етичний статус. Тобто вже за умови чотирьох осіб їхні чесноти не сумуються в цілому. Ситуація ускладнюється з наростанням числа учасників групи. На практиці цей ефект ми спостерігаємо постійно, особливо після виборів. Порядні й достойні люди, обрані у владу, раптом починають проявляти себе по-іншому. Можна все скидати на те, що раніше ці їхні риси не були помітними, але регулярність цього явища змушує припустити — річ не лише в самій людині, а й у тих взаємодіях, до яких вона вдається в новому середовищі. Такі висновки можна зробити тільки подивившись на світ з позиції парадигми складності.

Парадигма складності — це саме про ефект *нескладуваності*, який виникає в системах з великою кількістю елементів, що вступають у взаємодію. Але людина модерну поки що переживає ейфорію від відчуття окремішності, яку вона отримала внаслідок великої культурної тектоніки. Домінує погляд, що його продукує простота тих лінійних моделей, які лежать в основі класичної науки і того світогляду, який вона фундує за доби модерну. І свій потенціал таке переживання світу має реалізувати й реалізовує аж до настання епохи постмодерну, яка починає ставити його під сумнів.

***Постмодерн — організація та самоорганізація  
в хаотичному переплетінні, відсутність домінанти,  
фрагментоване Я поруч з хаотизованим і непередбачуваним Світом***

*Соціальний порядок.* В термінах співвідношення організації та самоорганізації як основи його утворення, можна констатувати — епоха постмодерну є епохою розчарування в організації. Опора на раціональність переважно в її калькулятивній представленості вже дає видимі збої. Соціальний бік цієї доби добре представлений працями одного з провідних філософів постмодерну — З. Баумана [Бауман, 2002, 2008]. Плинність всього, включно із соціальним порядком — головна його констатація. Що означає ця плинність у вибраному нами визначенні соціального порядку як порядку повсякденних взаємодій? Це означає, що ці взаємодії втрачають регулярність, передбачуваність і рутинізованість.

ність. Зазираючи в царину психології та психологічних основ людського життя, його несвідомої частини, на яку вказував З. Фройд (один з викликів, відмічених Валерстайном), ми можемо сказати — зникає той мінімальний обсяг звичних, рутинізованих, габітуалізованих і мінімально усвідомлених дій, що звільняє психіку від енергетичних витрат щодо більшості повсякденних практик. Необхідність постійного усвідомлення та ухвалення рішень до снаги лише окремим особистостям, решта опиняються на межі невротизації. Постмодерн це бачить і шукає культурний супротив цьому.

*Соціальні інститути.* Тут Бауман робить наголос на поступовому відході від функцій впевненої регуляції соціального життя, що спостерігається на всіх інституційних полях. Держава, як головний соціальний інститут, а за нею і всі інші інститути дедалі більше залишають людину наодинці з її проблемами та пропонують їй розв'язувати їх біографічним шляхом, подаючи це у відповідній риторичній як свободу, право вибору і відповідальність. Тут свобода вже поступово перестає бути здобутком, а перетворюється на витік персональної невротизації й соціальної напруженості. Тут виникають певні асоціації з відомою працею Фрома «Втеча від свободи» [Фромм, 1990]. Фром говорив про страх людини традиції скористатися тією свободою, що її пропонував модерн, можливістю вивільнити своє Я з надр всесильного міфу. Хоча Фром не наголошував цей момент, але модерн замість звичаєвих інституційних порядків ніс із собою формально-інституційні — цілу систему інститутів забезпечення того, щоб особистісні межі однієї людини не порушувала свобода іншої. Натомість Бауман констатує ситуацію на межі модерну та постмодерну, коли ці інститути перестають працювати і свобода поступово переростає в напруженість — особисту та соціальну.

*Витоки істинного знання.* Інституційна криза не оминає й інститут науки, підважуючи довіру до нього як до тієї частини суспільного облаштування, звідки виходить істинне знання. Вже ані Бог (самоорганізація через відповідний міф), ані класична наука (організація) не є цілком легітимними носіями істини. Інтелектуальна втомленість постмодерну дається взнаки у втомленості та корозії класичної науки з її переконанням у своїй здатності продукувати об'єктивне, повторюване, правдиве для всього світу знання, в основі чого лежить емпірична перевірка та раціональна, бінарна логіка. Поява кількох епістемологічних пропозицій — Т. Кун, І. Лакатос, П. Фоєрабенд, М. Полані [Кун, 2003; Лакатос, 1995; Фейєрабенд, 1986; М. Полані, 1985] доводять, що спосіб отримання знання є соціально і культурно зумовленим. Суб'єктивний бік тут є важливим, і це ставить під сумнів об'єктивність істини, що її пропонує класична наука. Домінування некласичної науки є логічною трансформацією інституту науки з усіма відповідними наслідками функційного порядку. І на передній план поступово виходить прагматика з її опорою на технології, ноу-хау, які не потребують строго наукового обґрунтування, а орієнтуються на прагматику результату. Цинізм як одна з рис людини постмодерну легітимує те, що етичні обмеження, які породжувала опора на Бога за часів традиції, чи ті обмеження, що їх породжувала класична наука, вимагаючи орієнтації на наукову істину та наукове обґрунтування людської поведінки, вже не стримують прагматично-технологічного по-

водження з реальністю. Технології працюють не лише на полі економічному й технічному, а й на полі соціальному, психологічному. Соціальні, політичні, психологічні технологи — поширені професії. Маніпуляція вже не лише не за-суджується, а й усіяло культивується.

*Головне переживання людини постмодерну та її відчуття Світу.* Як переживає Світ і стосунки зі Світом людина постмодерну? Звичайно, тут ми не будемо заглиблюватися в усі нюанси цього питання. Постмодерн має витоки в середині ХХ сторіччя і пережив кілька трансформацій. Тут ми скористаємося тими порівняльними висновками, які робить щодо цього І. Хасан, проаналізувавши велику кількість праць як тих, кого він вважає предтечами цієї культурної доби, так і тих, кого ми звикли називати в перших лавах її філософів [Хасан, 2000]. Підсумовуючи зміст відповідної таблиці (перше, 1985 року видання, початок епохи постмодерну) та певні подальші трансформації, можна дійти висновку, що головне слово-характеристика — це хаос і невизначеність, відокремленість Я від Світу (так звана шизофренічна свідомість). Ба більше, саме Я і Світ перебувають під сумнівом, і є питанням, чи існують вони десь поза дискурсивними практиками. Ця відстороненість вже не є протистоянням, як в ситуації модерну з активною переконаністю Я у власній здатності перемогти. Людина постмодерну сповнена песимізму, нігілізму, відчуження, відчуття незрозумілої закинутості в цей світ. Агностицизм, анархізм, еkleктизм теж відносять до характеристик, пов'язаних з людиною постмодерну. Захисна іронія і цинізм ще більше відгороджують її від усього навколо і навіть від самої себе. Естетичне сприйняття світу — логічний притулок для людини постмодерну. На зміну диференціації в базовій картині світу, що мала місце за доби модерну (і все ж таки спиралася на межі такої диференціації, пов'язані з функційністю), постмодерн фрагментує реальність саме на підставі її бачення як хаотизованої та принципово ніяк не узгодженої. Постмодерн сповідує відмову від великих наративів історії та змін чи то на підставі релігійного міфу (традиція, самоорганізація), чи то на підставі логіко-каузальних уявлень (класична наука, модерн, організація). Макросоціологічні теорії, природно викликають скепсис у людини постмодерну.

Людина постмодерну дедалі менше цікавиться зовнішнім світом, дедалі глибше занурюється в себе, розплутуючи клубок конструювання смислів, і тягне при цьому за ниточки чи то мови, чи то психоаналізу. Спроба звільнитися від цих зовнішніх впливів призводить до висновку про зникнення суб'єкта як такого. І саме Я вже в являється під сумнівом. У фокусі уваги є життя людини, а не світу, життя поза простором і часом, сьогодні і зараз, в окремому фрагменті, на поверхні. Інтерес може являти лише окрема подія, окремий кейс, який ані ритуально-міфологічно, ані каузально-логічно не пов'язаний ні з чим поза ним самим. Тут і зараз, без спроби щось з'ясувати поза тим.

Мікросоціологія, констатувальна емпірична соціологія як головний соціологічний тренд цього часу — відображення саме цього базового погляду на світ і місце людини в ньому.

Але саме в рамках культури постмодерну з'являється той напрям в соціології, що його називають прагматичною соціологією. Він іде від праць П. Бурдьє,

знаходить продовження в напрацюваннях Б. Латура, Л. Болтанські та Л. Тевено з їхнім новим духом капіталізму [Болтанські, Кьяпело, 2011; Болтанські, Тевено, 2007] та множинністю прагматичних режимів виправдання [Болтанські, Тевено, 2013]. Розвідки соціологів, що працюють в цьому напрямі, є досить складними. Ціла група авторів перебрали на себе завдання виявити головні характеристики цього напрямку: «Оригінальність прагматичної соціології у тому, що вона дистанціюється від підходів, які виходять з того, що ситуації визначаються структурами, виявлення яких до снаги лише соціологові. Відмова *соціології випробувань* [інша назва прагматичної соціології. — Л.Б.] від такого роду структуралістського аналізу не означає відсутності інтересу до структурних явищ і, тим паче, нездатності брати до уваги макросоціологічні феномени. Однією з головних заслуг соціології випробувань є пропозиція альтернативної концепції зчленування між ситуативними та структурними реальностями і, отже, між “мікро-” та “макро-” рівнями» [Барт, де Блик Д, та ін., 2019: с. 182.]. Саме в цих розвідках, якщо в термінах наявності організації та самоорганізації в соціальних механізмах змін, глибоко і багатовимірно аргументується те, що неможливо зрозуміти та змінити соціальність без уваги до процесів самоорганізації, які реалізують себе через практики повсякдення, неусвідомован, ситуативні, контекстуальні, габітуально зумовлені дії. А це далеко від людини свідомої та раціональної, яку волів бачити модерн. Хоча до концептуальних розворотів парадигми складності теоретики прагматичної соціології не вдаються, можна образно сказати — вони торують шлях до цілісної інтегративної соціологічної концепції, відштовхуючись від практик повсякдення, роблячи на емпіричному рівні спроби побачити, як макроструктури проступають та конститууються в цих практиках. Процесуальність цих структур, їхнє існування лише через взаємодії, які з необхідністю тримаються на певній напруженості, — це те, що присутнє в цих працях, а з іншого боку, логічно впливає на підставі парадигми складності, але при наближенні до макрорівня якщо починати саме з макропогляду. Тому в розвідках авторів прагматичної соціології ми можемо вбачати місток між соціологією постмодерну і тими її очікуваними розворотами, що їх може принести метамодерн.

*Коментар з позиції відношення організації та самоорганізації.* Як це можна прокоментувати, знову ж таки, в тих термінах і координатах, що ми для себе обрали — через відношення самоорганізації та організації в процесах впорядкування соціального світу, створення соціального порядку, що відповідає певній епосі, в даному разі — епосі постмодерну? Справді, це виглядає як хаос, коли ні той, ні той механізм не має достатньої сили для домінування. Порядок, що локалізується у практиках повсякдення, не спирається ні на ірраціональність міфу та авторитет Бога, ні на, знову ж таки, раціональність логіки та авторитет науки. Цей порядок можна підтримувати лише ззовні, силовими методами, але інститути, що мають це робити, вже великою мірою знесилені. Та й означало б це можливість тримати порядок суто організаційними методами, що принципово неможливо в системах, що мають природне вкорінення, якою і є система соціальна з наявністю в ній біологічної, антропологічної складової.

Але якщо організаційні механізми — це продукт людської а агентності, волі та проектної діяльності, то самоорганізація — це результат активності самого соціального середовища, що діє через глибинні шари людської психіки й тому сприймається як щось надособистісне. Ситуація хаосу — це нормальне явище для процесів самоорганізації, саме на певній мірі ентропії-хаотизації тримається її процесуальність, але надмірна хаотизація становить соціальну біфуркацію, і за цим неодмінно йде вихід на нову впорядкованість. От тільки варіантів цієї впорядкованості може бути декілька. Той із них, що актуалізується, і задасть сутність нової, наступної культурної епохи.

У даному разі варто утриматися від того, щоб давати цьому культурному переходу якусь оцінку в термінах добре-погано. Варто лише побачити в цьому певний історичний процес, зміну відношення між організацією та самоорганізацією як двома паралельними механізмами змін і регуляції перебігу соціокультурних процесів. Постмодерн — це радше доба переходу через хаос від спочатку відвертого домінування самоорганізації (традиція), потім наступного домінування організації (модерн) і до нової культурної констеляції. Якою вона може бути? Як це пов'язане з культурою метамодерну?

***Метамодерн — організація та самоорганізація  
в режимі напруженості та взаємодоповнення, Я занурене у Світ  
в режимі свідомого прийняття напруженої єдності.***

*Метамодерн — передчуття і можливість.* Окрім вже названого на початку цієї статті есея Акера та Вермюлена [Vermeulen, Akker, 2010], звідки дослідники й теоретики цього проекту ведуть відлік, важливу і більш розгорнуту спробу окреслити контури того, що вже дістало назву «мета модерн», робить у кількох своїх розвідках англійського художник Люк Тернер. Коротко і покроково-раціонально він спробував виписати принципи метамодерну в маніфесті метамодерніста, який оприлюднений на його сайті 2011 року [Luke Turner, 2011] і складається з восьми пунктів. Їхній головний зміст — визнання коливання як природного порядку. Коливання між модерном і постмодерном, різними полюсами протилежностей, що власне є основою будь-якого руху. Така собі відданість ностальгії та футуризму. Як написано в цьому маніфесті: «Ми повинні прийняти науково-поетичний синтез та поінформовану наївність магічного реалізму. Помилка породжує сенс. Ми пропонуємо прагматичний романтизм, не скутий ідеологічними засадами. Таким чином, метамодернізм слід визначити як мінливий стан між і за межами іронії та щирості, наївності та обізнаності, релятивізму та істини, оптимізму та сумніву, у пошуках множинності непорівнянних та невловимих горизонтів. Ми повинні рухатися вперед і вагатися!» Діалектика, синтез, єдність протилежностей, рух не за прямою, а в режимі постійної осциляції. Все це просто позначити словами, але важко уявити у вигляді дії. А саме дія, взаємодія й має цікавити нас найбільше, оскільки цей маніфест перш за все про митців і художників, натомість нас цікавлять соціальні прояви метамодерну, людина метамодерну в її соціальному житті.

Пізніше, 2015 року, в цього самого автора ми знаходимо статтю «Метамодернізм: короткий вступ» [Turner, 2015], де читаємо, що мета модерн — це коливання між двома протилежностями з одночасним використанням їх. У цій статті Тернер називає головні риси метамодерну. Протиставляючи себе релятивізму, нігілізму, стилізації та іронічній відстороненості постмодерну, метамодернізм відроджує класичні концепції, універсальні істини, але не повертаючись до модернізму в його класичному вигляді. Досвід постмодерну не пройшов дарма. Людина метамодерну поєднує в собі, за Тернером, «освічену наївність, прагматичний ідеалізм та помірний фанатизм, коливаючись при цьому між іронією та щирістю, конструкцією та деконструкцією, апатією та захопленістю».

Цікаво, що на обкладинку цієї статті він виніс кадр з фільму «Королівство повного Місяця», створений приблизно в той же час<sup>1</sup> і відзначений помітним успіхом у прокаті як в Америці, так і за її межами. От саме цей фільм, на нашу думку, може слугувати маніфестом метамодерну в тому розумінні, як це виглядає за логікою розвідки, що ми тут пропонуємо: з одного боку — переживання світу, з іншого — співвідношення організації та самоорганізації у підґрунті соціального порядку.

Хоча фільм знято досить недавно, події відбуваються, судячи з декорацій, десь у 60-ті роки минулого сторіччя. Листи ще пишуть на папері і руками, музику слухають з бобінних магнітофонів, а книжки читають паперові. І що важливо — такі читають. Автори жодним чином не ностальгують за тими часами. Просто так їм було легше оформити й донести свої головні ідеї. Герої фільму — двоє підлітків, хлопчик та дівчинка. Вони почуваються досить незатишно серед своїх однолітків, у своїх сім'ях. У хлопчика вона взагалі прийомна, його батьки загинули. В сім'ї дівчинки її не розуміють і не знають, як з нею впоратися. У дітей кохання з першого погляду, і вони вирішують тікати вдвох на якийсь острів, щоби там бути щасливими. Фільм про любов, щирість, довіру, відвертість, цнотливість, дружбу, порозуміння. Але дух метамодерну виникає з того, що все це не ті цінності, про які багато говорили, писали, знімали кіно за доби модерну і до яких іронічно ставиться людина постмодерну. Це вже не загальні, культурно схвальні цінності, а те, що звіряють лише зі своїм внутрішнім камертоном герої. Спокійна і мовчазна дівчинка може раптом стати навіженою і ледь не вбити одного з підлітків, що прийшов разом з загоном скаутів їх розшукувати. Вона взяла із собою в їхню подорож книжки — фантастику про чаклунів та інші світи. І коли хлопчик помічає, що книжка бібліотечна і питає: «Ти її вкрала!?!», на це вона спокійно відповідає: «Ну виходить, що так». Але жодного жалю з приводу цього вчинку в неї немає. Це дорога для неї книжка, і за законом любові вона залишила її собі. «Можливо, колись поверну», — задумливо каже дівчинка. Саме це — життя за внутрішнім камертоном, вміння його чути і щиро відгукуватися на нього — і становить дух метамодерну. Можливо, тут варто було б згадати вже не Фройда, а Юнга, який, констатуєчи поки що автономність свідомого і несвідомого, прогнозував для людини майбутнього віднайдення міст-

1 «Королівство повного Місяця» (Moonrise Kingdom; букв.: Королівство висхідного Місяця). Фільм американського незалежного режисера В. Андерсона, що вийшов на екрани 2012 року.

ка між ними. Психолог назвав це індивідуацією [Юнг, 2020]. Це коли не лише світлий бік особистості, а й її тінь, її вади усвідомлюються та приймаються як друга половина цілісності.

Таким чином, ключовими словами у визначенні суті метамодерну є — синтез, діалектика, єдність протилежностей. Асоціації з філософією Гегеля тут напрошуються самі собою, особливо для вихідців з радянських вишів, де це був чи не єдиний західний філософ, якого вивчали докладно і на різних факультетах. Саме тому критики метамодернізму з лав цих філософів власне на відповідність ідеям Гегеля його і перевіряють, вказуючи на явні проблеми в пошуку тут філософських підстав [Кардаш, 2019]. Але це і зрозуміло — автори проекту є митцями й у своїх баченнях передавали перш за все те, як вони відчують цю прийдешню епоху. При цьому — насамперед з точки зору саме переживання митця і художника. Але ці ключові слова — синтез, діалектика, єдність протилежностей — для нас будуть важливими у намірі прокласти місток від такої вербальної фіксації головного переживання до тих змін, що їх несе нова епоха в масштабі усього соціокультурного простору. Тож як ці зміни можна спрогнозувати та обґрунтувати на підставі парадигми складності.

*Епістемологія метамодерну.* Фраза про повернення класичної науки, присутня у Тернера, це все ж таки фраза художника. Ясна річ, що в тому вигляді, як цю науку започатковували Декарт і Ньютон, вона повернутися не може. Діалектики там не було, бінарні опозиції були головним інструментом аналітичного погляду на світ, але єдність методами класичної науки ніяк не передбачалася. Ще до засадовних ознак класичної науки належали здатність до прогнозування (в ідеалі точного та однозначного), вміння вибудовувати каузальні ланцюжки, повторюваність отриманих результатів, їх стійкість. Все це підлягає сумніву, якщо в основу нової наукової парадигми ми покладемо парадигму складності.

Свого часу В. Стьопін запропонував назвати цей новий етап наукового поступу постнекласичним [Степин, 2000]. Це знову повертає нас від локальностей і кейсів некласичної науки до великих наративів, системних поглядів, але тепер вже крізь оптику нелінійності, де мала флуктуація може стати доленосною для системних змін в нелінійній системі. (Останнє не дозволяє, зокрема, соціологу залишатися на суто структуралістських позиціях, позиціях макродетермінізму, натомість дозволяє агенові взяти на себе детермінувальну щодо соціальної динаміки функцію, вписуючись в неї через цю флуктуацію.) Усі досягнення класичної науки не спростовуються, лише доводиться — вони справедливі тільки тоді, коли система (зокрема соціальна) перебуває в ситуації стабільності та близька до лінійної. Порушення цих умов робить її поведінку відмінною від того, чого очікують на підставі лінійних моделей. Ідеї діалектики тут виявляються дуже близьким до тієї картини, що ми її отримуємо. Та якщо для Гегеля це були геніальні інтуїції, то в цьому разі все висновується із самої логіки поведінки нелінійних систем. До речі, згадана вище розвідка І. Добронравової [Добронравова, 1992] була присвячена філософським питанням постнекласичної науки (синергетики), і в ній докладно продемонстровано цю подібність. Треба відзначити, що сама Добронравова була ученицею Марії Злотіної, котра належала до найбільш глибоких вітчизняних теоретиків в царині діалектики [Злотіна, 2001];

Добронравова, 2001]. Виходячи зі сказанного, ми можемо прогнозувати, що постнекласична наука, в основі якої лежить та сама парадигма складності, може стати підґрунтям нової метамодерної епістемічної ситуації, хоча лише частково.

Ще одним ключовим словом для пошуку інших складових епістемологічного фундаменту стане слово «синтез».

Про очікуваний синтез знання вже говорять давно. Той самий Валерстайн вказує на неминучість синтезу гуманітарного та природничого знання, ідеографічного та номотетичного методів [Валерстайн, 2003: с. 221]. У сміливіших висловлюваннях можна зустріти прогнози щодо синтезу інших видів знання — наукового, філософського, релігійного, художнього. Успіхи когнітивістів і дослідників мозку вказують на те, що в реальності ми користуємося дивним знанієвим міксом, який наш мозок робить з усього, що є в його розпорядженні. І це все дуже невеликою мірою може відстежувати свідомість [Нестерова, 2015].

Думаю, шлях до цього синтезу прокладають усі названі види знання. З боку науки тут треба відзначити поступ постнекласики в популяризації своїх ідей. Свого часу один з її фундаторів — І. Пригожин — написав кілька праць у досить доступному жанрі разом із філософом І. Стенгерс (яка перебрала на себе переклад постою мовою його складних ідей з царини нелінійних рівнянь) [Пригожин, Стенгерс, 1986]. Те саме в Росії робили математик С. Курдюмов та філософ О. Князева [Князева, Курдюмов, 1994]. Останні багато зробили для популяризації цих ідей на просторах пострадянських країн.

Значно більш екзотичним, але все ж таки таким, що має місце, виглядає зближення нелінійної логіки з логікою міфу. Остання, як відомо, є явно діалектичною [Лосев, 2001]. Включення випадковості в постнекласичні наукові моделі — не в якості того, чим можна нехтувати (класика), а в якості доленосної події в стані високої нестабільності — є підставою для такого зближення. У підґрунті міфів завжди знаходимо Героїв, Богиїв, які саме через випадковість впливають на події в людському світі. Йдеться про інструмент вищої волі [Кемпбелл, 1997].

Про наявність у сучасній епістемологічній ситуації багатьох моментів, що вказують на синтез наукового і ненаукового знання, можна говорити багато. Успіхи квантової механіки, незбіжність законів квантового світу із законами класичної (ньютонівської) механіки, демонструють те, що часто виводить на результати просто містичного характеру. Чого варте, скажімо, рівняння Дирака про квантову заплутаність і його проєціювання як певного символу на простір людських стосунків. Тут унаочнено, що дві системи (двоє людей, людина і речі, людина і територія), які певний час перебували у зв'язку між собою, продовжують — «на квантовому рівні» — цей зв'язок підтримувати незалежно від часу та відстані між ними. І зміни в одній із цих систем неминуче ведуть до змін в іншій. Якою є сила цього впливу — з рівняння сказати важко. Але в народних донауккових знаннях вже існувало уявлення про наявність такого зв'язку. (Згадаймо традиційно шанобливе ставлення до минулого, предків, сімейних реліквій, а з іншого боку, про забобони щодо обережності з чужими речами і подарунками, ставлення до амулетів та ін.). Примітно (і це є цікавий соціологічний факт), що закохані роблять собі тату з цим рівнянням, вважаючи його фізичною формулою кохання.



І зовсім вже екзотикою з нашого сучасного погляду виглядають такі тексти, як «Голографічний Всесвіт» Майкла Талбота. [Талбот, 2004]. Це жанр навколо-наукової популярної літератури. У цій великій книзі наведено багато відомих і підтверджених прикладів того, що ми називаємо чудесами. Але автор обирає саме ті, які спостерігали науковці та медики і яким немає наразі пояснення в рамках відомих моделей світу. На підставі цих фактів автор пропонує гіпотезу всесвіту як великої голограми. Якби цій гіпотезі знайшлося справді фізичне підтвердження (а такі дослідження вже ведуть), усі релігійні міфи виглядали б простими оповіданнями про події в голограмі, яку хтось створив, можливо, суто для розваги та гри. А життя людини — це пригоди в цьому віртуальному для якоїсь сутності (душі?) світі. Наявність дедалі складніших комп'ютерних ігор дуже полегшує нам можливість таке уявити собі; це ще одна цеглинка в будівлю нової епістемології — комп'ютерна доба відкриває все більші можливості для створення нових світів, а звідси маємо й зміни епістемології наступної культурної доби — доби метамодерну.

Саме про таку реальність нової культурної ери писав в 2000 році М. Епштейн. Філософ вже тоді перебував в Америці і для нього ці поступи інформаційної доби були очевидними, у нас друге дихання ця робота набула лише після її повторного виданні 2017 року [Епштейн, 2017]. Епштейн каже, що таку можливість створювати власні світи цифрова доба відкриває для кожного. Він її називає Протоєпохою, підкреслюючи, що людина цієї доби — творець, спрямований у майбутнє. Певні містки між метамодерном і протоєпохою проглядаються досить легко.

Приблизно в той же час, коли пише свою роботу Епштейн, в 1998 році, цей рух з боку літератури та мистецтва обговорили у своїх текстах українські автори В. Єшкелев, Ю. Андрухович [Андрухович, 1998; Єшкелев, 1998]. Вони ставлять собі запитання — куди прямує література часів постмодерну і що буде потім., і доходять висновку — імпульс відродження література отримує в таких жанрах, як фентезі та детектив. Автор створює нові світи і занурює в них читача. Творець, Деміург — основне слово, яке вони використовують. Магічний реалізм — шлях літератури в мета модерн. Про нього згадує і Тернер у своїй статті.

Таким чином, скидається на те, що наявні епістемологічні зрушення справді йдуть в напрямку синтезу різних систем знання, і постнекласична наука на базі парадигми складності тут очолює цей рух з боку саме наукового сектору.

У плані інституційних змін можемо припустити — те, що ми зараз позначаємо як інститут науки, може трансформуватися в інтегрований інститут знання, і це вже буде відбиток цих процесів на інституційній мапі суспільства.

*Соціальний порядок, зміни, інститути.* Треба сказати, що не бракує критичних виступів щодо ідей авторів проекту метамодерну. Ця критика є особливо потужною з тих ареалів західної культури, які є для цієї культури певною мірою околицями, далекими від епіцентру постмодерну, але звідки є можливість подивитися на все це нібито з певної відстані. Такими регіонами є країни пострадянського табору, зокрема Росія та Україна. Цікавою саме в тому рфчищі, який обрано нами, є вже згадана розвідка російського філософа Олексія Кардаша, який відзначає: «Вермюлен та Акер вигадали концепт нової культурної парадиг-

ми, який вони описують так, як деякі постмодерністи описують постмодерн. Центральним концептом метамодерну вони призначають діалектику і “боротьбу та єдність протилежностей”, які формально перейменовуються в осциляцію. Соціологічної чи культурологічної бази під цим терміном не стоїть, а філософська база є неспроможною» [Кардаш, 2015].

Можливо, стосовно саме того бачення метамодерну, який окреслено у статті Тернера, це й виглядає виправданим, але ми обрали шлях розгляду його саме на підставі тих соціологічних обґрунтувань, що впливають з парадигми складності. І тут все бачиться зовсім інакше.

Діалектика, єдність протилежностей, про що йшлося вище як про ключову ознаку метамодерну, на рівні соціальних трансформацій виглядають як діалектика та єдність організаційних та самоорганізаційних механізмів утворення, підтримання та зміни соціального порядку. В логіці всього описуваного вище — поступу у змінах епох саме в плані домінування того чи іншого з цих механізмів — в новому культурному форматі варто очікувати їх збалансованості і взаємного доповнення, хоча і в режимі осциляції та напруженості. Про це легко говорити, але важко уявити собі діалектичне поєднання таких речей, як стихія, спонтанність самоорганізації та цілеспрямованість, плановість, проєктність організації; домінування емоційно-почуттєвого в мотиваційних поведінкових поштовхах у самоорганізації та раціонально вмотивованих поведінкових актах в організації. Якщо подивитися на попередні розділи цієї розвідки, то це означає єдність традиції та модерну, міфу та раціональності. Тут треба зробити наголос на тому уточненні, що впливає саме з нашої логіки та вносить певну корекцію в пропозиції авторів маніфесту. Метамодерн бачиться не як коливання між модерном і постмодерном, а як певний синтез традиції та модерну. А постмодерн — це лише місток до синтезу двох попередніх культурних форматів. Як це можливо і де побачити зародки?

Тут треба наголосити — йдеться саме про збалансованість та узгодженість, при цьому з додаванням слова — «напруженість». Адже первні раціональності існували і за часів традиції; провідники їх горіли на вогнищах інквізиції. Міф ніколи не полишав країни просунутого модерну, але був на межі терпимості й толерантності, ховався під виглядом «американської мрії», різних політичних міфів-ідеологій або ж у глибинах маргіналізованої церкви. Реальне збалансоване існування традиції та модерну ми зараз можемо побачити радше у країнах Сходу — Японії, Китаї, Південній Кореї. Саме Захід приніс туди зародки модернізації, але саме сила традиції, яку так і не вдалося викоринити з повсякдення, зробили можливим той стрибок у розвитку та технічному прогресі, що ми його там бачимо.

Китай став однією з наймогутніших держав світу, впевнено заявивши про себе як конкурента Сполучених Штатів. Штатам на такий шлях знадобилося 200 років, а Китай пройшов його за 50. Як таке виявилось можливим? Одразу скажу — тут я залишатимусь поза оцінками цих режимів. З різних критеріальних позицій це може виглядати по-різному аж до протилежностей. Я говоритиму лише про ті системні механізми, які працюють і дають змогу соціальній системі швидко досягати успіху в розвитку економіки та досягнення суспіль-

ного добробуту або так само швидко виходити на лінію руйнації та занепаду. І це не прогнозується в рамках простих лінійних моделей. Натомість діалектика нелінійних дає змогу це побачити. В рамках парадигми складності це обґрунтовується на підставі моделі соціальної напруженості, яку тут можна запропонувати [Бевзенко, 2018]. І висновки неочікувані — свобода може бути як локомотивом прогресу, так і його гальмом. Все залежить від міри. Поєднання модерну і традиції дає змогу системі залишатися в рамках коридору можливостей і сталого розвитку. Модернізація дає багато свободи, а традиція прибирає залишки. Суспільство природно, без примусу для більшості утримується в коридорі продуктивної свободи–напруженості. (І тут акцент на слові «більшість» є важливим, бо саме більшість у своїх практиках підтримує і відтворює наявний соціальний порядок.) Певна річ, для меншості в цих суспільствах, яка прагне того рівня свободи, що притаманний західним модерним суспільствам, цей режим повертається своїм репресивним боком. Але діалектика споконвіку притаманна східній філософії та культурі. Так званий серединний шлях образно представлено в відомому китайському висловлюванні, в якому сконцентровано всю суть китайського філософського погляду на світ: «Якщо слабо натягнути струну, то вона не народить мелодію, якщо ж занадто сильно, порветься. Мелодія виникає лише в помірно натягнутій струні». В перекладі на ситуацію в суспільстві можна сказати (і це збігається з висновками про діалектику соціальної напруженості–свободи: Якщо свободи в суспільстві замало — воно не розвиватиметься, якщо забагато — руйнується, бо свобода переростає в напруженість. Лише баланс свободи та напруженості надає можливість сталого розвитку.

*Переживання світу з боку людини метамодерну.* Яким же є переживання світу людиною метамодерну, описане в тих же термінах відношення Я–Світ? Власне, саме від нього і відштовхувалися автори розглядуваного проекту, але долучення до цього тих соціологічних обґрунтувань, що йдуть від відповідних концептуалізацій на ґрунті парадигми складності, може дати нам низку уточнень і конкретизацій.

Автори говорили про коливання, осциляцію між світовідчуттями модерну і постмодерну. Вище ми уточнили, що радше йдеться про коливання між переживанням світу, що є у людини традиції та у людини модерну. Як це виглядає, де побачити ці зародки і в чому знайти соціологічне обґрунтування?

Вище ми казали, що в рамках згаданих концептуалізацій ми можемо чекати від доби метамодерну діалектичного поєднання організаційних та самоорганізаційних механізмів у процесі творення та збереження соціального порядку. Тут, у перекладі на мовою переживань, можна очікувати діалектичної єдності переживання світу з боку людини традиції (Я всередині цілого, всередині Світу, ще не проявлена самоідентичність) та з боку людини модерну (Я є відокремленим від Світу й перебуває у стані протистояння з ним, гостро проявлена самоідентичність).

Діалектика важко піддається перекладу мовою повсякденності, але стає дедалі зрозумілішим, якщо те коливання, про яке йшлося, уявити не як постійні кидки з одного крайнього стану в інший, а як рух між крайностями тією вузькою стежкою, що є оптимальною для цього руху. Влучним тут буде образ ко-

ливання канатохідця, що просувається по канату. Так само як і образ струни, наведений вище. Людина метамодерну діалектично поєднує в собі як гостре відчуття своєї індивідуальності, свого Я, так і відчуття зануреності цього Я у Світ. Але це не *закинутість* у Світ, як притаманно людині пізнього модерну чи постмодерну, а *запрошеність* у Світ, у цю велику Гру.

Гра тут стає чи не головним словом, що дає ключ до розуміння ситуації. (Згадаймо — міф, гра — форми соціального прояву самоорганізації.) Але це зовсім не та гра, про яку йшлося у постмодерністів. Там гра була формою відчуження, відігравання, симуляції, вказувала на відмінність від справжнього, чие існування постмодерн ставить під сумнів. Перфоманс як особлива форма гри, характерна для тієї доби, теж є формою гри, що все ж таки передбачає наявність глядача, хоча межі між митцем і глядачем є досить розмитими — як у просторі, так і в часі. Тут же, в ситуації метамодерну, гра — це і є справжнє. Це та гра, в яку грають діти або дуже хороші актори. І ті, і ті ніколи не забувають про існування великого Світу поза локальністю їхньої конкретної гри, але саме занурення в цю локальність, добровільне прийняття її правил, її внутрішнього порядку, захоплення та емоційне піднесення від цього перебування — от що становить суть такої гри. Вони в цьому живуть, і глядач їм, зрештою, непотрібен. Але потрібні партнери, разом з якими вони творять тканину цієї гри. Ця гра має силу тяжіння (утворювані соціальні єдності є атрактивними структурами, мовою самоорганізації) і не завжди є простою й безпечною, але саме це — велика Гра, а не протистояння зі Світом — і дає ту діалектику єдності та окремішності, що і становить шукане переживання світу людиною метамодерну.

Що до цього веде і де ми бачимо його прояви?

Вже згадувана комп'ютерна доба дає нам багато повсякденних практик, що сприяють цьому. Смартфон у кишеня, можливість через пару дотиків дістатися будь-якої точки географічного, історичного, мистецького чи наукового світу — все це легко породжує відчуття «Світ у мені — я у світі».

Перебування в інших світах — чи то у фантастичних романах та фільмах, чи то в комп'ютерних іграх, але саме у форматі добровільного занурення у гру є ще одним джерелом виникнення цього відчуття. Іноді ці ігри можуть мати і значно більш близький до реальності формат, скажімо ігри реконструкторів. Сучасні війни соціальні технологи часто свідомо зорганізують, як великі ігри на підставі певної міфології, створеної довкола війни. Війна — це теж форма гри, як стверджував Й. Гейзинга [Хейзинга, 1992], але лише для тих, хто щиро вірить у той міф, в рамках якого відбувається те чи інше протистояння. Мовою філософії йдеться про ідеології як інструмент маніпуляцій та керування масами заради своїх інтересів з боку окремих груп політиків. Але в нашому випадку походження міфу — питання другорядне, важливим є те, чи починає ідеологія працювати як міфологія. Якщо так, то тим самим вона запускає механізм соціальної самоорганізації. Остання, що варто постійно підкреслювати, далеко не завжди працює на благо, а лише на створення міцного соціального порядку, який тримається не зовнішнім контролем, а за рахунок внутрішньої атрактивності та тяжіння до самовідтворення, самореплікації.

На хвилі тієї зміни переживання людиною Світу і свого місця в ньому, що зумовлює перехід до епохи метамодерну, ми спостерігатимемо і вже спостерігаємо граїзацію (гейміфікацію) практик взаємодії в рамках різних інститутів. В цьому плані цікавими є роботи С. Кравченка, присвячені цій темі [Кравченко, 2002; 2006]. Щоправда він трактує це як ознаку постмодерної доби, що справедливо лише тоді, коли гра представлена в її перформативній версії (за якою стоїть мета, прагнення ефекту, результативної дії). Для гри доби метамодерну властива її самодостатність, принаймні для самих гравців. Хоча перформативність може бути винесеною на рівень організаторів (творці комп'ютерних ігор і користувачі як приклад). Це ми спостерігаємо в тих процесах гейміфікації освіти, бізнесу, які зараз активно спостерігаються [Кларин, 1996; Зикерман, Линдер, 2014]. Саме в такому поєднанні ми можемо побачити діалектику організації та самоорганізації в соціальному житті доби метамодерну.

Говорячи про традиційну культуру, місце в ній гри, не можна не згадати праці М. Бахтіна, його звернення до карнавальної складової цієї культури. Там карнавал — це не театр із глядачем. Карнавал входив у повсякденність як сакральне у профанне, мав силу хаотизації та руйнації звичного порядку повсякденності. Він не зникав і за часів раціонально поступу та Просвітництва. Це була стихія гри, в якій кожен міг стати іншим, взяти на себе роль, з дитячою безпосередністю увійти в оновлювальний та регенерувальний хаос. Чиста самоорганізація на тлі вже панівної організації — це був голос з маргіналіїв, сміх над просвітництвом, раціональністю, порядком [Бахтин, 1990].

Ще один штрих до трансформацій, що ведуть нас до культури метамодерну. Нещодавно з'явилася інформація про те, що М. Цукерберг змінив назву своєї компанії з «Facebook» на «Meta». Таким чином він позначив своє приєднання до великого проекту побудови Метавсесвіту і зібрався вкласти в нього \$10 млрд упродовж 2022 року. Я не знаю, чи була випадковістю поява в назві культури і цього проекту частини «мета», але все ж таки думаю, що ні. Такий крок цього комп'ютерного гіганта для мене був дуже показовим з огляду на потужність цих метамодерних культурних трендів. Це з одного боку, а з іншого — це прояснює, яким чином саме в соціальних практиках ця нова культура може швидко почати утверджуватися. Та незважаючи на всі аргументи, наведені вище, не до кінця зрозуміло — яким чином ті щирість, відкритість, колективність можуть знову увійти у світ, що так насичений цинізмом, відчуженням, закритістю та атомізованістю, що їх приніс постмодерн. Цукерберг дав підказку — це, найімовірніше, прийде через віртуальну реальність, віртуальні практики взаємодій, перехід більшої частини нашого повсякдення в те, що автори проекту називають Метавсесвітом. Її визначають як наступне покоління Інтернету, або віртуальних світів, де люди зможуть взаємодіяти один з одним через тривимірні аватари. Бути щирими, відкритими, створювати спільноти в мережі набагато простіше; все це усі ми добре відчуваємо вже зараз. І єдність організації та самоорганізації у створенні там соціального порядку ми можемо побачити на прикладі процесів у вже наявних мережах. В них ми перебуваємо добровільно, як ц свого роду гри. Ми створюємо спільноти-впорядкованості, але є «невидима рука» організаторів, яка непомітно спрямовує ці процеси. Ми це розуміємо,

але атрактивність мереж є силою, яка нас там утримує. Звичайно, поки що про це ми можемо говорити лише як про можливість, в неї можуть з'явитися альтернативи, але те, що тенденції окреслилися саме в цьому напрямі, ми можемо говорити вже зараз. Тим паче, що компаній, які доєднуються до створення віртуальних світів, стає дедалі більше<sup>1</sup>.

### *Висновки*

Таким чином, можна констатувати — мають місце два масштабні трансформаційні процеси, що відбуваються зараз у західному науковому і соціокультурному просторах. З одного боку, це поява на культурному обрії нової макрокультурної епохи, що дістала назву «метамодерн», яка вносить радикальні трансформації у формат культури західного культурного ареалу. З іншого боку — трансформації в парадигмальному полі західної науки, поява на ньому парадигми складності та її поступове переміщення з маргінальних на провідні позиції.

Обидва ці процеси не мають однозначної підтримки в середовищі відповідних експертів та аналітиків, що є нормальним та очікуваним явищем у випадку будь-яких масштабних змін. Але саме їх паралельність дає підстави стверджувати — розпочаті в різних кінцях соціокультурної системи західного зразка, вони являють собою різні прояви загальної масштабної соціокультурної та наукової тектоніки ц можуть послужити контурами для взаємної легітимації та обґрунтування.

Автори проєкту метамодерну фіксують передовсім появу в людини західної культури нового світовідчуття, яке характеризується новою щирістю, відкритістю, холістичністю на відміну від постмодерної відчуженості, іронічності та скепсису. Якщо спробувати зафіксувати зміну базового світопереживання мірою просування західної культури за лінією «Традиція — Модерн — Постмодерн — Метамодерн», постулюючи як основу переживання відношення Я–Світ (окреме–ціле), то матимемо таку картину, відображену в першому стовпчику таблиці. Від повного занурення Я у Світ без чіткої самоідентичності (традиція), через протистояння і боротьбу Я і Світу за доби модерну, хаотизацію Я (множинна ідентичність) і Світу (плинна сучасність) за доби постмодерну й до нового діалектичного поєднання Я і Світу за доби метамодерну. Саме діалектика, єдність протилежностей, холістичність і синтез виявляються головними характеристиками переживання Світу з боку людини метамодерну. Але, як наголошують аналітики, далі маніфесту нових почуттів, автори проєкту не йдуть. і їм часто відмовляють в наявності як філософської, так і соціологічної легітимувальної бази.

Парадигма складності, будучи загальнонауковою методологічною платформою для постнекласичної науки, у своїх соціологічних теоретичних положеннях може запропонувати соціологічне обґрунтування закономірності та ло-

---

1 *И снова про Метавселенную. Disney запатентовала симулятор дополненной реальности без гарнитуры* (<http://broadcast.net.ua/ru/news-broadcast/5790-i-snova-pro-metavselennuyu-disney-zapatenovala-simulyator-dopolnennoj-realnosti-bez-garnitury>).

гічності появи доби метамодерну завдяки появі інтегративних соціологічних концепцій на базі цієї парадигми.

На чому ґрунтується описана логіка бачення спорідненості культури метамодерну та соціологічного бачення системних змін у рамках парадигми складності? На паралельному розгляді процесу зміни епох за лінією «традиція — модерн — постмодерн — мета модерн», але вже крізь призму трансформації механізмів зміни та утримання соціального порядку. В тій адаптації головних положень парадигми складності до соціальних систем, яка видається нам найбільш влучною, виокремлюються два механізми соціальних змін — організаційний та самоорганізаційний. На відміну від усіх природних систем, в яких діє лише самоорганізація, в систем соціальних основним елементом є людина з її тілесністю, несвідомим (антропологічна складова) та її свідомістю, інтенціональністю, раціональністю й волею (особистісна складова). Першою складовою людина занурена в процеси самоорганізації соціальної системи, друга — стає основою організаційних впливів та корекцій щодо природної самоорганізаційної самоактивності соціальної системи.

Різні культурні епохи розрізнялися за співвідношенням цих двох механізмів у плані впливу на процеси становлення, підтримання та зміни соціального порядку. Логіка змін цього домінування веде нас від традиції (самоорганізація) через модерн (організація), постмодерн (хаос, відсутність домінування, взаємне дистанціювання) до метамодерну — діалектики, взаємної підтримки та напруженої узгодженості організації та самоорганізації, єдності протилежностей, намагання балансувати на межі єдності без ухиляння в бік згубного домінування однієї з них (див.: стовпчик другий в таблиці).

Діалектика організації та самоорганізації в соціальному вимірі постає як діалектика модерну і традиції, а на рівні базового переживання світу — як діалектика гострого переживання свого Я в поєднанні з переживанням єдності його зі Світом. Саме в цій точці й зустрічаються проєкт метамодерну і парадигма складності в її соціологічній інтерпретації. Тут вони можуть дати одне одному легітимувальну підтримку.

Такий погляд на сучасні суспільні трансформації дає підстави прогнозувати великі зрушення в різних інституційних полях, що будуть супроводжувати перехід до епохи метамодерну. В царині мистецтва це насамперед те, що прийнято називати магічним реалізмом, фентезі та детективи — жанри, де автор створює свої Світи, а читач живе в них разом з автором. Комп'ютерна ера дає можливість для створення різних варіантів віртуальних світів, де автором і співавтором може стати кожен, зокрема в численних комп'ютерних іграх. Гра тут є ключовим словом, але це не гра-перформанс, як за доби постмодерну, а гра-занурення, яка не вимагає глядача, а лише партнерів і є вмотивовуваною самим процесом гри.

У вимірі науки процес іде в бік переходу за лінією класика (модерн), некласика (постмодерн), постнекласика (метамодерн). Зокрема в соціологічному теоретизуванні — від макродетермінізму (модерн), через мікродетермінізм (постмодерн) до інтегративних соціальних концепцій на підставі парадигми складності (метамодерн). При цьому сама епістемологічна ситуація суттєво переміщується в бік синтезу різних видів знання. І першою чергою — знання природничого і

гуманітарного, хоча і мистецтво, і філософія, і навіть релігія як альтернативні форми знання, що зумовлюють соціокультурне конструювання реальності, підтягуються все ближче до цього нового знаннєвого синтезу (див.: стовпчик 3 у таблиці).

Таблиця

| Параметри порівняння різних культурних епох |  |  |  |   |
|---|--|--|--|---|
| Культурна епоха                             | Домінувальне переживання світу в термінах відношення Я–Світ  | Домінувальний механізм утворення, утримання та зміни соціального порядку в термінах організація–самоорганізація  | Домінувальна епістема, витoki істинного знання, що легітимуює повсякденні практики взаємодії і соціальний порядок  | Соціологічне теоретизування. Домінувальні концепції з точки зору детермінації соціальних змін   |
| Традиція                                    | Я занурене у Світ, низький рівень самоідентичності   | Самоорганізація як домінувальний механізм, організація в зародку і мало проявлена  | Релігійний міф як епістемічна домінанта, основа повсякденних практик і ритуалів.   |   |
| Модерн                                      | Я протистоїть Світові, гостре переживання своєї самоідентичності   | Організація як домінувальний механізм, самоорганізація пригнічується і маргіналізується  | Раціональність, класична наука як епістемічна домінанта, домінування в обґрунтованих повсякденних практик.   | Макродетермінізм, домінування системності над агентністю, цілого — щодо частини. Лінійні системні підходи   |
| Постмодерн                                  | Хаотизоване Я і Світ, фрагментоване Я, плинна сучасність, закинутість у Світ   | Організація і самоорганізація у стані взаємного дистанціювання, загроза руйнування порядку, хаотизація   | Некласична наука, поліпарадигмальність, поліконцептуальність. Прагматизм, локальна результативність, технології як основа повсякденних практик у різних соціальних полях                 | Мікродетермінізм, увага до діяльності, соціальної дії, агентності   |
| Метамодерн                                  | Я і Світ у діалектичній єдності. Запрошеність у Світ для великої Гри, підпорядкування правилам та одночасне створення їх у процесі Гри | Організація і самоорганізація в режимі діалектичної єдності і взаємодоповнення, рівновага між традицією і модерном з урахуванням досвіду лімінарності, наданого постмодерном | Постнекласична наука, парадигма складності, її епістемічний внесок з боку науки. Синтез знання як такого, повсякденність у режимі діалектичного поєднання міфологічного і науково знання | Поява діалектичних інтегративних теорій на базі парадигми складності, системна нелінійність. Система та агент у єдності й одночасно постійній напруженості у відносинах |

У результаті термін «метамодерн» може набути нового об’ємного смислового наповнення, яке виведе від просто фіксації нового переживання світу до обґрунтованої констатації суттєвих змін по всьому соціально-культурному про-



стору західного світу, що з позиції парадигми складності можна інтерпретувати як вихід на режим діалектичної єдності організаційних та самоорганізаційних механізмів соціальних змін.

### Джерела

Акулов, М. І. (2021). *Концепція часу в акторно-мережевій теорії: особливості побудови та концептуальні суперечності* (Автореф. дис. ... канд. соц. наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка). Отримано з [https://socd.univ.kiev.ua/sites/default/files/newsfiles/akulov\\_m\\_avtoreferat.pdf](https://socd.univ.kiev.ua/sites/default/files/newsfiles/akulov_m_avtoreferat.pdf)

Андрухович, Ю. (1998). Повернення літератури? “Плерома” — часопис з проблем культурології, теорії мистецтва, філософії, 3. Отримано з <http://www.ji.lviv.ua/ji-library/pleroma/andr-pl.htm>

Барт, Я., де Блик, Д., Эрган, Ж.-Ф., Ланьо, Э., Лемье, С., Линар, Д., ... (???). Тром, Д. (2019). Прагматическая социология: инструкция по применению. *Социология власти*, 31(2), 176–216. <https://dx.doi.org/10.22394/2074-0492-2019-2-176-216>

Бауман, З. (2002). *Индивидуализированное общество*. Москва, Российская Федерация: Логос.

Бауман, З. (2008). *Текущая современность*. Санкт-Петербург, Российская Федерация: Питер.

Бахтин, М. (1990). *Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса*. Москва, Российская Федерация: Художественная литература.

Бевзенко, Л. Д. (2002). *Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций*. Киев: Институт социологии Национальной академии наук Украины.

Бевзенко, Л. (2015). Поняття міфу та гри в кризовому дискурсі сучасних соціокультурних процесів — соціо самоорганізаційний підхід. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 112–129.

Бевзенко, Л. (2018а). Інтегративна концепція соціальної напруженості — методологія, концептуальна схема, прагматика (початок). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 47–73.

Бевзенко, Л. (2018б). Інтегративна концепція соціальної напруженості — методологія, концептуальна схема, прагматика (продовження). *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 73–104.

Бевзенко, Л. (2020). Агенти соціальних змін у кризовому соціумі: варіанти проблематизації та контури концептуальної рамки дослідження. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 4, 111–132. <https://dx.doi.org/10.15407/sociology2020.04.111>

Болтански, Л., & Кьяпелло, Э. (2011). *Новый дух капитализма*. Москва, Российская Федерация: Новое литературное обозрение.

Болтански, Л., & Тевено, Л. (2013). *Критика и обоснование справедливости: очерки социологии срадов*. Москва, Российская Федерация: Новое литературное обозрение.

Валлерстайн, И. (2004). *Конец знакомого мира: социология XXI века*. Москва, Российская Федерация: Логос.

Волков, В. В., & Хархордин, О. В. (2008). *Теория практик*. Санкт-Петербург, Российская Федерация: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге.

Гайденко, П. (2000). *История новоевропейской философии в ее связи с наукой*. Москва, Российская Федерация: Пер Сэ.

Голосовкер, Я. Э. (1987). *Логика мифа*. Москва, Российская Федерация: Наука.

Дейнека, А. В. (2018). *Евристичний потенціал акторно-мережевої теорії для соціологічної концептуалізації агентності* (Автореф. дис. ... канд. соц. наук, Київський національний університет імені Тараса Шевченка). Отримано з [https://sociology.knu.ua/sites/default/files/newsfiles/deineka\\_avtoreferat.pdf](https://sociology.knu.ua/sites/default/files/newsfiles/deineka_avtoreferat.pdf)

Добронравова, И. С. (1990). *Синергетика: становление нелинейного мышления*. Киев, Украина: Лыбидь.

Добронравова, И. (2001). Современная потребность в диалектике и творческое наследие М. Л. Злозиной. В В. Г. Табачковский (ред.), *Філософсько-антропологічні студії — 2001. Розум, свобода та долі діалектики: до 80-річчя М. Л. Злозиної* (с. 125–135). Київ: Інститут філософії імені Г. С. Сковороди НАН України.

Добронравова, І. (2019). Постнекласичний синтез знання. *Філософія освіти*, 25(2), 142–150. <https://dx.doi.org/10.31874/2309-1606-2019-25-2-8>

Ешкільев, В. (1998). Повернення деміургів. “Плерома” — часопис з проблем культурології, теорії мистецтва, філософії, 3. Отримано з <http://www.ji.lviv.ua/ji-library/pleroma/yeshk-pd.htm>

Зикерманн, Г., & Линдер, Дж. (2014). *Геймификация в бизнесе: как пробиться сквозь шум и завладеть вниманием сотрудников и клиентов*. Москва, Российская Федерация: Манн, Иванов и Фербер.

Злоти́на, М. (2008). *Диалектика*. Киев, Украина: Парапан.

Кардаш, А. (2019, 15 июня). Критика философских оснований метамодерна. *Syg.ma, Insolarance Cult*. Получено из <https://syg.ma/@insolarance-cult/kritika-filosofskikh-osnovanii-mietamodierna>

Кларин, М. В. (1995). *Инновации в мировой педагогике: обучение на основе исследования, игры и дискуссии (анализ зарубежного опыта)*. Рига, Латвия: Научно-педагогический центр «Эксперимент».

Князева, Е. Н., & Курдюмов, С. П. (1994). *Законы эволюции и самоорганизации сложных систем*. Москва, Российская Федерация: Наука.

Кравченко, С. А. (2002). *Играизация общества: к обоснованию новой социологической парадигмы. Общественные науки и современность*, 6, 143–155.

Кравченко, С. А. (2006). *Нелинейная социокультурная динамика: играизационный подход*. Москва, Российская Федерация: МГИМО-Университет (Московский государственный институт международных отношений).

Кун, Т. (2003). *Структура научных революций*. Москва, Российская Федерация: АСТ.

Кэмпбелл, Дж. (1997). *Герой с тысящей лицами: миф, архетип, бессознательное*. Москва, Российская Федерация: София.

Лакатос, И. (1995). *Фальсификация и методология научно-исследовательских программ*. Москва, Российская Федерация: Медиум.

Лакатос, И. (2008). *Избранные произведения по философии и методологии науки*. Москва, Российская Федерация: Академический проект.

Латур, Б. (2006). *Нового времени не было: эссе по симметричной антропологии*. Санкт-Петербург, Российская Федерация: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге.

Латур, Б. (2018). *Политики природы. Как привить наукам демократию*. Москва, Российская Федерация: Ad Marginem.

Левада, Ю. А. (1993). Игровые структуры в системах социального действия. В Ю. А. Левада, *Статьи по социологии* (с. 99–122). Москва, Российская Федерация: Издательство Фонда Макаруров.

Лефевр, В. (2003). *Алгебра совести*. Москва, Российская Федерация: Когито-Центр.

Лосев, А. Ф. (2001). *Диалектика мифа*. Москва, Российская Федерация: Мысль.

Мілосердов, В. (2021). Ворог уже біля дверей: COVID-19 як соціальний актор з перспективи акторно-мережевої теорії. В Л. Малес (ред.), Ю. Савельев (ред.), О. Боровський (ред.), & І. Набруско (ред.), *Проблеми розвитку соціологічної теорії: концептуальні стратегії дослідження соціальних наслідків пандемії COVID-19. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 18–19 грудня 2020 р.)* (с. 149–151). Київ, Україна: Наукова столиця.

Нестерова, М. (2015). *Когнитивистика: истоки, вызовы, перспективы*. Сумы, Украина: Университетская книга.

Нечуй-Левицький, І. (2017). *Кайдашева сім'я*. Харків, Україна: Фоліо.

- Николис, Г., & Пригожин, И. (1990). *Познание сложного*. Москва, Российская Федерация: Мир.
- Павлов, А. (2018). Образы современности в XXI веке: метамодернизм. *Логос*, 28(6), 1–19.
- Полани, М. (1985). *Личностное знание: на пути к посткритической философии*. Москва, Российская Федерация: Прогресс.
- Пригожин, И., & Стенгерс, И. (1986). *Порядок из хаоса: новый диалог человека с природой*. Москва, Российская Федерация: Прогресс.
- Скокова, Л. (2021). Особливості соціокультурного аналізу ризиків і криз. В Л. Малес (ред.), Ю. Савельев (ред.), О. Боровський (ред.), & І. Набруско (ред.), *Проблеми розвитку соціологічної теорії: концептуальні стратегії дослідження соціальних наслідків пандемії COVID-19. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 18–19 грудня 2020 р.)* (сс. 131–134). Київ, Україна: Наукова столиця.
- Соболевська, М. (2021). Радикалізація рефлексії в сучасному соціологічному теоретизуванні. В Л. Малес (ред.), Ю. Савельев (ред.), О. Боровський (ред.), & І. Набруско (ред.), *Проблеми розвитку соціологічної теорії: концептуальні стратегії дослідження соціальних наслідків пандемії COVID-19. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 18–19 грудня 2020 р.)* (сс. 108–110). Київ, Україна: Наукова столиця.
- Солодько, С. Ю. (2017). *Акторно-мережева теорія Бруно Латура як інструмент соціологічного аналізу* (Автореф. дис. ... канд. соц. наук, Інститут соціології НАН України).
- Степин, В. С. (2000). *Теоретическое знание*. Москва, Российская Федерация: Прогресс-Традиция.
- Степин, В. С. (2009). Классика, неклассика, постнеклассика: критерии различения. В Л. П. Киященко (ред.), & В. С. Степин (ред.), *Постнеклассика: философия, наука, культура* (сс. 249–295). Санкт-Петербург, Российская Федерация: Миръ.
- Судаков, В. (2021). Інноваційні тенденції розвитку рефлексивних процесів та теоретичного синтезу в новітній соціології. В Л. Малес (ред.), Ю. Савельев (ред.), О. Боровський (ред.), & І. Набруско (ред.), *Проблеми розвитку соціологічної теорії: концептуальні стратегії дослідження соціальних наслідків пандемії COVID-19. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 18–19 грудня 2020 р.)* (сс. 12–14). Київ, Україна: Наукова столиця.
- Талбот, М. (2004). *Голографическая Вселенная*. Москва, Российская Федерация: София.
- Тернер, Л. (2015, 21 ноября). *Метамодернизм: краткое введение. Metamodern*. Получено из <https://metamodernizm.ru/briefintroduction>
- Фейерабенд, П. (1986). *Избранные труды по методологии науки*. Москва, Российская Федерация: Прогресс.
- Фромм, Э. (1990). *Бегство от свободы*. Москва, Российская Федерация: Прогресс.
- Хархордин, О. В. (2007). Прагматический поворот: социология Л. Болтански и Л. Тевено. *Социологические исследования*, 1, 32–42.
- Хассан, И. (2002). Культура постмодернизма. В Е. Г. Яковлев (ред.), *Современная западно-европейская и американская эстетика* (сс. 113–123). Москва, Российская Федерация: Издательство Московского государственного университета имени М. В. Ломоносова.
- Хейзинга, Й. (1992). *Homo ludens. В тени завтрашнего дня* [Сборник]. Москва, Российская Федерация: Прогресс.
- Эпштейн, М. (2018, 11 января). Новый век: смена парадигм. *Сноб*. Получено из <https://snob.ru/profile/27356/blog/133179>
- Юнг, К. Г. (2020). *Аналитическая психология*. Москва, Российская Федерация: АСТ.
- Anderson, P., Meyer, A., Eisenhardt, K., Carley, K., & Pettigrew, A. (1999). Introduction to the special issue: Applications of complexity theory to organization science. *Organization Science*, 10(3), 233–236. <https://dx.doi.org/10.1287/orsc.10.3.233>
- Byrne, D. (1998). *Complexity theory and the social sciences: An introduction*. London, England: Routledge. <https://dx.doi.org/10.4324/9780203003916>
- Cairney, P. (2012). Complexity theory in political science and public policy. *Political Studies Review*, 10(3), 346–358. <https://dx.doi.org/10.1111/j.1478-9302.2012.00270.x>

Cilliers, P. (1998). *Complexity and postmodernism: Understanding complex systems*. London, England: Routledge.

Cleveland, J. (1994, March 27). Complexity theory: Basic concepts and application to systems thinking. *Innovation Network for Communities*. Retrieved from <https://cupdf.com/document/complexity-theory-by-john-cleveland.html>

Czapla, A. (2019). Complexity theory in management. *Humanitas University's Research Papers. Management*, 20(4), 321–330. <https://dx.doi.org/10.5604/01.3001.0014.0326>

de Vasconcelos Guedes, T. S. (2021). Life, complexity, communication: Integrating social systems theory and consciousness. In N. Rezaei (Ed.), *Integrated science: Science without borders* (pp. 281–299). Cham, Switzerland: Springer.

Gatrell, A. C. (2005). Complexity theory and geographies of health: A critical assessment. *Social Science & Medicine*, 60(12), 2661–2671. <https://dx.doi.org/10.1016/j.socscimed.2004.11.002>

Haken, H. (1978). *Synergetics: an introduction. Nonequilibrium phase transitions and self-organization in physics, chemistry and biology* (2nd ed.). Berlin, Germany: Springer.

Holland, D. (2014). Complex realism, applied social science and postdisciplinarity: A critical assessment of the work of David Byrne. *Journal of Critical Realism*, 13(5), 534–554. Retrieved from [http://irep.ntu.ac.uk/id/eprint/15897/1/PubSub1827\\_Holland.pdf](http://irep.ntu.ac.uk/id/eprint/15897/1/PubSub1827_Holland.pdf)

Lenartowicz, M., & Braathen, P. (2020). *Social systems & emergence: Complexity and organization*. Retrieved from <https://www.semanticscholar.org/paper/Social-systems-%C5%92-Emergence%3A-Complexity-and-Lenartowicz-Braathen/19bf4757e8b8ae6e7286e17dd282ba7027852423>

Mason, M. (2016). Is thorough implementation of policy change in education actually possible? What complexity theory tells us about initiating and sustaining change. *European Journal of Education*, 51(4), 437–440. <https://dx.doi.org/10.1111/ejed.12193>

Prigogine, I., & Stengers, I. (1984). *Order out of chaos: Man's new dialogue with nature*. New York, NY: Bantam Books.

Sowels, N. (2021). A brief introduction to complexity theory in managing public services. *Revue Française de Civilisation Britannique*, XXVI(2). <https://dx.doi.org/10.4000/rfcb.8103>

Turner, J. R., & Baker, R. M. (2019). Complexity theory: An overview with potential applications for the social sciences. *Systems*, 7(1). <https://dx.doi.org/10.3390/systems7010004>

Turner, L. (2011). *Metamodernist // Manifesto*. Retrieved from <http://www.metamodernism.org>

Turner, L. (2015, January 12). *Metamodernism: A brief introduction*. *Notes on Metamodernism*. Retrieved from <http://www.metamodernism.com/2015/01/12/metamodernism-a-brief-introduction/>

Vermeulen, T., & van den Akker, R. (2010). Notes on metamodernism. *Journal of Aesthetics & Culture*, 2(1). <https://dx.doi.org/10.3402/jac.v2i0.5677>

von Bertalanffy, L. (1968). *General system theory: Foundations, development, applications*. New York, NY: George Braziller.

Walby, S. (2007). Complexity theory, systems theory, and multiple intersecting social inequalities. *Philosophy of the Social Sciences*, 37(4), 449–470. <https://dx.doi.org/10.1177/0048393107307663>

Отримано 16.02.2022

## References

Akulov, M. I. (2021). *The conception of time in actor-network theory: Distinctive characteristics and conceptual contradictions* (Doctoral thesis summary, Taras Shevchenko National University of Kyiv). [In Ukrainian]. Retrieved from [https://socd.univ.kiev.ua/sites/default/files/newsfiles/akulov\\_m\\_avtoreferat.pdf](https://socd.univ.kiev.ua/sites/default/files/newsfiles/akulov_m_avtoreferat.pdf) [= Акулов 2021]

Anderson, P., Meyer, A., Eisenhardt, K., Carley, K., & Pettigrew, A. (1999). Introduction to the special issue: Applications of complexity theory to organization science. *Organization Science*, 10(3), 233–236. <https://dx.doi.org/10.1287/orsc.10.3.233>

- Andrukhovych, Yu. (1998). The return of literature? [In Ukrainian]. "Pleroma": A magazine on cultural anthropology, art theory, and philosophy, 3. Retrieved from <http://www.ji.lviv.ua/ji-library/pleroma/andr-pl.htm> [= Андрухович 1998]
- Bakhtin, M. (1990). *The works of François Rabelais and folk culture of the Middle Ages and Renaissance*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Khudozhestvennaia Literatura (Belles-Lettres) Press. [= Бахтин 1990]
- Barthe, Ya., de Blic, D., Heurtin, J.-Ph., Lagneau, É., Lemieux, C., Linhardt, D., ... Trom, D. (2019). Sociologie pragmatique : mode d'emploi. [In Russian]. *Sociology of Power*, 31(2), 176–216. <https://dx.doi.org/10.22394/2074-0492-2019-2-176-216> [= Барт 2019]
- Bauman, Z. (2002). *The individualized society*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Logos Press. [= Бауман 2002]
- Bauman, Z. (2008). *Liquid modernity*. [In Russian]. Saint Petersburg, Russian Federation: Piter Press. [= Бауман 2008]
- Bevzenko, L. D. (2002). *Social self-organization. A paradigm of synergetics: The potential of social interpretations*. [In Russian]. Kyiv: Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine. [= Бевзенко 2002]
- Bevzenko, L. (2015). Using the concepts of myth and game in a crisis-related discourse on present-day sociocultural processes: An approach based on social self-organization. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 2, 112–129. [= Бевзенко 2015]
- Bevzenko, L. (2018a). An integrative conception of social tension: Methodology, conceptual scheme and pragmatic aspects (Part 1). [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 3, 47–73. [= Бевзенко 2018a]
- Bevzenko, L. (2018b). An integrative conception of social tension: Methodology, conceptual scheme and pragmatic aspects (Part 2). [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 73–104. [= Бевзенко 2018b]
- Bevzenko, L. (2020). Agents of social change in a crisis-ridden society: Formulating research problems and making a general conceptual framework. [In Ukrainian]. *Sociology: Theory, Methods, Marketing*, 4, 111–132. <https://dx.doi.org/10.15407/sociology2020.04.111> [= Бевзенко 2020]
- Boltanski, L., & Chiapello, É. (2011). *Le nouvel esprit du capitalisme*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Novoie Literaturnoie Obozreniie (A New Literary Review) Press. [= Болтански 2011]
- Boltanski, L., & Thévenot, L. (2013). *De la justification : les économies de la grandeur*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Novoie Literaturnoie Obozreniie (A New Literary Review) Press. [= Болтански 2013]
- Byrne, D. (1998). *Complexity theory and the social sciences: An introduction*. London, England: Routledge. <https://dx.doi.org/10.4324/9780203003916>
- Cairney, P. (2012). Complexity theory in political science and public policy. *Political Studies Review*, 10(3), 346–358. <https://dx.doi.org/10.1111/j.1478-9302.2012.00270.x>
- Campbell, J. (1997). *The hero with a thousand faces: Myth, archetype, and the unconscious* [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Sofia Press. [= Кэмпбелл 1997]
- Cilliers, P. (1998). *Complexity and postmodernism: Understanding complex systems*. London, England: Routledge.
- Cleveland, J. (1994, March 27). Complexity theory: Basic concepts and application to systems thinking. *Innovation Network for Communities*. Retrieved from <https://cupdf.com/document/complexity-theory-by-john-cleveland.html>
- Czapla, A. (2019). Complexity theory in management. *Humanitas University's Research Papers. Management*, 20(4), 321–330. <https://dx.doi.org/10.5604/01.3001.0014.0326>
- de Vasconcelos Guedes, T. S. (2021). Life, complexity, communication: Integrating social systems theory and consciousness. In N. Rezaei (Ed.), *Integrated science: Science without borders* (pp. 281–299). Cham, Switzerland: Springer.
- Deineka, A. V. (2018). *The heuristic potential of actor-network theory for conceptualising agency from a sociological standpoint* (Doctoral thesis summary, Taras Shevchenko National University of

- Kyiv). [In Ukrainian]. Retrieved from [https://sociology.knu.ua/sites/default/files/newsfiles/deineka\\_avtoreferat.pdf](https://sociology.knu.ua/sites/default/files/newsfiles/deineka_avtoreferat.pdf) [= Дейнека 2018]
- Dobronravova, I. S. (1990). *Synergetics: Non-linear thinking is coming into being*. [In Russian]. Kyiv, Ukraine: Lybid Press. [= Добронравова 1990]
- Dobronravova, I. (2001). Today's need for dialectics and M. L. Zlotina's legacy. [In Russian]. In V. H. Tabachkovskiy (Ed.), *Philosophical and anthropological studies of 2001. Reason, freedom and the destiny of dialectic: On the occasion of M. L. Zlotina's 80th birthday* (pp. 125–135). Kyiv: H. S. Skovoroda Institute of Philosophy of the NAS of Ukraine. [= Добронравова 2001]
- Dobronravova, I. (2019). A post-non-classical synthesis of knowledge. [In Ukrainian]. *Philosophy of Education*, 25(2), 142–150. <https://dx.doi.org/10.31874/2309-1606-2019-25-2-8> [= Добронравова 2019]
- Epstein, M. (2018, January 11). The new age: A paradigm shift. [In Russian]. *Snob*. Retrieved from <https://snob.ru/profile/27356/blog/133179>
- Feyerabend, P. (1986). *Selected works on the methodology of science*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Progress Press. [= Фейерабенд 1986]
- Fromm, E. (1990). *Escape from freedom*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Progress Press. [= Фромм 1990]
- Gaidenko, P. (2000). *A history of modern European philosophy and its connection with science*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Per Se Press. [= Гайденко 2000]
- Gatrell, A. C. (2005). Complexity theory and geographies of health: A critical assessment. *Social Science & Medicine*, 60(12), 2661–2671. <https://dx.doi.org/10.1016/j.socscimed.2004.11.002>
- Golosovker, Ya. E. (1987). *The logic of myth*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Nauka (Science) Press. [= Голосовкер 1987]
- Haken, H. (1978). *Synergetics: An introduction. Nonequilibrium phase transitions and self-organization in physics, chemistry and biology* (2nd ed.). Berlin, Germany: Springer.
- Hassan, I. (2002). The culture of postmodernism. [In Russian]. In Ye. G. Yakovlev (Ed.), *Contemporary Western European and American aesthetics* (pp. 113–123). Moscow, Russian Federation: M. V. Lomonosov Moscow State University Press [= Хассан 2002]
- Holland, D. (2014). Complex realism, applied social science and postdisciplinarity: A critical assessment of the work of David Byrne. *Journal of Critical Realism*, 13(5), 534–554. Retrieved from [http://irep.ntu.ac.uk/id/eprint/15897/1/PubSub1827\\_Holland.pdf](http://irep.ntu.ac.uk/id/eprint/15897/1/PubSub1827_Holland.pdf)
- Huizinga, J. (1992). *Homo ludens. In de schaduwen van morgen* [Collected works]. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Progress Press. [= Хейзинга 1992]
- Jung, C. G. (2020). *Analytical psychology*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: AST Press. [= Юнг 2020]
- Kardash, A. (2019, 15 June). A critique of the philosophical underpinnings of metamodernism. [In Russian]. *Syg.ma, Insolarance Cult*. Retrieved from <https://syg.ma/@insolarance-cult/kritika-filosofskikh-osnovanii-mietamodierna> [= Кардаш 2019]
- Kharkhordin, O. V. (2007). The pragmatic turn: L. Boltanski and L. Thévenot's sociology. [In Russian]. *Sociological studies*, 1, 32–42. [= Хархордин 2007]
- Klarin, M. V. (1995). *Innovations in educational science: Models of learning based on research, game and discussion (Analyzing the experience of foreign educators)*. [In Russian]. Riga, Latvia: Scientific and Pedagogical Center “Experiment”. [= Кларин 1995]
- Kniazeva, Ye. N., & Kurdiunov, S. P. (1994). *The laws of evolution and self-organization of complex systems*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Nauka (Science) Press. [= Князева 1994]
- Kravchenko, S. A. (2002). The game-ization of society: Towards a new sociological paradigm. [In Russian]. *Social sciences and contemporary world*, 6, 143–155. [= Кравченко 2002]
- Kravchenko, S. A. (2006). Non-linear sociocultural dynamics: A game-ization approach. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: MGIMO-University (Moscow State Institute of International Relations) Press. [= Кравченко 2006]
- Kuhn, T. (2003). *The structure of scientific revolutions*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: AST Press. [= Кун 2003]

- Lakatos, I. (1995). *Falsification and methodology of scientific research programmes*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Medium Press. [= Лакатос 1995]
- Lakatos, I. (2008). *Selected works on the philosophy and methodology of science*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Akademicheskii Proekt (Academic Project) Press. [= Лакатос 2008]
- Latour, B. (2006). *Nous n'avons jamais été modernes : essai d'anthropologie symétrique*. [In Russian]. Saint Petersburg, Russian Federation: European University at St. Peterburg Press. [= Латур 2006]
- Latour, B. (2018). *Politiques de la nature : comment faire entrer les sciences en démocratie*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Ad Marginem Press. [= Латур 2018]
- Lefebvre, V. (2003). *Algebra of conscience: A comparative analysis of Western and Soviet ethical systems*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Cogito Center Press. [= Лефевр 2003]
- Lenartowicz, M., & Braathen, P. (2020). *Social systems & emergence: Complexity and organization*. Retrieved from <https://www.semanticscholar.org/paper/Social-systems-%C5%92-Emergence%3A-Complexity-and-Lenartowicz-Braathen/19bf4757e8b8ae6e7286e17dd282ba7027852423>
- Levada, Yu. A. (1993). Game structures in the systems of social action. [In Russian]. In Yu. A. Levada, *Articles on sociology* (pp. 99–122). Moscow, Russian Federation: MacArthur Foundation Press. [= Левада 1993]
- Losev, A. F. (2001). *The dialectics of myth*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Mysl (Thought) Press. [= Лоцев 2001]
- Mason, M. (2016). Is thorough implementation of policy change in education actually possible? What complexity theory tells us about initiating and sustaining change. *European Journal of Education*, 51(4), 437–440. <https://dx.doi.org/10.1111/ejed.12193>
- Miloserdov, V. (2021). The enemy is already at the door: COVID-19 as a social actor from the perspective of actor-network theory. [In Ukrainian]. In L. Males, Yu. Savelyev, O. Borovskiy, & I. Nabrusko (Eds.), *Developing sociological theory: Conceptual strategies for studying social consequences of the COVID-19 pandemic. Refereed papers from an international academic conference (Kyiv, December 18–19, 2020)* (pp. 149–151). Kyiv, Ukraine: Naukova Stolytsia (Scientific Capital) Press. [= Мілосердов 2021]
- Nechui-Levytsky, I. (2017). *Kaidash's family*. [In Ukrainian]. Kharkiv, Ukraine: Folio. [= Нечуй-Левицький 2017]
- Nesterova, M. (2015). *Cognitive science: Sources, challenges, and prospects*. [In Russian]. Sumy, Ukraine: Universitetskaia Kniga (University Book) Press. [= Нестерова 2015]
- Nicolis, G., & Prigogine, I. (1990). *Exploring complexity*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Mir (The World) Press. [= Николіс 1990]
- Pavlov, A. (2018). Images of modernity in the 21st century: Metamodernism. [In Russian]. *Logos*, 28(6), 1–19. [= Павлов 2018]
- Polanyi, M. (1985). *Personal knowledge: Towards a post-critical philosophy*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Progress Press. [= Полани 1985]
- Prigogine, I., & Stengers, I. (1984). *Order out of chaos: Man's new dialogue with nature*. New York, NY: Bantam Books.
- Prigogine, I., & Stengers, I. (1986). *Order out of chaos: Man's new dialogue with nature*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Progress Press. [= Пригожин 1986]
- Skokova, L. (2021). Sociocultural analysis of risks and crises: Distinctive characteristics. [In Ukrainian]. In L. Males, Yu. Savelyev, O. Borovskiy, & I. Nabrusko (Eds.), *Developing sociological theory: Conceptual strategies for studying social consequences of the COVID-19 pandemic. Refereed papers from an international academic conference (Kyiv, December 18–19, 2020)* (Kyiv, December 18–19, 2020) (pp. 131–134). Kyiv, Ukraine: Naukova Stolytsia (Scientific Capital) Press. [= Скокова 2021]
- Sobolevska, M. (2021). The “radicalization” of reflection in present-day sociological theorising. [In Ukrainian]. In L. Males, Yu. Savelyev, O. Borovskiy, & I. Nabrusko (Eds.), *Developing sociological theory: Conceptual strategies for studying social consequences of the COVID-19 pandemic. Refereed papers from an international academic conference (Kyiv, December 18–19, 2020)* (pp. 108–110). Kyiv, Ukraine: Naukova Stolytsia (Scientific Capital). [= Соболевська 2021]

Solodko, S., Yu. (2017). *Bruno Latour's actor-network theory as a tool for sociological analysis* (Doctoral thesis summary, Institute of Sociology of the NAS of Ukraine). [In Ukrainian]. [= Солодзько 2017]

Sowels, N. (2021). A brief introduction to complexity theory in managing public services. *Revue Française de Civilisation Britannique*, XXVI(2). <https://dx.doi.org/10.4000/rfcb.8103>

Stepin, V. S. (2000). *Theoretical knowledge*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Progress-Tradition Press. [= Степин 2000]

Stepin, V. S. (2009). Classical, non-classical, post-non-classical: Criteria for distinguishing. [In Russian]. In L. P. Kiiashchenko, V. S. Stepin (Eds.), *Post-non-classical: Philosophy, science, and culture* (pp. 249–295). Saint Petersburg, Russian Federation: Mir (The World) Press. [= Степин 2009]

Sudakov, V. (2021). Reflective processes and theoretical synthesis in contemporary sociology: Innovative trends. [In Ukrainian]. In L. Males, Yu. Savelyev, O. Borovskiy, & I. Nabrusko (Eds.), *Developing sociological theory: Conceptual strategies for studying social consequences of the COVID-19 pandemic. Refereed papers from an international academic conference (Kyiv, December 18–19, 2020)* (pp. 12–14). Kyiv, Ukraine: Naukova Stolitsia (Scientific Capital) Press. [= Судачков 2021]

Talbot, M. (2004). *The holographic universe*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Sofia PressСофия. [= Талбот 2004]

Turner, J. R., & Baker, R. M. (2019). Complexity theory: An overview with potential applications for the social sciences. *Systems*, 7(1). <https://dx.doi.org/10.3390/systems7010004>

Turner, L. (2011). *Metamodernist: Manifesto*. Retrieved from <http://www.metamodernism.org>

Turner, L. (2015, January 12). *Metamodernism: A brief introduction. Notes on Metamodernism*. Retrieved from <http://www.metamodernism.com/2015/01/12/metamodernism-a-brief-introduction/>

Turner, L. (2015, November 21). *Metamodernism: A brief introduction*. [In Russian]. *Metamodern*. Retrieved from <https://metamodernizm.ru/briefintroduction> [= Тернер 2015]

Vermeulen, T., & van den Akker, R. (2010). Notes on metamodernism. *Journal of Aesthetics & Culture*, 2(1). <https://dx.doi.org/10.3402/jac.v2i0.5677>

Volkov, V. V., & Kharkhordin, O. V. (2008). *The theory of practices*. [In Russian]. Saint Petersburg, Russian Federation: European University at St. Peterburg Press. [= Волков 2008]

von Bertalanffy, L. (1968). *General system theory: Foundations, development, applications*. New York, NY: George Braziller.

Walby, S. (2007). Complexity theory, systems theory, and multiple intersecting social inequalities. *Philosophy of the Social Sciences*, 37(4), 449–470. <https://dx.doi.org/10.1177/0048393107307663>

Wallerstein, I. (2004). *The end of world as we know it: Social science for the twenty-first century*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Logos Press. [= Валлерстайн 2004]

Yeshkiliev, V. (1998). The return of demiurges. [In Ukrainian]. “Pleroma”: *A magazine on cultural anthropology, art theory, and philosophy*, 3. Retrieved from <http://www.ji.lviv.ua/ji-library/pleroma/yeshk-pd.htm> [= Єшкілев 1998]

Zichermann, G., & Linder, J. (2014). *The gamification revolution: How leaders leverage game mechanics to crush the competition*. [In Russian]. Moscow, Russian Federation: Mann, Ivanov and Ferber Press. [= Зикерманн 2014]

Zlotina, M. (2008). *Dialectics*. [In Russian]. Kyiv, Ukraine: Parapan Press. [= Злотина 2008]

Received 16.02.2022

## ЛЮБОВ БЕВЗЕНКО

### Парадигма складності в соціологічному теоретизуванні та культура метамодерну — контури взаємної легітимації

У фокусі уваги статті перебувають два масштабні трансформаційні процеси, що відбуваються наразі в західному науковому та соціокультурному просторах. Це, з одного боку, поява на культурному обрії нової макрокультурної епохи, що дістала назву «метамодерн», з іншо-



го боку, трансформації в парадигмальному полі західної науки та появи на ньому парадигми складності (complexity theory). Автор аргументує твердження, що вони являють собою різні прояви загальної масштабної соціокультурної та наукової тектоніки й можуть послужити контурами для взаємної легітимації та обґрунтування. Проект метамодерну фіксує появу у людини західної культури нового світовідчуття, яке характеризується новою щирістю, відкритістю, холистичністю на відміну від постмодерної відчуженості, іронічності та скепсису. В термінах переживання відношення Я–Світ логіку культурного поступу від традиції до метамодерну можна описати як рух від повного занурення Я у Світ (традиція), через протистояння і боротьбу Я і Світу (модерн), хаотизацію Я (множинна ідентичність) і Світу (плинна сучасність) за доби постмодерну, до нового діалектичного поєднання Я і Світу за доби метамодерну. Парадигма складності, у своїх соціологічних теоретичних пропозиціях може запропонувати паралельний погляд на процес зміни культурних епох, але крізь призму трансформації домінуючого механізму зміни та утримання соціального порядку, наголошуючи наявність двох таких механізмів — організаційного та самоорганізаційного. Логіка змін цього домінування веде нас від традиції (самоорганізація) через модерн (організація), постмодерн (хаос, відсутність домінування та взаємне дистанціювання) до метамодерну (діалектика, напружена єдність організації та самоорганізації). У плані соціокультурному це виглядає як діалектика модерну (раціональність, цілеспрямованість, результат, організація) і традиції (міф, гра, процес, самоорганізація), а на рівні базового переживання світу — як діалектика гострого переживання свого Я в поєднанні з переживанням єдності його зі Світом. Саме в цій точці і зустрічається проект метамодерну і парадигма складності в її соціологічній інтерпретації. Тут вони можуть надати одне одному легітимувальну підтримку.

**Ключові слова:** парадигма складності, простір соціологічного теоретизування, соціокультурна динаміка, організаційні та самоорганізаційні механізми соціальних змін, культура метамодерну, базове переживання світу

## ЛЮБОВЬ БЕВЗЕНКО

### Парадигма сложности в социологическом теоретизировании и культура метамодерна — контуры взаимной легитимации

В фокусе внимания статьи находятся два масштабных трансформационных процесса, происходящих сейчас в западном научном и социокультурном пространствах. Это, с одной стороны, появление на культурном горизонте новой макрокультурной эпохи, получившей название «метамодерн», с другой — трансформация в парадигмальном поле западной науки, появление в нем парадигмы сложности (complexity theory). Автор аргументирует утверждение, что они являют собой разные проявления общей масштабной соціокультурной и научной тектоніки и могут послужить контурами для взаимной легитимации и обоснования. Проект метамодерна фиксирует появление у человека западной культуры нового мироощущения, характеризующегося новой искренностью, открытостью, холистичностью в отличие от постмодернистской отчужденности, ироничности и скепсиса. В терминах переживания отношения Я–Мир логіку культурного прогресса от традиції к метамодерну можно описать как движение от полного погружения Я в Мир (традиция), через противостояние и борьбу Я и Мира (модерн), хаотизацию Я (множественная идентичность) и Мира (текучая современность) к эпохе постмодерна и новому диалектическому единству Я и Мира в эпоху метамодерна. Парадигма сложности в своих социологических теоретических положениях может предложить параллельный взгляд на процесс смены культурных эпох, но сквозь призму трансформации доминирующего механизма изменения и поддержания социального порядка, подчеркивая наличие двух таких механизмов – организационного и самоорганизационного. Логика изменений этого доминирования ведет нас от традиции (самоорганизация) через модерн (организация) и постмодерн (хаос, отсутствие доминирования, взаимное дистанцирование) к метамодерну (диалектика, напряженное единство организации и самоорганизации).

*В социокультурном плане это выглядит как диалектика модерна (рациональность, целеустремленность, результат, организация) и традиции (миф, игра, процесс, самоорганизация), а на уровне базового переживания мира — как диалектика острого переживания своего Я в сочетании с переживанием единства его с Миром. Именно в этой точке и встречаются проект метамодерна и парадигма сложности в ее социологической интерпретации. Здесь они могут дать друг другу легитимирующую поддержку.*

**Ключевые слова:** парадигма сложности, пространство социологического теоретизирования, социокультурная динамика, организационные и самоорганизационные механизмы социальных изменений, культура метамодерна, базовое переживание мира

## LIUBOV BEVZENKO

### Complexity Theory in sociological theorizing and metamodern culture — the contours of mutual legitimation

*The focus of the article is on two large-scale transformation processes that are currently taking place in the Western scientific and socio-cultural spaces. On the one hand, it is the emergence on the cultural horizon of a new macrocultural era, called Metamodern, on the other hand — the transformation in the paradigm field of Western science and the emergence of a paradigm of complexity (complexity theory). The statement is argued, that they are the different manifestations of the general large-scale socio-cultural and scientific tectonics and can serve as contours for mutual legitimacy and justification. The metamodern project captures the emergence of a new worldview in Western culture, which is characterized by a new sincerity, openness, holism in contrast to postmodern alienation, irony and scepticism. In terms of experiencing the I-World relationship, the logic of cultural progress from Tradition to Metamodern can be described as a movement from complete immersion of the Self in the World (Tradition), through confrontation and struggle between the Self and the World (Modern), chaos of the I (multiple identity) and the World (current modernity) in the postmodern era, to a new dialectical combination of the I and the World in the Metamodern era. Complexity Theory in its sociological theoretical proposals can offer a parallel view on the process of changing cultural epochs, but through the prism of transforming the dominant mechanism of change and maintenance of social order, emphasizing the existence of two such mechanisms —organizational one and self-organizational one. The logic of changes in this dominance leads us from Tradition (self-organization), through Modern (organization), and Postmodern (chaos, no domination, the mutual distancing) to Metamodern —dialectics, tense unity of organization and self-organization. In socio-cultural terms, it looks like a dialectic of modernity (rationality, purposefulness, result, organization) and tradition (myth, game, process, self-organization), and at the level of basic experience of the world as a dialectic of acute experience of one's self combined with the experience of its unity with the world. It is at this point that the metamodern project and the paradigm of complexity in its sociological interpretation do meet. Here, they can give each other legitimizing support.*

**Keywords:** complexity theory, the space of sociological theorizing, socio-cultural dynamics, organizational and self-organizational mechanisms of social change, metamodern culture, the basic experience of the world

## **ПАВЛО СЕРЕДА,**

*магістр соціології (НаУКМА, 2021); аспірант кафедри соціології факультету соціальних наук і соціальних технологій (НаУКМА) (04655, Київ, вул. Волоська, 8/5, корп. 4)*

## **PAVLO SEREDA,**

*MA in Sociology (National University of "Kyiv-Mohyla Academy", 2021), Postgraduate Student at the Department of Sociology, Faculty of Social Sciences and Social Technologies, National University of "Kyiv-Mohyla Academy" (8/5 Volosska St., Build. 4, Kyiv, 04655)*

*p.sereda@ukma.edu.ua*

*<https://orcid.org/0000-0003-1896-496X>*

## **КАТЕРИНА МАЛЬЦЕВА,**

*кандидат філософських наук (2003), PhD (2010, University of Connecticut, USA), доцент, кафедри соціології факультету соціальних наук і соціальних технологій (НаУКМА); афілійований дослідник (University of Connecticut, USA) (04655, Київ, вул. Волоська, 8/5, корп. 4)*

## **KATERYNA MALTSEVA,**

*Candidate of Sciences in Philosophy (2003), PhD in Anthropology (2010), Associate Professor at the Department of Sociology at the Faculty of Social Sciences and Social Technologies, National University of "Kyiv-Mohyla Academy". Affiliated Research Fellow (University of Connecticut, USA) (8/5 Volosska St., Build. 4, Kyiv, 04655)*

*maltsevaKS@ukma.edu.ua*

*<https://orcid.org/0000-0001-6540-8734>*

## **Роль культурного та соціального капіталів у суб'єктивній оцінці здоров'я**

Дослідження нерівностей у здоров'ї виявили складні причинні зв'язки між соціально-економічним статусом (СЕС) індивіда та його чи її здоров'ям. Існує кілька теоретичних моделей пояснення нерівностей у здоров'ї, які зосереджуються на різних аспектах впливу СЕС [Carpiano, Link, Phelan, 2008]. Ці моделі демонструють нерівномірність розподілу показників здоров'я між різними групами в популяції, проте виявляються обмеженими щодо пояснення механізмів відтворення нерівності у здоров'ї. Утім, саме спостереження впливу СЕС на здо-

---

*Цитування:* Серeda, П., Мальцева, К. (2022). Роль культурного та соціального капіталів у суб'єктивній оцінці здоров'я. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 83–105, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.01.083>.

ров'я не є новим і сягає корінням щонайменше ідей соціальної медицини XIX століття, тож зараз ми знаємо значно більше про соціальні чинники у патернах здоров'я, захворюваності та смертності. Розвиток підходів до розуміння нерівності у здоров'ї, а також збагачення соціологічного знання завдяки інкорпоруванню інформації з епідеміології, медицини, генетики та інших дотичних наук змінили й засадниче визначення самого здоров'я. Наприклад, 1946 року ВООЗ визначила здоров'я як «стан повного фізичного, ментального та соціального благополуччя», а не лише як відсутність хвороб, як це було попередньо визначено [World Health Organization, 1995]. Подальші уточнення ВООЗ вказують на те, що для досягнення такого стану в індивідів мають бути можливості виявляти та реалізовувати прагнення змінюватися чи справлятися з умовами середовища. Здоров'я розуміють як «ресурс для повсякденного життя, а не мету життя» і розглядають в сенсі позитивної концепції, що робить наголос як на доступних індивідові соціальних ресурсах, так і на фізичних можливостях [World Health Organization, 2009]. Зокрема, додано таку інтерпретацію здоров'я, як «здатність адаптуватися до умов та самоорганізовуватися, стикаючись із соціальними, фізичними та емоційними викликами» [Huber et al., 2011]. Тому наразі з'являються моделі, які зосереджуються на механізмі відтворення нерівності у здоров'ї з урахуванням нової інтерпретації визначення здоров'я [Cockerham, 2013].

До цих підходів належать і спроби адаптувати підхід П'єра Бурдьє до вивчення нерівності у здоров'ї. За такого розуміння здоров'я набуває актуальності підхід П. Бурдьє крізь призму визначення нерівності у суспільстві. Тобто передбачається, що індивіди перебувають у боротьбі за позиції у полях соціальної структури, що описується через поняття габітуса та капіталів [Bourdieu, 1984]. Цей підхід описує механізм формування практики із застосуванням концептів сприйняття, наявності та реалізації власних ресурсів. Останнє визначення здоров'я та підхід Бурдьє мають точки перетину в моменті здатності адаптуватися з огляду на наявні ресурси, й це дає змогу отримати знання про механізми відтворення нерівності у здоров'ї.

Таким чином, зміна погляду на концептуалізацію здоров'я тягне за собою появу нових методологічних засад для вимірювання нерівності у здоров'ї. До вже наявних конструктів, таких як соціально-економічний статус, додаються нові, латентні, до яких належать культурний та соціальний капітали. Виявлення таких механізмів має розширити знання щодо відтворення нерівності у здоров'ї, які надалі можуть втілюватися у розробленні інтервенцій (тобто в організації зусиль чи політик, що мають на меті покращити психічне чи фізіологічне здоров'я на рівні популяції чи зменшити поширеність поведінки, що є шкідливою для здоров'я). Мета цього дослідження полягає у з'ясуванні ролі культурного та соціального капіталів у суб'єктивних оцінках здоров'я з боку дорослого населення України.

### *Дослідження нерівності у здоров'ї на підставі підходу П'єра Бурдьє*

Згідно з підходом П. Бурдьє, доступні індивідові ресурси відіграють роль капіталів, що зумовлюють відтворення нерівності. Проте у цьому підході вони працюють у комплексі з агентністю, що скеровує використання цих ресурсів

різними шляхами, створюючи відмінності між різними статусними групами [Veenstra, Abel, 2019]. Капітали є ресурсами індивіда, керованими за допомогою габітусу, проте водночас габітус діє в рамках наявності певних ресурсів. Такий підхід може пояснити механізми, які відтворюють практики, пов'язані зі здоров'ям у різних статусних групах. Адаптація підходу Бурдьє включає дослідження форм капіталів, їхнього впливу на здоров'я, а також впливу стилю життя індивіда та його практик щодо здоров'я на підставі становища в соціальній структурі [Veenstra, 2018; Abel, Frohlich, 2012; Cockerham, 2013].

Головними формами капіталу в сучасному суспільстві є економічний, культурний та соціальний [Bourdieu, 1984]. Економічний капітал стосується грошей та інших матеріальних благ, як-от майно, які можуть бути безпосередньо перетворені у гроші. Втілення економічного капіталу відбувається в комплексі з культурним та соціальним капіталами. Своєю чергою, культурний капітал — це ресурси, ґрунтовані на домінувальних символічних/культурних системах [Veenstra, Abel, 2019; Abel, Frohlich, 2012]. Культурний капітал ділиться на інституціоналізований, об'єктивний та інкорпорований. У дослідженні нерівності у здоров'ї останнім часом найбільша увага приділяється інкорпорованому культурному капіталу — знанню та навичкам, які індивід має й може використовувати і які відображаються у когнітивних схемах індивіда, що, зокрема, відіграють свою роль у формуванні певних практик щодо здоров'я.

Прикладом використання підходу Бурдьє є дослідження здорового способу життя як набору практик, зокрема пов'язаних з харчуванням та фізичною активністю й відмінних у різних категоріях населення. Так, нижчі показники СЕС асоціюються зі шкідливим для здоров'я стилем життя, а вищі — з корисним [Oude Groeniger et al., 2019]. Одним із пояснень поширеності здорового способу життя у вищих статусних групах суспільства є те, що він потребує більших зусиль для його підтримання. Дотримання високих вимог щодо здорового способу життя надає групам із вищим статусом можливість вирізнятися на підставі поведінки, пов'язаної зі здоров'ям [Wiltshire, Lee, Williams, 2019]. Поряд із тим, ті, кому властивий вищий рівень участі в культурному житті, частіше займаються спортом, ходять пішки або їздять на велосипеді у вільний час і з більшою ймовірністю виконують рекомендації щодо споживання фруктів і овочів [Abel, 2008; Turrell, Kavanagh, 2006; Darmon, Drewnowski, 2008]. Знання та навички щодо здорового харчування становлять частину інкорпорованого культурного капіталу [Kamphuis et al., 2015]. Сильний зв'язок між культурною участю і поведінкою, пов'язаною зі здоров'ям, не передбачає, що участь в культурній діяльності (англ. cultural participation) буде безпосередньо мотивувати людей до більш здорової поведінки, проте передбачає, що соціалізація в середовищі з високим статусом призводить до появи смаків, які вимагають докладання істотних зусиль задля формування статусних розрізень [Blasius, Friedrichs, 2008]. Інкорпорований культурний капітал потенційно є джерелом знань і про саме здоров'я, і про необхідні дії, спрямовані на його підтримання [Abel, 2007; Gagne, Frohlich, Abel, 2015]. Зокрема, це стосується знань, які дають змогу індивідові, зважаючи на власні ресурси, приймати рішення стосовно кращої адаптації до умов для підтримання власного здоров'я. Таким чином, зв'язок між соціаль-

но-економічним становищем, фізичною активністю і здоровим харчуванням може відображати широкий спектр культурних переваг і смаків, пов'язаних із соціальним становищем людини.

Крім того, передумовою певної поведінки є наявність відповідного культурного знання. Таким чином, участь у «високій» культурній діяльності пов'язана з процесом соціалізації в соціокультурному середовищі з уподобаннями «складного» способу життя і тенденцією до увиразнення соціальних відмінностей [Mackenbach, 2012].

Соціальний капітал, втілюваний у здоров'ї, є одним з латентних механізмів відтворення нерівності у здоров'ї, який передбачає множинність підходів до його визначення. Загалом можна виокремити три основні підходи до визначення соціального капіталу через макро-, мезо- та мікропоказники [Song, 2013]. *Перший підхід* базується на розгляді соціального капіталу як показника довіри – як міжособистісної, так і довіри до інституцій [Newton, 2001]. За цим підходом, громадянська активність збільшує соціальний капітал та є спільним ресурсом суспільства як так званий «громадський (громадянський)» капітал (англ. *civic capital*) [Bartscher, Seitz, Sieglöcher, Slotwinski, Wehrhöfer, 2021]. *Другий підхід* стосується вивчення самих мереж у їхніх кількісних та якісних характеристиках і здатності індивіда мобілізувати мережі для реалізації власних цілей [Granovetter, 1973; Burt, 2004]. Цей підхід робить акцент на можливості використання певних характеристик власних мереж, наприклад наявності структурних «дір» або слабких зв'язків, як соціального капіталу. Заповнення таких структурних дірок шляхом поєднання не пов'язаних між собою груп, уможливорює отримання інформації та використання її у власних цілях. *Третій підхід* зосереджується на розгляді соціального капіталу з огляду на ресурси, присутні в соціальній структурі та втілювані у мережах взаємодій індивідів [Coleman, 1988; Lin, 2001]. Ресурси можуть бути як матеріальними, так і нематеріальними, наприклад, інформація та обмін інформацією. Базуючись на цих підходах, ми маємо три ідеальні типи, які в поєднанні дають змогу отримати більш повну картину. Визначення соціального капіталу, згідно з Бурдьє, поєднує два останні підходи та передбачає доступ до капіталів інших членів мережі, тобто до тих соціальних зв'язків, які можуть бути мобілізовані індивідом для особистих цілей [Bourdieu, 1970; Bourdieu, 1984].

Потік інформації у мережі безпосередньо стосується і здоров'я, тому різноманітність інформації може підвищувати знання щодо здоров'я. Поряд із тим було помічено захисний вплив гомогенної мережі на ментальне здоров'я у групах, що пояснюється наявністю більшої кількості тісних зв'язків, які надають соціальну підтримку [Tulin, Smith, 2020]. Одним із найвпливовіших застосовно до здоров'я аспектів соціального капіталу є соціальна підтримка, пов'язана з емоційною, інформаційною та матеріальною допомогою, що дає змогу опосередковувати негативні моменти в житті індивіда та підтримувати позитивні, тим самим сприяючи його здоров'ю [Song, 2013; Kawachi, Berkman, 2014; Sweet et al., 2017]. Отже, соціальний капітал в аспекті здоров'я втілюється як соціальна підтримка й передбачає гомогенність або гетерогенність мережі індивіда та

наявність у ній зв'язків, які можуть стати корисними для індивіда у досягненні його цілей.

### *Механізм взаємодії капіталів у аспекті здоров'я*

У вивченні впливу капіталів на здоров'я слід звертати увагу на їхню взаємодію, оскільки корисність і можливість застосування кожного з них для індивіда часто залежить від інших форм капіталу. Тобто економічний капітал *per se* може сприяти практикам, корисним для здоров'я, проте інші форми капіталу можуть зробити цей процес швидшим, ефективнішим тощо, тобто одна форма капіталу посилюється наявністю іншої форми капіталу [Abel, Frohlich, 2012]. Наприклад, володіння економічним капіталом саме по собі не забезпечує міцного здоров'я, якщо немає знань про корисне споживання їжі, що виявляються через культурний капітал [Pampel, Krueger, Denney, 2010]. Ефективність тієї чи іншої форми капіталу каталізується володінням іншою формою капіталу. Так, ефект наявності достатнього для користування послугами приватних лікарень економічного капіталу може бути пришвидшений за допомоги соціального капіталу — у мережі або лікарів, або людей, які знають медичних спеціалістів, які б надали найкращі послуги.

Ще один тип взаємодій капіталів становлять компенсаційні взаємодії, коли одна форма капіталу стає особливо ефективною, якщо за відсутності інших форм капіталу заповнює таку «прогалину» [Veenstra, Abel, 2019]. Культурний капітал може бути використаний через знання про здорове харчування або інші превентивні заходи, як-от профілактичний похід до лікаря, що може зменшити ризики погіршення здоров'я тих індивідів, які не мають достатнього економічного капіталу [Pinxten, Lievens, 2014].

Збільшення капіталу — це процес, в якому застосування однієї форми капіталу сприяє успішному набуттю іншої форми капіталу і, відповідно, «виробництву» здоров'я. Взаємодія між капіталами при набутті капіталу може бути свідомим, стратегічним вибором людей, які бажають збільшити капітали (наприклад, поповнити гроші, витрачені на освіту). Використання інституціалізованого культурного капіталу в формі університетського диплома може сприяти збільшенню інкорпорованого культурного капіталу у вигляді знань та навичок, які можуть знадобитися для здобуття високооплачуваних посад, що забезпечують високий рівень економічного капіталу [Veenstra, Abel, 2019]. Натомість інкорпорований культурний капітал у вигляді знань та навичок уможливорює вступ до університету, що в подальшому конвертується в інституціалізований культурний капітал [Nora, 2004], який, своєю чергою також дає змогу накопичувати соціальний капітал у вигляді професійних знайомств, що можуть бути реалізовані в пошуку високооплачуваної роботи [Burt, 2002; Lin, 2001].

Отже, через дослідження практик, пов'язаних зі здоров'ям, та капіталів індивідів, використовуваних у певних практиках, ми можемо виявляти механізми реалізації нерівності у здоров'ї серед різних статусних груп. Тобто, з одного боку, ми маємо здоровий спосіб життя як індивідуальний вибір кожної людини, а з іншого — цей вибір обмежується зовнішніми умовами, за яких індивід може робити вибір.

## *Методи*

Дизайн дослідження поєднує якісний і кількісний підходи (з акцентом на кількісному). Така логіка дизайну дослідження зумовлена метою дослідження, яка передбачає виявлення ролі культурного та соціального капіталів у суб'єктивній оцінці здоров'я, тож особливості таких конструктів потребують комплексного підходу до вивчення їх у певному соціокультурному середовищі. Логіка вибору комбінованих методів пов'язана також із розробленням інструментарію для даного дослідження, адже це потребувало інтеграції вже наявних знань та розуміння контексту.

### *Якісна фаза дослідження*

Якісний компонент у дослідженні було використано для виявлення елементів, пов'язаних із габітусом та капіталами в аспекті здоров'я. Капітали, зокрема культурний та соціальний, концептуалізувалися як ресурс, застосовний в аспекті здоров'я, наприклад: інформація про здоров'я (як частина культурного капіталу), наявність мережі (соціальна підтримка) у сенсі наявності контактів, що можуть сприяти здоров'ю та доступу до певних складових капіталів членів своєї мережі у вигляді інформації про сприятливі щодо здоров'я практики [Veenstra, Abel, 2019].

На першому етапі дослідження було проведено короткі напівструктуровані інтерв'ю з метою формування спектра інформації щодо проявів капіталів у аспекті здоров'я задля розроблення кількісного інструментарію. Добір респондентів здійснювався за методом доступності та методом снігової грудки. Для інтерв'ю було відібрано респондентів різного віку, представників різних професій, а також жителів таких міст України, як Київ та Вінниця, задля розуміння досвіду індивідів з різними соціально-демографічними характеристиками. Загалом було проведено десять напівструктурованих інтерв'ю за допомоги онлайнного зв'язку (Zoom, Skype, Telegram) з огляду на карантинні обмеження, спричинені пандемією COVID-19. Збирання даних тривало з 24.11.2020 до 15.12.2020. Запитання ґайду були спрямовані на те, щоб: виявити, який зміст респонденти вкладають у поняття здоров'я; зрозуміти, з яких джерел респонденти переважно беруть інформацію про здоров'я; які практики щодо здоров'я визнають сприятливими; які з них застосовують у власному досвіді; чи відмінні ці практики від практик, культивованих у їхній сім'ї. Після аналізу проведених інтерв'ю було виокремлено важливі елементи, надалі використовувані для побудови інструментарію для кількісної частини дослідження (табл. 1). Для кожної з шести визначених тем було виокремлено головні тематичні характеристики, які було взято до уваги у формулюванні анкетних запитань для наступного етапу проєкту.

### *Кількісна фаза дослідження*

У рамках кількісного етапу було проведено опитування з використанням сервісу онлайн опитування LimeSurvey. Поширення онлайнної анкети здійснювалося через сайти соціальних мереж, а також з використанням рекламного



поширення за допомоги FacebookAds на сайті соціальної мережі Facebook. Анкетування проведено навесні 2021 року. Інструмент (анкета) складався з шести блоків. Перші чотири блоки містили запитання щодо харчових практик, сприйняття здоров'я, організаційних навичок та соціальних аспектів мережі індивіда. П'ятий блок включав запитання про задоволеність дозвіллям та перелік дозвілевих практик, що їх респонденти мали, зокрема, до карантинних обмежень<sup>1</sup>. Шостий блок містив стандартну демографічну інформацію (табл. 2). Демографічний блок містив запитання для виявлення соціально-демографічних характеристик (гендер, вік, освіта, працевлаштованість та фінансовий стан індивіда).

Таблиця 1

**Коротке узагальнення результатів проведених інтерв'ю**

| <i>Теми</i>                        | <i>Характеристики</i>  |
|------------------------------------|--|
| Здоров'я                           | <ul style="list-style-type: none"> <li>- відсутність будь-яких хвороб (дискомфарту)</li> <li>- гарне фізичне та психічне самопочуття</li> <li>- злагоджена робота організму</li> <li>- ресурс, який потребує постійного підтримання</li> </ul>   |
| Бути здоровим                      | <ul style="list-style-type: none"> <li>- не хворіти (коли нічого не болить, ніщо не турбує)</li> <li>- почуватися добре (фізично, психічно, соціально)</li> <li>- можливість повноцінно діяти (вдома та на роботі)</li> <li>- задоволеність своїм виглядом (тіла, волосся, шкіри, нігтів)</li> <li>- можливість бути щасливим/-ою</li> </ul> |
| Джерела інформації                 | <ul style="list-style-type: none"> <li>- інтернет (портали, просвітницькі джерела, книги)</li> <li>- близькі люди (друзі, родичі, знайомі)</li> <li>- лікарі</li> </ul>  |
| Уявлення про підтримання здоров'я  | <ul style="list-style-type: none"> <li>- стежити за самопочуттям (через регулярні перевірки)</li> <li>- підтримувати сталість практик (сна, харчування, відпочину, спорту)</li> <li>- прислухатися до свого організму і стану</li> <li>- культивувати позитивні думки</li> </ul>   |
| Практики щодо підтримання здоров'я | <ul style="list-style-type: none"> <li>- заняття спортом, збалансоване харчування, повноцінний сон</li> <li>- робота зі стресом (мінімізація та контроль)</li> <li>- відсутність шкідливих звичок (куріння, вживання алкоголю)</li> <li>- щорічна перевірка здоров'я</li> </ul>  |
| Практики власні vs практики сім'ї  | <ul style="list-style-type: none"> <li>- більшість практик збігаються</li> <li>- є відмінності</li> <li>- відмінні практики через різницю у знаннях</li> <li>- відмінні практики через окреме проживання</li> </ul>  |

**Вибірка**

Цільова група, для якої були виставлені характеристики реклами із посиленням на опитування, стосувалась дорослого населення Києва віком від 18 років. Загальна кількість опитаних становила 203 респонденти, проте після всіх процедур перевірки анкет на наповненість до подальшого аналізу було залуче-

1 Змінні з цього блоку не брали участі в аналізі, розглядуваному в нинішній публікації.

но 156 респондентів. Нижче наведено соціально-демографічні характеристики респондентів (табл. 2).

Таблиця 2

## Соціально-демографічні показники респондентів

| <i>Змінні</i>                          | <i>Категорії</i>                         | <i>%</i> | <i>N</i> |
|--|--|----------|----------|
| Гендер                                 | Чоловіча                                 | 27       | 42       |
|  | Жіноча                                   | 73       | 114      |
| Статус працевлаштованості              | Працевлаштовані                          | 67       | 105      |
|  | Непрацевлаштовані                        | 33       | 51       |
| Статус студентства                     | Студенти                                 | 49       | 76       |
|  | Не студенти                              | 51       | 80       |
| Розподіл за рівнем освіти              | Середня школа                            | 7        | 11       |
|  | Училище                                  | 5        | 8        |
|  | Університетський диплом                  | 84       | 131      |
|  | Науковий ступінь                         | 4        | 6        |
| Комфортність життя з наявними доходами | Важко жити комфортно з наявними доходами | 8        | 12       |
|  | Радше важко, ніж легко                   | 24       | 37       |
|  | Радше легко, ніж важко                   | 45       | 70       |
|  | Легко жити комфортно з наявними доходами | 23       | 36       |
| Стан фізичного здоров'я загалом        | Дуже поганий                             | 1        | 1        |
|  | Поганий                                  | 21       | 33       |
|  | Добрий                                   | 74       | 115      |
|  | Дуже добрий                              | 5        | 7        |
| Стан психічного здоров'я загалом       | Дуже поганий                             | 4        | 6        |
|  | Поганий                                  | 27       | 42       |
|  | Добрий                                   | 62       | 97       |
|  | Дуже добрий                              | 7        | 11       |

Основна частина анкети містила перелік запитань про поведінку та звички, що поділявся на кілька секцій. Перша стосувалася харчових звичок у повсякденному житті, друга – ставлення, оцінювання та сприйняття власного здоров'я, третя – організаційних навичок індивіда, що включає окремі практики з підтримання здоров'я та із самоорганізаційних аспектів. Запитання четвертої секції містили запитання про соціальний капітал.

### *Аналіз даних та результати*

Для з'ясування ролі культурного та соціального капіталу в суб'єктивній оцінці здоров'я використовувались: конденсація виміру, який застосовувався для пошуку культурних компетенцій щодо сприйняття здоров'я і за яким порівнювалися показники інших шкал; побудова структурних рівнянь, на підставі яких виявлялася взаємодія факторної структури індексів як частина механізму

взаємодії капіталів. Аналіз здійснювався у статистичних середовищах SPSS та RStudio.

### **Перевірка надійності шкал та побудова індексів**

Наступним кроком в аналізі було утворення шкал для культурного та соціального капіталів. Тестування надійності шкал здійснювалося в кілька етапів: пошук зв'язків всередині блоків запитань; факторний аналіз (для перевірки на наявність декількох конструктів); перевірка на надійність за показником  $\alpha$  Кронбаха; побудова адитивних індексів. В перебігу аналізу було утворено три шкали для різних аспектів культурного капіталу (табл. 3–5) та три шкали для соціального капіталу (табл. 6–9).

Таблиця 3

#### **Шкала «Культурний капітал в аспекті харчування» ( $\alpha$ Кронбаха = 0,75)**

|  |
|--|
| Я радше куплю менше за кількістю, але якісну їжу, аніж більше, але менш якісну |
| Зазвичай я читаю інформацію про поживні речовини та склад на етикетці товарів  |
| Кількість калорій та поживних речовин, яку я вживаю, є достатньою              |
| Я приблизно розумію, яку кількість калорій вживаю                              |
| Зазвичай я харчуюсь за графіком, а не тоді, коли вийде                         |
| Я радше куплю менше за кількістю, але дорогу їжу, аніж більше, але дешеву      |
| Краще витратити гроші на гарні речі, аніж на якісну їжу                        |
| Якщо мені захочеться солодкого, я радше куплю солодощі, аніж фрукти            |
| Якщо мені захочеться снєків, я радше куплю чіпси, аніж горішки                 |

Таблиця 4

#### **Шкала «Культурний капітал в аспекті здоров'я» ( $\alpha$ Кронбаха = 0,5)**

|  |
|--|
| Зазвичай в мене добре виходить стежити за своїм здоров'ям                      |
| Я вважаю, що в мене добре виходить стежити за своїм здоров'ям                  |
| Я маю достатньо ресурсів для того, щоб підтримувати своє здоров'я              |
| Я добре розумію, що потрібно робити, щоб підтримувати своє здоров'я            |
| Втілюю більшість своїх знань на практиці для підтримання свого здоров'я        |
| Стеження за своїм здоров'ям приносить мені задоволення                         |
| В мене є достатньо знань для того, щоб підтримувати своє здоров'я              |
| Мої батьки розповідали мені в дитинстві, як потрібно стежити за здоров'ям      |
| Для мене важливо мати достатньо знань для того, щоб стежити за своїм здоров'ям |
| Я цікавлюсь інформацією про здоров'я   |

Перша шкала стосується харчових звичок у повсякденному житті. До неї входять запитання, що стосуються знання про окремі харчові звички, про те, як стежити за споживанням калорій та поживних речовин, про вибір більш корисних продуктів, дотримання графіка харчування та перевірку інформації щодо продуктів на предмет поживних речовин та складу [Kamphuis, 2015;

Pinxten, Lievens, 2014]. Шкала спрямована на виявлення інкорпорованих знань щодо харчової поведінки та відображає частину культурного капіталу в аспекті харчування (високі показники означають більше знань про харчові практики, які можуть сприяти здоров'ю). Показник  $\alpha$  Кронбаха дав змогу створити адитивний індекс (надалі у моделях – змінна *cult\_food*). Середнє значення індексу становить 33,47 за максимального значення 40,00.

Таблиця 5

**Шкала «Культурний капітал в аспекті оцінки міри дотримання власних практик/звичок/рутини щодо здоров'я» ( $\alpha$  Кронбаха = 0,70)**

|   |
|---|
| Я підтримую стабільність у своїх практиках                      |
| Зазвичай я розумію, куди я рухаюсь у житті                      |
| Я стежу за своєю фізичною формою                                |
| Раз на рік я роблю скринінг на головні показники свого здоров'я |
| Я стежу за своїм сном   |
| Я часто здійснюю прогулянки, щоб подихати свіжим повітрям       |
| Я хотіла б / хотів би більше приділяти уваги своєму здоров'ю    |
| Я часто думаю про дії, які я здійснила(-ив)                     |
| Я хотіла б / хотів би змінити частину своїх практик             |

Друга шкала складається із запитань, які стосуються ставлення до власного здоров'я, його оцінювання та сприйняття. В основі цього блоку лежить логіка визначення здоров'я через здатність адаптуватися до умов для кращого самопочуття [Abel, 2007; Huberetal, 2011]. Виходячи з такого визначення було включено запитання про оцінювання власних зусиль щодо стеження за здоров'ям, про сприйняття наявності ресурсів та знань для задовільного стеження за здоров'ям та про значущість наявності знань щодо здоров'я. Ці запитання спрямовані на виявлення сприйняття респондентами їхньої здатності адаптуватися на підставі своїх ресурсів; це також становить компонент культурного капіталу в аспекті здоров'я. Показник  $\alpha$  Кронбаха дав змогу створити індекс, який буде використовуватись у моделях як змінна *cult\_health*. Середнє значення індексу становить 31,99 за максимального значення 44,00.

Третя шкала стосується організаційних навичок індивіда, що включає окремі практики з підтримання здоров'я та із самоорганізаційних аспектів. Зокрема, до них належать такі практики, як стеження за сном та за фізичною формою, відвідування лікарні для перевірки основних медичних показників та прогулянки. Самоорганізаційні аспекти проявляються через підтримання стабільності своїх практик, оцінку вміння зорганізувати власне життя та оцінку розуміння напрямку руху в житті [Cockerham, 2013]. Таким чином, ця шкала відображає частину культурного капіталу в аспекті оцінки міри дотримання практик/звичок/рутини щодо здоров'я. Показник  $\alpha$  Кронбаха для цієї шкали дав змогу створити адитивний індекс, який надалі буде використовуватись як змінна *cult\_org*. Середнє значення індексу становить 25,82 за максимального значення 40,00.

Блок запитань щодо соціального капіталу у вигляді соціальних аспектів мережі індивіда має неоднорідні значення кореляції між запитаннями, через що виокремлюються різні підгрупи запитань. Це зумовлено тим, що в цьому блоці присутні різні аспекти соціального капіталу у вигляді: соціальної підтримки, оцінка респондентом наявності в мережі контактів, які можуть бути корисними для індивіда, характеристик гомогенності / гетерогенності мережі та відчуття виключення з мережі взаємодій. Тому для перевірки поділу цього блоку на різні конструкти було використано зменшення розмірностей за допомогою методу принципівих компонент з методом обертання варімакс (із попередньою перевіркою на ортогональність факторів). Перед проведенням процедури змінні, що мали негативні значення кореляції були перекодовані на обернену шкалу.

Було виокремлено 5 факторів з параметрами власних значень, більшими за одиницю, але в цьому випадку п'ятий фактор містив одну змінну. Тому з огляду на 4 початкові аспекти було вирішено обрати 4 фактори для аналізу. Для кожного з побудованих факторів було розраховано показники  $\alpha$  Кронбаха. Показник КМО (Kaiser-Meyer-Olkin Measure of Sampling Adequacy) становить 0,810 ( $p < 0.0001$ ), що є більшим за 0,6 та свідчить про відносну якість факторної моделі [Tabachnick, Fidell, 2013].

Перший фактор, що утворився в результаті аналізу, за змістом змінних стосується соціальної підтримки (табл. 6).

Таблиця 6

## Перший фактор: соціальна підтримка

| Оцінка соціальної підтримки (середнє значення за індексом = 24,49)           | $\alpha$ Кронбаха = 0,76 |
|--|--------------------------|
| Я маю у своєму оточенні людей, які можуть надати мені емоційну підтримку     | 0,708                    |
| Я почуваю себе потрібною(-им) у своєму оточенні                              | 0,691                    |
| У моєму оточенні в разі наявності проблеми люди зазвичай пропонують допомогу | 0,663                    |
| Люди, у моєму оточенні розуміють мене  | 0,638                    |
| Більшість мого оточення – це люди, які піклуються про своє здоров'я          | 0,629                    |
| Я маю у своєму оточенні людей, з якими підтримую сильні зв'язки              | 0,576                    |
| В моєму оточенні є люди, з якими я говорю про здоров'я                       | 0,571                    |
| Мої батьки надавали мені емоційну підтримку в дитинстві                      | 0,534                    |

До цього фактора потрапили 8 змінних, які стосуються емоційної підтримки, відчуття потрібності, розуміння та можливості отримати допомогу у своєму оточенні, наявність сильних зв'язків та людей, які піклуються про своє здоров'я,  $\alpha$  Кронбаха за цими змінними становить 0,760, середнє значення індексу — 24,49 за максимального 32,00. Надалі цей індекс скорочено позначатиметься і буде використовуватись як *soc\_support*.

Другий утворений фактор за змістом змінних стосується інструментальної складової мережі індивіда (табл. 7). До цього фактора потрапили 4 змінні, які стосуються сприйняття наявності в оточенні людей, які можуть бути корисни-

ми в діяльності індивіда; є здібними та здатними на компетентні рішення та дії; й ті, хто зможе потенційно допомогти в разі потреби; а також наявність великої кількості знайомих з різних сфер. За цими змінними  $\alpha$  Кронбаха становить 0,780, середнє значення індексу — 24,49 за максимального 32,00, цей індекс буде використовуватись як *soc\_insrt*.

Таблиця 7

**Другий фактор: Оцінка респондентом наявності в мережі контактів, які можуть бути корисними для індивіда**

| <b>Оцінка наявності в мережі корисних контактів (середнє значення за індексом = 12,24)</b> | <b><math>\alpha</math> Кронбаха = 0,78</b> |
|--|--|
| Я маю у своєму оточенні людей, які можуть бути корисними у моїй діяльності                 | 0,753                                      |
| Я маю у своєму оточенні багато знайомих з різних сфер                                      | 0,753                                      |
| Я маю у своєму оточенні людей, які є здібними та здатними на компетентні рішення та дії    | 0,678                                      |
| Я маю багато знайомих, які зможуть (якщо звернутися до них) мені допомогти                 | 0,598                                      |

До третього фактора увійшли 6 змінних, які стосуються гетерогенності / гомогенності як характеристики мережі індивіда (табл. 8). Зокрема, це твердження про характеристики мережі індивіда, такі як наявність взаємодій та сила зв'язків у мережі взаємодій загалом, а також про належність індивіда до різних не пов'язаних між собою підгруп.  $\alpha$  Кронбаха за цими змінними становить 0,855, середнє значення індексу становить 14,60 за максимального 24,00. Далі буде використовуватись коротке позначення індексу — *soc\_ties*.

Таблиця 8

**Третій фактор: характеристики гомогенності / гетерогенності мережі**

| <b>Оцінка гомогенності мережі (середнє значення за індексом = 14,60)</b>          | <b><math>\alpha</math> Кронбаха = 0,86</b> |
|---|--|
| Більшість людей, з якими я підтримую контакти, спілкуються між собою              | 0,854                                      |
| Більшість людей серед моїх близьких контактів мають тісні зв'язки між собою       | 0,818                                      |
| Більшість людей серед моїх близьких контактів не пов'язані між собою <sup>a</sup> | 0,794                                      |
| Більшість людей серед моїх близьких контактів знають один одного                  | 0,788                                      |
| Люди у моєму оточенні тісно між собою пов'язані                                   | 0,774                                      |
| Я маю належність до різних не пов'язаних між собою підгруп людей <sup>a</sup>     | 0,517                                      |

<sup>a</sup> Змінні було перекодовано в обернену шкалу.

Четвертий фактор складається із 4 змінних, які стосуються відчуття виключеності з мережі взаємодій (табл. 9).

Зокрема, йдеться про твердження щодо бажання мати більшу кількість корисних контактів та контактів, які могли б надати емоційну підтримку; про відчуття виключеності із соціальних взаємодій у своєму оточенні та відчуття того,

що власні проблеми в цьому оточенні належить розв'язувати самостійно. Однак показник  $\alpha$  Кронбаха для цієї шкали не дає змоги побудувати за цими запитаннями індекс.

Таблиця 9

#### Четвертий фактор: відчуття виключеності з мережі взаємодій

| <i>Оцінка виключеності з мережі (середнє значення за індексом = 17,6)</i>              | <i><math>\alpha</math> Кронбаха = 0,54</i> |
|--|--|
| Я хотіла б / хотів би мати більше контактів, які можуть надати мені емоційну підтримку | 0,773                                      |
| Я хотіла б / хотів би мати більше корисних контактів                                   | 0,769                                      |
| Зазвичай я відчуваю себе виключеною(-им) із соціальних взаємодій у своєму оточенні     | 0,477                                      |
| У моєму оточенні заведено самостійно розв'язувати свої проблеми                        | 0,458                                      |

Таким чином, у результаті аналізу для перевірки шкал було отримано 6 індексів. Індекси «культурний капітал в аспекті здоров'я», «соціальна підтримка» та «оцінка респондентом наявності в мережі контактів, які можуть бути корисними для індивіда» не мають нормального розподілу за критерієм Шапіро–Вілка; індекси «культурний капітал в аспекті харчування», «культурний капітал в аспекті оцінки респондентом міри, якою він чи вона дотримується рутини власних звичок щодо здоров'я» та «гетерогенності / гомогенності мережі» мають нормальний розподіл.

#### *Профіль капіталів за рівнем суб'єктивної оцінки своїх знань щодо зміцнення здоров'я*

Для реалізації цього завдання було застосовано метод аналізу консенсусу. Статистично цей метод реалізується за допомоги методу головних компонент, проте виміри побудовано не за змінними, а за транспонованою матрицею відповідей, тобто за респондентами. Це надає можливість виявляти міру консенсусальності стосовно відповідей у вибірці та виявляти людей, які мають культурну компетенцію щодо певного явища. Для інтерпретації результатів використовується перший фактор — через особливість формування факторів у методі головних компонент, який формує перший фактор з найбільшою часткою поясненої дисперсії. Як змінну, за якою було здійснено пошук культурної компетенції, було взято «культурний капітал в аспекті здоров'я». Далі було проведено факторизацію методом головних компонент за респондентами та відібрано навантаження респондентів на перший фактор для подальшого аналізу.

Наступним кроком було зіставлення значень індексів респондентів з їхнім значенням факторного навантаження. Після цього навантаження на перший фактор було просортовано й поділено на квартали, за якими знайдено середні значення для індексів, які стосуються капіталів. Поділ на квартали дав підстави виокремити чотири категорії людей — від тих, хто має низькі культурні компетенції щодо оцінки своїх знань щодо зміцнення здоров'я (1 квартал), до тих,

хто має високі компетенції (4 кватиль). Отримані результати свідчать про наявність градаційного збільшення показників за чотирма з показників (рис. 1).

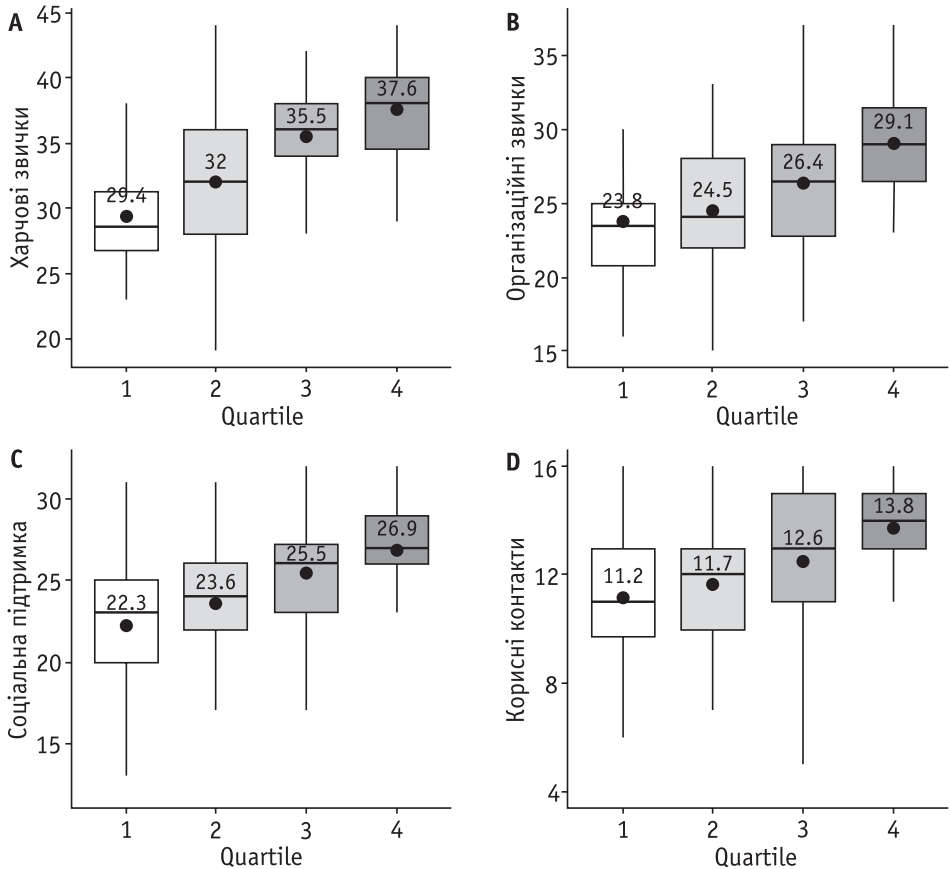


Рис. 1. Розподіл значень індексів за кватильми

Для перевірки статистично значимої різниці середніх було використано тест one-way ANOVA, усі змінні мали статистично значимі відмінності середніх між групами у вигляді кватиль. З кожним кватилем збільшується значення індексів і, відповідно, підвищується оцінка респондентом наявності капіталу. Таким чином, люди, які були більш культурно компетентними в аспекті оцінки своїх знань щодо зміцнення власного здоров'я, тобто мали вищий культурний капітал щодо здоров'я, одночасно мали вищі показники інших капіталів.

Щодо індексу гетерогенності мережі індивіда спостерігалася обернена ситуація, за якої вищі кватилі мали нижчі значення за цим показником (рис. 2). Через особливість формулювання запитань вищі значення за цим індексом вказують на більш гомогенну структуру мережі в індивіда, а низькі показники — на більш гетерогенну. Це свідчить про те, що люди, які мали вищий культурний капітал щодо оцінки своїх знань щодо зміцнення здоров'я, водночас мали більш гетерогенні мережі, що, згідно з однією з версій підходу до визначення соціального капіталу, вказує на наявність більшого соціального капіталу [Burt, 2004].



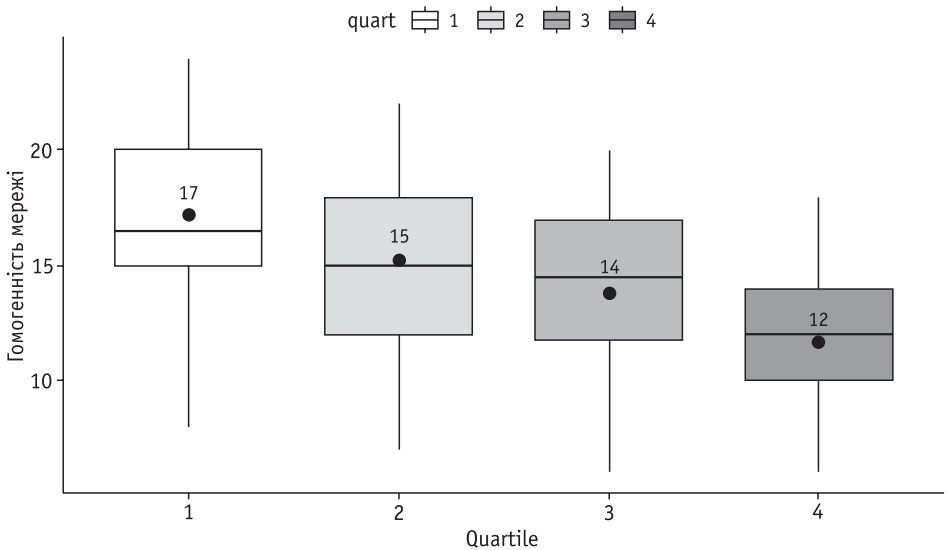
*Гомогенність мережі*

Рис. 2. Розподіл значень індексу характеристик соціальної підтримки за квантилями

*Взаємодія капіталів у формуванні оцінки своїх знань щодо зміцнення здоров'я*

Для виявлення взаємодії капіталів було виконано аналіз кореляцій між індексами, після чого було побудовано моделі структурних рівнянь (Structural equation modeling (SEM)) в статистичному середовищі RStudio за допомоги пакета lavaan. Для побудови показника кореляцій було обрано критерій Пірсона (рис. 3). Загалом усі індекси мають статистично значимий зв'язок між собою, окрім індексу гомогенності мережі індивіда, який має статистично значимий зв'язок лише зі змінними соціальної підтримки та оцінки респондентом наявності корисних контактів, які належать до відповідної частини соціального капіталу. Зв'язок між показниками культурного капіталу та соціального капіталу є сильним як всередині конструктів, так і між конструктами. Тому для виявлення взаємозв'язку між показниками соціального та культурного капіталів було використано моделювання структурних рівнянь.

Моделювання структурних рівнянь дає змогу виявляти більш складну взаємодію факторної структури пояснюваного явища [Weston, 2006]. Структурні рівняння в цьому випадку використано як аналіз шляху (англ. path analysis), що відображається як лінійні регресії в декілька рівнів. Структурні рівняння потребують теоретичного підґрунтя для побудови моделей, а також можуть бути використані для експлораторного аналізу [Schreiber et al., 2006]. У цьому дослідженні використання такого аналізу обґрунтовується наявністю взаємозв'язків між теоретичними конструктами, зокрема капіталами, проте воно має експлораторний характер, спрямований на виявлення можливої структури зв'язків.


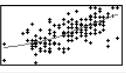
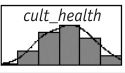
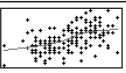
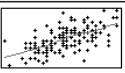
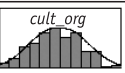
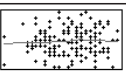
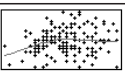
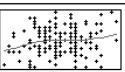
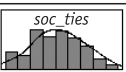
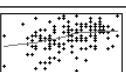
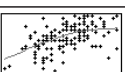
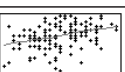
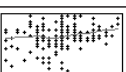
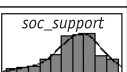
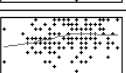
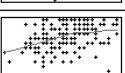
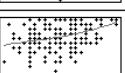
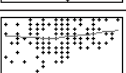
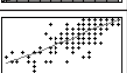
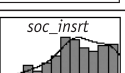
|                    | <i>cult_food</i>  | <i>cult_health</i>  | <i>cult_org</i>   | <i>soc_ties</i>   | <i>soc_support</i>  | <i>soc_insrt</i>   |
|--------------------|---|---|---|---|---|--|
| <i>cult_food</i>   |  | 0.63***   | 0.50***   | 0.08  | 0.36***   | 0.22**   |
| <i>cult_health</i> |  |  | 0.60***   | 0.11  | 0.51***   | 0.36***  |
| <i>cult_org</i>    |  |  |  | 0.15  | 0.36***   | 0.36***  |
| <i>soc_ties</i>    |  |  |  |  | 0.23**  | 0.16*  |
| <i>soc_support</i> |  |  |  |  |  | 0.76***  |
| <i>soc_insrt</i>   |  |  |  |  |  |  |

Рис. 3. Коефіцієнти кореляції Пірсона з показниками статистичної значимості \* $p < 0,05$ ; \*\* $p < 0,01$ ; \*\*\* $p < 0,001$  та розподіл відповідей індексів. Культурний капітал в аспектах: *cult\_food* — харчування; *cult\_health* — здоров'я; *cult\_org* — підтримання власних звичок щодо здоров'я; соціальний капітал було втілено в таких змінних: *soc\_ties* — характеристики гомогенності мережі; *soc\_support* — соціальної підтримки; *soc\_insrt* — наявності корисних контактів.

Побудову структурних рівнянь було виконано в кілька етапів. Для початку було обрано головну залежну змінну, для якої здійснювалися пошуки предикторів. Далі для кожного окремого предиктора здійснювався пошук власних предикторів. Як головну залежну змінну визначено «культурний капітал в аспекті здоров'я», як незалежні використовувалися інші показники культурного капіталу «в аспекті харчування» та «в аспекті підтримання власних звичок щодо здоров'я» та соціального капіталу у вигляді «соціальної підтримки», «наявності корисних зв'язків» та «гомогенності мережі». Також для контролю до моделі було включено соціально-демографічні показники: «відчуття комфортності життя з наявним доходом», вік, стать, освіта (власна та батьків) та працевлаштованість.

Предикторами для «культурного капіталу в аспекті здоров'я» були «культурний капітал в аспекті харчування» та «підтримання власних звичок щодо здоров'я», соціальний капітал у вигляді «соціальної підтримки» та «комфортність наявного доходу». Всі незалежні змінні виявили позитивний зв'язок з «культурним капіталом в аспекті здоров'я», тобто зі збільшенням цих показників збільшується і значення цього капіталу. Інші аспекти соціального капіталу та соціально-демографічні показники не набували статистично значимих значень. Ця модель пояснює 56% дисперсії (табл. 10).

Далі в рамках аналізу шляху було знайдено власні предиктори для кожного з предикторів культурного капіталу в аспекті здоров'я. Проте пошук предикторів здійснювався за порядком величини регресійного коефіцієнта, після чого він не використовується як незалежна змінна. Порядок пошуку: 1. для культурного капіталу в аспекті харчування; 2. для культурного капіталу в аспекті підтримання власних звичок щодо здоров'я; 3. для соціальної підтримки. До моделі

увійшли також соціально-демографічні показники для контролю. Таким чином було змодельовано структурне рівняння (табл. 10).

Таблиця 10

## Регресійні коефіцієнти моделювання структурних рівнянь

| Назви змінних  | B                                | Стандарт-на похибка | p     |
|--|----------------------------------|---------------------|-------|
| <b>Культурний капітал в аспекті здоров'я</b>                                 | <b>adj. R<sup>2</sup> = 0,56</b> |                     |       |
| Культурний капітал в аспекті харчування                                      | 0,41                             | 0,07                | 0,000 |
| Культурний капітал в аспекті підтримання власних звичок щодо здоров'я        | 0,34                             | 0,08                | 0,000 |
| Соціальний капітал: соціальна підтримка                                      | 0,32                             | 0,07                | 0,000 |
| Відчуття комфортності життя з наявним доходом                                | 0,91                             | 0,35                | 0,010 |
| <b>Культурний капітал в аспекті харчування</b>                               | <b>adj. R<sup>2</sup> = 0,27</b> |                     |       |
| Культурний капітал в аспекті підтримання власних звичок щодо здоров'я        | 0,49                             | 0,08                | 0,000 |
| Соціальний капітал: соціальна підтримка                                      | 0,27                             | 0,09                | 0,002 |
| <b>Культурний капітал в аспекті підтримання власних звичок щодо здоров'я</b> | <b>adj. R<sup>2</sup> = 0,18</b> |                     |       |
| Соціальний капітал: наявність корисних контактів                             | 0,56                             | 0,13                | 0,000 |
| Відчуття комфортності життя з наявним доходом                                | 1,34                             | 0,38                | 0,000 |
| <b>Соціальний капітал: соціальна підтримка</b>                               | <b>adj. R<sup>2</sup> = 0,59</b> |                     |       |
| Соціальний капітал: наявність корисних контактів                             | 1,19                             | 0,08                | 0,000 |
| Соціальний капітал: характеристики гомогенності мережі                       | 0,11                             | 0,05                | 0,040 |
| <b>Соціальний капітал: наявність корисних контактів</b>                      | <b>adj. R<sup>2</sup> = 0,03</b> |                     |       |
| Соціальний капітал: характеристики гомогенності мережі                       | 0,10                             | 0,05                | 0,044 |

<sup>a</sup> Індекс *adj. R<sup>2</sup>*, або скоригований *R<sup>2</sup>* є модифікованою версією індексу *R<sup>2</sup>*, який коригує значення показника *R<sup>2</sup>* на підставі кількості незалежних змінних у моделі.

Модель культурного капіталу в аспекті харчування складається з культурного капіталу в аспекті підтримання власних звичок щодо здоров'я та соціальної підтримки. Своєю чергою, модель культурного капіталу в аспекті підтримання власних звичок щодо здоров'я складається з наявності у мережі корисних контактів та відчуття комфорту за наявного доходу. Предикторами для соціальної підтримки стали наявність корисних контактів та характеристики гомогенності мережі. Так, предиктором для змінної наявності корисних контактів у мережі була характеристика гомогенності мережі. Якість моделі мала високі показники: значення  $\chi^2$  дорівнює 12,385, тоді як  $p = 0,192$ , тобто модель є такою,

що є задовільною щодо даним. Значення  $RMSEA = 0,049$  (CI 0,00–0,087), тоді як  $p = 0,451$ , це вказує на високу відповідність моделі [Xia, Yang, 2019]. Значення Comparative Fit Index (CFI) = 0,991, а Tucker-Lewis Index (TLI) = 0,971, що також свідчить про належну якість відповідності моделі.

Усі коефіцієнти мають позитивне значення, тобто зі збільшенням наявності перелічених капіталів збільшується значення інших капіталів (рис. 4). Таким чином, культурний капітал в аспекті здоров'я має зв'язок зі змінними культурного капіталу в аспектах харчування та підтримання власних звичок щодо здоров'я, а також зі складовою соціального капіталу у вигляді соціальної підтримки. Змінні культурного капіталу є пов'язаними між собою, а також зі складовою соціального капіталу у вигляді соціальної підтримки та наявності корисних контактів. Будучи більш багатовимірним конструктом, соціальний капітал відіграє більшу роль, оскільки впливає через більшу кількість каналів (рис. 4). Змінні соціального капіталу також мають між собою зв'язок.

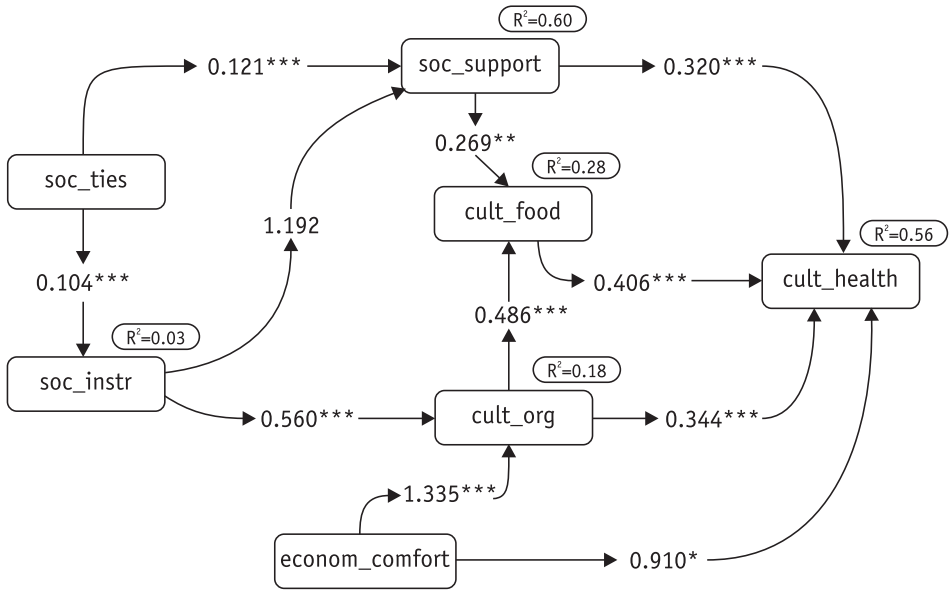


Рис. 4. Схематичне зображення моделювання структурного рівняння

Нестандартизовані регресійні коефіцієнти вказані для кожного зв'язку в супроводі показників статистичної значимості  $*p < 0,05$ ;  $**p < 0,01$ ;  $***p < 0,001$  та  $adj.R^2$  для кожної залежної змінної. Культурний капітал в аспектах: *cult\_food* — харчування; *cult\_health* — здоров'я; *cult\_org* — підтримання власних звичок щодо здоров'я. Соціальний капітал було втілено в таких змінних: *soc\_ties* — характеристики гомогенності мережі; *soc\_support* — соціальної підтримки; *soc\_instr* — наявності корисних контактів.

Слід зазначити, що характеристики гомогенності мережі мали також позитивні коефіцієнти у регресійних рівняннях для соціальної підтримки та наявності корисних контактів. Це може пояснюватися особливістю визначення самого явища соціальної підтримки. Соціальна підтримка загалом асоціюється з наявністю сильних зв'язків, яким більш притаманна емоційна підтримка, тоді як гомогенним мережам властиві саме такі зв'язки через невелику кількість їх

[Granovetter, 1973]. Позитивний вплив на наявність корисних контактів може бути пояснений тим, що корисні контакти, своєю чергою, впливають на соціальну підтримку, тому сприйняття наявності корисних контактів респондентами асоціюється з наявністю близьких контактів у мережі, через що саме гомогенність мережі, а не сильніші зв'язки є чинником позитивного впливу.

### *Висновки та обмеження дослідження*

Культурний капітал у вигляді ресурсів, ґрунтованих на домінуючих символічних/культурних системах, поділяється на інституціалізований, об'єктивований та інкорпорований. Інкорпорований культурний капітал є найбільш дієвим щодо пояснення нерівності у здоров'ї, оскільки він включає аспект знань, реалізовуваних на практиці. Такі знання можуть стосуватися інформації щодо підтримання власного здоров'я та мати позитивний вплив на здоров'я. Підтримання здоров'я є складником культурного смаку, що формує статусне розрізнення, тому сприйняття здоров'я є частиною культурного капіталу. Поняття соціального капіталу — це комплексний конструкт, який передбачає різні виміри та підходи. Головними аспектами пояснення нерівності у здоров'ї є концепти соціальної підтримки, гетерогенності / гомогенності мережі та наявності ресурсів у мережі, які можна використовувати для досягнення власних цілей. Цінність такого підходу для вивчення нерівності у здоров'ї полягає не в окремішньому розгляді культурного та соціального капіталів, а в аналізі механізмів взаємодії цих капіталів. Так, капітали в сукупності взаємодіють, і ця взаємодія має різні прояви, зокрема: капітали можуть підсилювати дію один одного; компенсувати нестачу одного іншим, збільшуватися за рахунок один одного. Таким чином, вимірювання капіталів як потенційних ресурсів для здоров'я дає змогу виявляти механізми відтворення нерівності у здоров'ї. У рамках цього дослідження було розроблено інструментарій, який охоплює складові (1) культурного капіталу, такі як: оцінка респондентом власного здоров'я, оцінка респондентом харчових звичок та оцінка знання щодо зміцнення здоров'я, і (2) соціального капіталу, такі як: соціальна підтримка, гомогенність / гетерогенність мережі та сприйняття наявності у мережі корисних контактів. У результаті було виявлено ґradient наявності капіталів щодо культурного капіталу в аспекті сприйняття здоров'я як складової його оцінки. Більш культурно компетентні в аспекті оцінки власного здоров'я індивіди, які мають більший культурний капітал в аспекті здоров'я, одночасно мають вищі показники всіх форм капіталів. Це підтримує ідею того, що здоров'я є складником культурного смаку, що формує статусне розрізнення.

Щодо механізмів взаємодії капіталів виявлено, що культурний капітал в аспекті здоров'я має зв'язок з культурним капіталом в аспектах харчування та підтримання власних звичок щодо здоров'я, а також з таким складником соціального капіталу, як соціальна підтримка. Змінні культурного капіталу є пов'язаними між собою, а також із соціальним капіталом у вигляді соціальної підтримки та наявності корисних контактів. Соціальний капітал впливає через більшу мережу каналів на культурний капітал через соціальну підтримку. Вод-

ночас соціальний капітал є багатовимірним конструктом, у межах якого різні фактори взаємодіють між собою.

### Джерела / References

- Abel, T. (2007). Cultural capital in health promotion. In: D.V. McQueen, I. Kickbusch, L. Potvin, J.M. Pelikan, L. Balbo, T. Abel (Eds.), *Health and Modernity: The Role of Theory in Health Promotion* (pp. 43–73). New York, NY: Springer.
- Abel, T. (2008). Cultural capital and social inequality in health. *Journal of Epidemiology & Community Health*, 62 (7), e13–e13.
- Abel, T., Frohlich, K. (2012). Capitals and capabilities: Linking structure and agency to reduce health inequalities. *Social Science & Medicine*, 74 (2), 236–244.
- Bartscher, A.K., Seitz, S., Siegloch, S., Slotwinski, M., Wehrhuffer, N. (2021). Social capital and the spread of COVID-19: Insights from European countries. *Journal of Health Economics*, 80, 10253 (1–15).
- Blasius, J., Friedrichs, J. (2008). Lifestyles in distressed neighborhoods: A test of Bourdieu's "taste of necessity" hypothesis. *Poetics*, 36(1), 24–44.
- Bourdieu, P. (1977). *Outline of a Theory of Practice*. Cambridge, UK: Polity.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Burt, R. (2002). The social capital of structural holes. *The New Economic Sociology: Developments in an Emerging Field*, 148 (90), 122.
- Burt, R. (2004). Structural holes and good ideas. *American Journal of Sociology*, 110 (2), 349–399.
- Carpiano, R.M., Link, B.G., Phelan, J.C. (2008). Social inequality and health: future directions for the fundamental cause explanation. In: A. Lareau, D. Conley (Eds.), *Social Class: How Does It Work* (pp. 232–263). New York, NY: Sage Foundation.
- Cockerham, W.C. (2005). Health lifestyle theory and the convergence of agency and structure. *Journal of health and social behavior*, 46 (1), 51–67.
- Cockerham, W. (2013). Bourdieu and an update of health lifestyle theory. In: *Medical Sociology on the Move: New Directions in Theory* (pp.127–154). New York, NY: Springer.
- Coleman, J. (1988). Social capital in the creation of human capital. *American Journal of Sociology*, 94, 95–120.
- Gagne, T., Frohlich, K., Abel, T. (2015). Cultural capital and smoking in young adults: applying new indicators to explore social inequalities in health behaviour. *The European Journal of Public Health*, 25 (5), 818–823. DOI: 10.1093/eurpub/ckv069
- Huber, M., Knottnerus, J., Green L., et al (2011). How should we define health? *BMJ*, 343: d4163. DOI: 10.1136/bmj.d416
- Mackenbach, J.P. (2012). The persistence of health inequalities in modern welfare states: the explanation of a paradox. *Social Science & Medicine*, 75 (4), 761–769.
- Nora, A. (2004). The Role of Habitus and Cultural Capital in Choosing a College, Transitioning From High School to Higher Education, and Persisting in College Among Minority and Nonminority Students. *Journal of Hispanic Higher Education*, 3 (2), 180–208. DOI: 10.1177/1538192704263189
- Kamphuis, C., Jansen, T., Mackenbach, J., Van Lenthe, J. (2015). Bourdieu's cultural capital in relation to food choices: a systematic review of cultural capital indicators and an empirical proof of concept. *PloS One*, 10 (8), e0130695.
- Kawachi, I., Berkman, L. (2014). Social capital, social cohesion, and health. *Social Epidemiology*, 2, 290–319.
- Lin, N. (2001). *Social capital: A theory of social structure and action*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Newton, K. (2001). Trust, social capital, civil society, and democracy. *International Political Science Review*, 22 (2), 201–214.
- Pampel, F., Krueger, P., Denney, J. (2010). Socioeconomic disparities in health behaviors. *Annual Review of Sociology*, 36, 349–370.

Pinxten, W., Lievens, J. (2014). The importance of economic, social and cultural capital in understanding health inequalities: using a Bourdieu-based approach in research on physical and mental health perceptions. *Sociology of Health & Illness*, 36 (7), 1095–1110.

Schreiber, J., Nora, A., Stage, F., Barlow, E., King, J. (2006). Reporting structural equation modeling and confirmatory factor analysis results: A review. *The Journal of educational research*, 99 (6), 323–338.

Song, L. (2013). Social Capital and Health. In: Cockerham W. (Ed/), *Medical Sociology on the Move*. S.I.: Springer. DOI: 10.1007/978-94-007-6193-3\_12

Sweet, D., Byng, R., Webber, M., et al (2017). Personal well-being networks, social capital and severe mental illness: exploratory study. *The British Journal of Psychiatry*, 212 (5), 308–317.

Tulin, M., Smith, S. (2020). Poverty and mental health among migrants: When is ingroup exposure more protective than social ties? *SSM — Population Health*, 11, 100599 (1–8). DOI:10.1016/j.ssmph.2020.100599

Turrell, G., Kavanagh, A.M. (2006). Socio-economic pathways to diet: modelling the association between socio-economic position and food purchasing behaviour. *Public Health Nutrition*, 9 (3), 375–383.

Veenstra, G. (2018). Infusing fundamental cause theory with features of Pierre Bourdieu's theory of symbolic power. *Scandinavian Journal of Public Health*, 46(1), 49–52. DOI: org/10.1177/1403494817748253

Veenstra, G., Abel, T. (2019). Capital interplays and social inequalities in health. *Scandinavian Journal of Public Health*, 47 (6), 631–634.

Weston, R. (2006). A Brief Guide to Structural Equation Modeling. *The Counseling Psychologist*, 34 (5), 719–751. DOI: 10.1177/0011000006286345

Wilkinson, R., Pickett, K. (2006). Income inequality and population health: a review and explanation of the evidence. *Social Science & Medicine*, 62 (7), 1768–1784.

Wiltshire, G., Lee, J., Williams, O. (2019). Understanding the reproduction of health inequalities: Physical activity, social class and Bourdieu's habitus. *Sport, Education and Society*, 24 (3), 226–240.

World Health Organization (1995). *Constitution of the world health organization*. Retrieved from: [https://www.who.int/governance/eb/who\\_constitution\\_en.pdf](https://www.who.int/governance/eb/who_constitution_en.pdf)

World Health Organization (2009). *Milestones in health promotion: statements from global conferences*. Retrieved from: [https://www.who.int/healthpromotion/Milestones\\_Health\\_Promotion\\_05022010.pdf](https://www.who.int/healthpromotion/Milestones_Health_Promotion_05022010.pdf)

Xia, Y., Yang, Y. (2019). RMSEA, CFI, and TLI in structural equation modeling with ordered categorical data: The story they tell depends on the estimation methods. *Behavior Research Methods*, 51 (1), 409–428.

Отримано / Received 09.11.2021

## ПАВЛО СЕРЕДА, КАТЕРИНА МАЛЬЦЕВА

### Роль культурного та соціального капіталів у суб'єктивній оцінці здоров'я

Сучасна епідеміологічна ситуація ще раз привернула увагу наукової спільноти та полісі-мейкерів до важливості розуміння соціальних джерел біологічних ризиків. Упродовж кількох останніх десятиліть висновки емпіричних досліджень нерівностей у здоров'ї привертати увагу до складних причинних зв'язків між соціально-економічним статусом індивіда та його чи її здоров'ям. Існує кілька теоретичних моделей для пояснення нерівностей у здоров'ї, які зосереджуються на різних аспектах впливу соціально-економічного статусу. Ці моделі демонструють, що показники здоров'я розподілені між різними групами у популяції нерівномірно, проте є обмеженими у своїх поясненнях механізмів відтворення нерівності у здоров'ї. Хоча самі спостереження щодо впливу соціально-економічного статусу на здоров'я не є новими й походять щонайменше від ідей соціальної медицини XIX століття, зараз ми знаємо значно

більше про соціальні чинники у патернах здоров'я, захворюваності та смертності. Розвиток підходів до розуміння нерівності у здоров'ї, а також збагачення соціологічного знання завдяки інкорпорації інформації з епідеміології, медицини, генетики та інших дотичних наук змінили й засадниче визначення самого здоров'я. Відповідно, має розвиватися і методологічний вимір оцінювання соціальних чинників у здоров'ї. Проведене авторами дослідження передбачало з'ясування ролі культурного та соціального капіталів у суб'єктивних оцінках здоров'я з боку дорослого населення України. У 2020–2021 роках було проведено двохфазове дослідження мішаним способом із залученням напівструктурованого інтерв'ювання ( $n = 10$ ) для розроблення інструменту для подальшого анкетування ( $n = 156$ ). У результаті аналізу було виявлено градієнт наявності капіталів щодо культурного капіталу в аспекті сприйняття здоров'я як частини суб'єктивної його оцінки. Індивіди, більш обізнані в царині здорового способу життя і спроможні втілювати набуті знання у своєму способі життя, водночас мали вищі показники всіх форм капіталів. Це підтримує ідею того, що здоров'я є одним із проявів культурного смаку, що формує статусне розрізнення. Щодо механізмів взаємодії капіталів, виявлено, що культурний капітал втілений у знаннях про здоров'я має зв'язок з культурним капіталом в аспектах харчування та дотримання власних звичок щодо зміцнення здоров'я, а також з таким складником соціального капіталу, як соціальна підтримка. Змінні культурного капіталу є пов'язаними між собою, а також зі складниками соціального капіталу у вигляді соціальної підтримки та наявності корисних контактів. Соціальний капітал є багатовимірним конструктом у межах якого різні фактори взаємодіють між собою. Соціальна підтримка виступає медіатором між соціальним та культурним капіталом.

**Ключові слова:** самооцінка здоров'я, соціальні детермінанти здоров'я, градієнт, теорія капіталів, П'єр Бурдьє, кількісні методи

## ПАВЕЛ СЕРЕТА, ЕКАТЕРИНА МАЛЬЦЕВА

### Роль культурного и социального капиталов в субъективной оценке здоровья

Современная эпидемиологическая ситуация еще раз привлекла внимание научного сообщества и полиси-мейкеров к важности понимания социальных источников биологических рисков. В течение нескольких последних десятилетий выводы эмпирических исследований неравенств в здоровье подчеркивали сложные причинные связи между социально-экономическим статусом индивида и его или ее здоровьем. Существует несколько теоретических моделей для объяснения неравенств в здоровье, которые сосредотачиваются на различных аспектах влияния социально-экономического статуса. Эти модели демонстрируют, что показатели здоровья между разными группами в популяции распределены неравномерно, однако ограничены в своих объяснениях механизмов воспроизводства неравенства в здоровье. Хотя само наблюдение о влиянии социально-экономического статуса на здоровье не ново и восходит по меньшей мере к идеям социальной медицины XIX века, сейчас мы знаем гораздо больше о социальных факторах в паттернах здоровья, заболеваемости и смертности. Развитие подходов к пониманию неравенства в здоровье, а также обогащение социологического знания благодаря инкорпорации информации из эпидемиологии, медицины, генетики и других смежных наук изменило и основополагающее определение самого здоровья. Соответственно должно развиться и методологическое измерение оценки социальных факторов в здоровье. Проведенное авторами исследование предполагало выяснение роли культурного и социального капиталов в субъективных оценках здоровья со стороны взрослого населения Украины. В 2020–2021 годах было проведено двухфазовое исследование смешанным способом с использованием полуструктурированного интервьюирования ( $n = 10$ ) для разработки инструмента для последующего анкетирования ( $n = 156$ ). В результате анализа был выявлен градиент наличия капиталов в отношении культурного капитала в аспекте восприятия здоровья как части субъективной его оценки. Индивиды с более обширными познаниями в области здо-



рового образа жизни и способные воплощать эти знания в свой образ жизни, одновременно имели более высокие показатели всех форм капиталов. Это поддерживает идею о том, что здоровье является одним из проявлений культурного вкуса, что формирует статусное различие. Относительно механизмов взаимодействия капиталов было выявлено, что культурный капитал воплощенный в знаниях про здоровье имеет связь с переменными культурного капитала в аспектах питания и соблюдения собственных привычек укрепления здоровья, а также с такой составляющей социального капитала, как социальная поддержка. Переменные культурного капитала связаны между собой, а также с частью социального капитала в виде социальной поддержки и наличия полезных контактов. Социальный капитал выступает многомерным конструктом, в рамках которого разные факторы взаимодействуют между собой. Социальная поддержка выступает медиатором между социальным и культурным капиталом.

**Ключевые слова:** самооценка здоровья, социальные детерминанты здоровья, градиент, теория капиталов, Пьер Бурдьё, количественные методы

PAVLO SEREDA, KATERYNA MALTSEVA

## Cultural and social capitals as factors in self-rated health

*The present-day epidemiological situation has once again drawn attention of the scientific community and policy makers to the importance of understanding of the social sources of biological risks. During the past few decades the empirical research into health disparities has revealed the complex links existing between the socioeconomic status of an individual and his or her health. There are several theoretical models that explain health disparities chiefly focusing on various facets of the socioeconomic status and their effects on health. Those models point to the unequal distribution of health across different groups within a population, but they remain rather limited in terms of accounting for the mechanisms of its maintenance. Although the idea of the effects of socioeconomic status on health is not new and dates back at least as far as 19th c. social medicine, the body of knowledge regarding the social patterns of health, disease and mortality has increased considerably since then. Burgeoning new approaches to health disparities as well as incorporation of data from the epidemiological, medical, genetic and similar connected disciplines have enriched the sociological knowledge and changed the very conceptualization of health. The methodological means of assessing the social factors in health should be enhanced accordingly. The present study contributes to this empirical literature. The aim of the present study was to explore the factor of the cultural and social capitals in self-rated health status among the adult Ukrainians. During 2020–2021 the authors have conducted a two-phase mixed methods study employing the results of semi-structured interviews (n = 10) to develop a survey instrument (n = 156). The results pointed to the gradual data structure in self-rated health based on the cultural capital criterion. Individuals who were more knowledgeable in terms of healthy lifestyle habits and capable of translating this knowledge into practice adhering to it in their lifestyle, also had higher scores on all other forms of capital. This finding supports the notion that health is linked to the cultural taste which forms the status distinctions. As for the mechanisms of the interaction of capitals, it was found that cultural capital in the domain of health is connected to the variables of the cultural capital in the domain of diet and healthy habits, as well as with the social support aspect of the social capital. Cultural capital variables were intercorrelated among themselves, as well as with such aspects of social capital as social support and useful contact networks. Social capital emerged as a multidimensional construct with multiple interrelated compounds. The relationship between social and cultural capitals was mediated by social support availability.*

**Keywords:** self-rated health, social determinants of health, gradient, theory of capitals, Pierre Bourdieu, quantitative methods

## **ІРИНА МАЖАК,**

*кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології, факультет соціальних наук та соціальних технологій, Національний університет «Києво-Могилянська академія» (04070, Київ, вул. Сковороди, 2)*

## **IRYNA MAZHAK,**

*Candidate of Sciences in Sociology, Associate Professor, Department of Sociology, Faculty of Social Sciences and Social Technologies, National University of «Kyiv-Mohyla Academy» (2, Hryhoriya Skovorody St., Kyiv, 04655)*

*i.mazhak@ukma.edu.ua*

*<https://orcid.org/0000-0003-0190-0126>*

### **Соціальні нерівності у здоров'ї: головні підходи до вивчення**

#### *Вступ*

Соціальні нерівності у здоров'ї є однією з найбільш досліджених та поширених міждисциплінарних тем у соціальних науках та науках про здоров'я, включно із соціологією здоров'я. Упродовж останніх десятиліть дослідники використовують різні теоретико-методологічні підходи для дослідження соціальних нерівностей у здоров'ї. Наразі у світі маємо тривалу історію емпіричних досліджень соціальних детермінант нерівностей у здоров'ї, що бере свій початок від опублікованого 1980 року звіту «The Black Report» [Gray, 1982], який виявив взаємозв'язок між смертністю, захворюваністю і соціальним (професійним) статусом у Великій Британії та акцентував увагу на тому, що поряд із запровадженою загальнодоступною системою громадського здоров'я та створеною Національною службою охорони здоров'я (1948), необхідні комплексні заходи соціальної політики у боротьбі з нерівностями у здоров'ї. Натомість в Україні можна констатувати недостатність вивчення цієї теми. Багато держав загального добробуту (welfare state) засобами соціальної політики на макрорівні намагаються зменшити соціальні нерівності у здоров'ї, проте вони й надалі продовжують відтворюватися як у країнах, що розвиваються, так і в економічно розвинених державах.

Що ж до європейських країн, то показники очікуваної тривалості життя у країнах Західної Європи є вищими, а смертності — нижчими порівняно з країнами Східної Європи. У європейських країнах існує чітко виражений соці-

---

*Цитування:* Мажак, І. (2022). Соціальні нерівності у здоров'ї: головні підходи до вивчення. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 106–123, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.01.106>.

альний градієнт у захворюваності, смертності та очікуваній тривалості життя: чим вищим є соціальне становище (за рівнем освіти, професії чи доходом), тим кращими є показники здоров'я. Також, соціальні нерівності у здоров'ї простежуються за гендером та в різних вікових групах у всіх країнах [Forster et al., 2018].

Отже, метою дослідження є аналіз провідних теоретико-методологічних підходів до визначення та вимірювання соціальних загалом та соціально-економічних нерівностей у здоров'ї зокрема. Завданнями дослідження є опис найбільш поширених визначень поняття «соціальних нерівностей у здоров'ї»; окреслення теоретико-методологічні засад вивчення соціальних та соціально-економічних нерівностей у здоров'ї; аналіз емпіричних досліджень з огляду на принципи вимірювання соціально-економічних нерівностей у здоров'ї.

Здоров'я є предметом вивчення багатьох дисциплін, включно із соціологією здоров'я, у зв'язку з чим маємо багато різних визначень самого поняття здоров'я. Так, існують різні підходи до розуміння цього багатовимірною феномену, насамперед позитивний, коли здоров'я розглядають як найважливішу цінність; із цим підходом пов'язане і базове визначення, надане Всесвітньою організацією охорони здоров'я (1948), за яким «здоров'я — це стан повного фізичного, психологічного та соціального благополуччя, а не лише відсутність захворювань та фізичних дефектів» [World Health Organization, 1948]. Інший підхід, протилежний стосовно щойно згаданого, розглядає здоров'я у негативний спосіб — як відсутність хвороби. Підхід, запроваджений 2011 року М. Губером та його колегами [Huber et al., 2011] пропонує розглядати здоров'я як «здатність адаптуватися й давати собі раду із соціальними, фізичними та емоційними викликами». Один із новітніх підходів Г. МакКартні та його колеґ розглядає здоров'я як «структурний, функційний та емоційний стан, що поєднується з ефективним життям людини як особистості та як члена суспільства» [McCartney et al., 2019]. Кожне з визначень має свої переваги та недоліки, оскільки охоплює різні виміри цього феномену.

Наукові дослідження підтверджують, що можливості конкретного індивіда бути здоровим залежать від житлових умов, умов праці та інших ресурсів, які відрізняються за доступністю для різних соціальних груп. Це, у свою чергу, показує, що незважаючи на те, що індивідуальна відповідальність за здоров'я та спосіб життя є важливим чинником, належить визнати, що багато людей не мають доступу до можливостей, умов і ресурсів, необхідних для того, щоб зробити свій вибір на користь здорового життя [Braveman et al., 2018].

### ***Визначення поняття «соціальні нерівності» у здоров'ї***

Соціологічні теорії пропонують різні пояснення стійкості та відтворюваності соціальних нерівностей. Функціональна теорія частково пояснює існування соціальних нерівностей через певні відмінності між індивідів, припускаючи, що нерівності у здоров'ї залежать від відмінностей між індивідами в когнітивних здібностях та інших особистісних характеристиках, що допомагають їм уникати ризиків для здоров'я. Конфліктологічна теорія пояснює відтворюваність

соціальних нерівностей у здоров'ї через нерівний доступ до влади та ресурсів [Mackenbach, 2019].

Крім цього, здоров'я, як і інші — економічні, соціальні та політичні — ресурси, нерівномірно розподіляється у суспільстві між індивідами та соціальними групами відповідно до їхніх позиції у соціально-стратифікаційній структурі. Якщо одні нерівності у здоров'ї можуть бути зумовлені генетично чи біологічно, то інші, в тому числі спосіб життя, є соціально структурованими та переважно перебувають поза контролем окремих індивідів. Статус здоров'я варіює як серед окремих індивідів, окремих соціально-демографічних груп в межах країни, так і серед різних країн. Тому соціальні нерівності у здоров'ї подібно до поняття здоров'я також передбачають різні підходи до їх визначення. Але насамперед потрібно зазначити, що термін «нерівності у здоров'ї» ми вживатимемо у значенні «health inequalities», фокусуючись на тому, що нерівності у здоров'ї є несправедливими. Цей термін є більш вживаним у Європі, на відміну від терміна «health disparities», з фокусом на відмінностях у здоров'ї, цей термін є «морально більш нейтральним» і більше поширений у США [Mackenbach, 2019].

Щодо змістового наповнення, *соціальні нерівності у здоров'ї*, за визначенням Всесвітньої організації охорони здоров'я (далі — ВООЗ), означають систематичні відмінності у стані здоров'я між різними соціально-економічними групами. Ці нерівності є соціальними (а отже, змінюваними) і несправедливими [Whitehead, 1991]. За словами голови Комісії з соціальних детермінант здоров'я ВООЗ Майкл Мармот, «соціальні умови, в яких живуть люди, сильно впливають на їхні шанси бути здоровими. Справді, такі чинники, як бідність, соціальне відчуження та дискримінація, погані житлові умови, нездорові умови життя в період раннього дитинства, а також низький професійний статус, є важливими детермінантами більшості захворювань, смертей та нерівностей у здоров'ї як між країнами, так і в межах країн» [Social Determinants, s.a.]. Також Мармот зазначає, що фундаментальними чинниками цих соціальних умов є розподіл влади, фінансів та ресурсів у суспільстві [Marmot, Bell, 2012].

Під соціальними нерівностями у здоров'ї у широкому розумінні розглядають відмінності у здоров'ї між соціальними групами на підставі таких соціальних детермінант, як гендер, вік, дохід, рівень освіти, професія, зайнятість/безробіття, сімейний статус, наявність дітей, житлові умови, місце проживання тощо — чинників, які спостерігаються і відтворюються у часі. Такі соціальні нерівності у здоров'ї вважаються несправедливими та вимагають втручання держави через соціальну політику для зменшення.

Справедливість у здоров'ї (health equity) полягає в тому, що кожному належить мати можливість досягти свого повного потенціалу здоров'я. За визначенням ВООЗ: «Справедливість у здоров'ї — це відсутність відмінностей у здоров'ї між соціальними, економічними, демографічними чи географічними групами населення, яких можна уникнути і які можна усунути» [WHO, 2008]. Справедливість у здоров'ї — це не те саме, що рівність у здоров'ї (health equality), бо ті, в кого є більші потреби, але менші ресурси, потребують більше допомоги для вирівнювання можливостей.

Для досягнення справедливості необхідно насамперед усунути такі перешкоди, як бідність і дискримінація, та наслідки їх — безпорадність, недоступність робочих місць із справедливою оплатою, недоступність якісної освіти, житла та охорони здоров'я [Braveman et al., 2018].

### *Головні підходи до вивчення соціальних нерівностей у здоров'ї*

Класичними методико-теоретичними підходами до пояснення нерівностей у здоров'ї є: матеріалістичний (ґрунтований на доході), психосоціальний (ґрунтований на соціальних нерівностях) та культурно-поведінковий (ґрунтований на поведінці, пов'язаний зі здоров'ям / способом життя).

*Матеріалістичний підхід.* Вимірювати соціальні нерівності у здоров'ї завдано на підставі соціальної стратифікації суспільства: соціальних класів, соціальних чи соціально-економічних статусів, які зазвичай спираються на доступ до ресурсів, влади, грошей та престижу. На думку М. Бартлі, ці терміни не можна вживати як взаємозамінювані, оскільки індивід може мати водночас різні соціально-економічні статуси з позиції його соціального класу, статусу та рівня доходу. Бартлі пропонує вимірювати *соціальний клас* на засадах теорій соціальної структури, найбільш поширеними з яких є концепції класу К. Маркса та М. Вебера, згідно з якими поділ на групи відбувається за умовами праці та формами трудових відносин. На відміну від концепції соціального класу, концепція статусу включає ідею ієрархії, або ранжування суспільства «зверху донизу»; також у соціології використовують синонімічний термін «престиж». Виходячи з того, що соціальний статус часто пов'язаний із сімейним, етнічним чи релігійним походженням, з одного боку, видається дивним вимірювати соціальні нерівності у здоров'ї на підставі соціального статусу, проте, з іншого боку, статус все ще має сильний вплив на соціальне життя [Bartley, 2017].

Оскільки соціальний клас ґрунтується на професії, а соціальний статус не має стосунку до особистих заслуг, у вимірюванні нерівностей використовують більш комплексний індекс — *соціально-економічний статус* (СЕС), який зазвичай включає головні соціальні детермінанти здоров'я: рівень освіти, престиж професії та розмір доходу. На думку класика соціології Т. Парсонса, більш здібні члени суспільства залучаються до виконання більш важливих функцій та мають вищий соціально-економічний статус, вигідніші умови праці та винагороду, і це пов'язане не з їхнім ходженням, а з рівнем освіти, професійними навичками та особистісними характеристиками. Ще один класик, М. Вебер визнавав, що суспільство є стратифікованим за освітою, професією та доходом, а статус (престиж) приписує індивідам різні соціальні ролі та є важливим як для їхніх «життєвих шансів», так і для доступу до матеріальних ресурсів [Mackenbach, 2019].

Французький соціолог П. Бурдьє пов'язував соціально-економічний статус з доступом до благ та ресурсів, які він називав капіталом, та вияв чотири його види: економічний, соціальний, культурний та символічний, оскільки групи з вищим доходом можуть дозволити собі більшу кількість і кращу якість товарів і послуг, включно з охороною здоров'я, житлом, транспортом і здоровим хар-

чужанням. До того ж, високий дохід зменшує вплив фізичних, психосоціальних та інших чинників ризику (погані житлові умови, шкідливі умови праці тощо) [Vambra, 2011]. Зв'язок між соціально-економічним статусом, який включає розмір доходу, рівень освіти та зайнятість, з одного боку, і станом здоров'я — з іншого, є дуже добре дослідженим у багатьох країнах світу [Mackenbach et al., 2008; Wilkinson, Marmot, 1998], а також показує стійкий взаємозв'язок між бідністю, низьким рівнем освіти, безробіттям та низьким статусом здоров'ям.

Зв'язок між бідністю і здоров'ям є незаперечним, зокрема індивіди, що проживають у бідності не мають засобів для підтримання здорового способу життя через погані житлові умови, недостатньо калорійне та поживне харчування, а також поганий доступ до якісних послуг охорони здоров'я чи недостатній соціальний захист. За прогнозами ЮНІСЕФ, в Україні впродовж пандемії COVID-19, очікується, що рівень бідності значно зросте через зменшення доходів. Можливими є два сценарії: перший, що рівень бідності за абсолютним критерієм зросте з 27,2% до 43,6 %; другий, ще песимістичніший — до 50,8 % [Боротьба з COVID, 2020], що, у свою чергу, безперечно вплине на здоров'я значної частини населення. Моніторинг Інституту соціології НАНУ показав, що серед таких соціальних категорій населення, як бідні, жінки та респонденти зі старших вікових груп, значно більше тих, кого хвилює проблема пандемії COVID-19 та ризик захворіти на коронавірус [Симончук, 2020].

*Психосоціальний підхід* фокусується на довгострокових емоційних відчуттях та фізіологічній реакції на хронічний стрес, який виникає під впливом соціальної нерівності чи соціальної ізоляції й діє на стан фізичного та психічного здоров'я. Соціальна нерівність створює відмінності між групами, що призводить до почуття меншовартості та підлеглості їй, у підсумку, може безпосередньо впливати на біологічні процеси. Як зазначено вище, Бартлі звертає увагу на те, що в основі концепції соціального статусу лежить ідея про ієрархію суспільства на підставі престижу та соціальної поваги, яких набуває людина, часто як атрибут, не пов'язаний з професією, а такий, що впливає з сімейного або етнічного походження, релігійної належності тощо [Bartley, 2017]. Ця ієрархія соціальних статусів від найнижчого до найвищого надає переваги одним індивідам щодо інших і не ґрунтується на їхніх особистих якостях [Chan, Goldthorpe, 2007]. Соціальний статус та уявлення індивіда про свій соціальний статус у зіставленні з іншими людьми в суспільстві є важливими для його особистого фізичного і психічного здоров'я, оскільки усвідомлення індивідом свого низького соціального статусу призводить до хронічного стресу. Крім того, на психологічному рівні хронічний стрес та низька якість життя викликають почуття сорому, невпевненості та нікчемності, що часто призводить до нездорової поведінки у вигляді надмірного вживання алкоголю, куріння чи переїдання.

До різних механізмів, що пов'язують соціальний статус зі здоров'ям, також належить відчуття особистого контролю над своїм життям, люди з таким контролем зазвичай відчують себе краще, успішніше долають стрес і дотримуються здорового способу життя. Б. Лінк та Дж. Фелан [Link, Phelan, 2010] вважають, що саме соціальна влада дає змогу відчувати контроль, а контроль забезпечує відчуття безпеки та благополуччя, що, у свою чергу, сприяє здоров'ю.

Люди з найнижчих соціальних верств менше здатні контролювати своє життя, мають менше ресурсів для розв'язання проблем, гірші житлові умови, суттєві обмеження у виборі здорового способу життя і, зрештою, коротшу тривалість життя [Link, Phelan, 2010]. Тож саме соціальний статус найчастіше пов'язують із шансами індивіда досягти свого повного потенціалу здоров'я.

*Культурно-поведінковий підхід* зосереджує увагу на тому, що взаємодія між соціальними чинниками і здоров'ям в основному є результатом соціальних відмінностей у поведінці, оскільки у більшості країн поведінка, що шкодить здоров'ю (куріння, вживання наркотиків, надмірне споживання алкоголю, нездорова дієта, низька фізична активність, ризикована сексуальна поведінка, низький рівень звернень за медичною допомогою) переважають у найнижчому соціально-економічному сегменті. Нерівності у (не)здоровій поведінці переважно є результатом культурної акцепції поведінки, що завдає шкоди здоров'ю, властивої найнижчій соціально-економічній верстві [Cockerham, 2017]. Дослідженнями підтверджено взаємозв'язок між шкідливими звичками, ризикованою поведінкою і серцево-судинними та онкологічними захворюваннями [Mackenbach, 2019]. Поряд із тим вразливі категорії індивідів можуть мати замало когнітивних здібностей та здатності самоконтролю, щоб усвідомити довгостроковий вплив на здоров'я своєї ризикованої поведінки, яка приносить їм короткочасне задоволення [Bartley, 2017]. Відповідно до вже згадуваної теорії культурного капіталу Бурдьє, широкий спектр поведінки, такої як практики дозвілля та харчування, є частиною стратегій, яких люди дотримуються, щоб показати свою належність до соціальних груп із вищим статусом, водночас відмежовуючись від груп із нижчим статусом. Прийняття певної поведінки щодо здоров'я може служити засобом для стимулювання соціальної дистанції та сигналом про належність до соціальної групи з високим статусом. Це, у свою чергу, може мати сприятливий вплив як на фізіологічне здоров'я через здорову поведінку, так і на суб'єктивне здоров'я, викликане відчуттям привілейованості. Грамотність щодо здоров'я (health literacy) — це ресурс, що сприяє здоров'ю, але, як відомо, нерівномірно розподіляється між освітніми класами, тож його можна вважати частиною культурного капіталу [Abel, 2008].

Оскільки «нерівності в здоров'ї з'являються на перетині між соціальною структурою, персональною поведінкою і біологічними процесами» [Eikemo et al., 2017], останніми десятиліттями набув популярності ще один підхід до вимірювання соціальних нерівностей у здоров'ї, який передбачає врахування одночасної «перехресної» дії кількох соціальних детермінант. Це — *інтерсекційний підхід* у дослідженнях соціальних нерівностей у здоров'ї [Sen, 2009; Hankivsky, 2014], що дає змогу врахувати як мікрорівень індивідуальної поведінки, так і структурно-стратифікаційні чинники мезо- та макrorівнів. Інтерсекційний підхід часто застосовують для виявлення соціальних нерівностей у здоров'ї серед численних соціальних груп, що з'являються на перетині між різними ідентичностями індивіда: гендером, віком, освітою, професією, доходом, місцем проживання, расою/етнічністю, сексуальною орієнтацією та релігійною належністю, статусом мігранта/переселенця тощо. Інтерсекційний підхід допомагає глибше дослідити та врахувати не лише нерівний розподіл ресурсів, а й меха-

нізм розподілу, що відтворює соціальні привілеї та втрати для здоров'я різних категорій індивідів та соціальних груп.

Інтерсекційність є потужним аналітичним інструментом для інтегрованого розуміння нерівності у здоров'ї поза межами суто соціально-економічних чинників, включно з аналізом впливу раси, міграційного статусу та етнічної належності, гендеру та сексуальності [Gkiouleka et al., 2018].

Кожен із підходів до вивчення соціальних нерівностей у здоров'ї — матеріалістичний, психосоціальний, культурно-поведінковий, інтерсекційний тощо — можна застосовувати щодо різних періодів життя індивіда на підставі *теорії життєвого шляху*.

Теорія життєвого шляху, на думку Бартлі, становить певну теоретичну рамку, в яку мають вписуватися всі моделі, що пояснюють нерівності у здоров'ї [Bartley, 2017]. Негативний вплив соціально-економічних чинників, стресових ситуацій пов'язаних із соціальними нерівностями та способу життя, що накопичується впродовж життєвого шляху індивіда, має довготривалий акумулятивний вплив на здоров'я, якість життя пов'язану зі здоров'ям у старшому віці та тривалість життя загалом.

Ще однією важливою концепцією для розуміння соціальних нерівностей у здоров'ї є *теорія фундаментальних причин* (Fundamental Cause Theory), яку розробили Лінк та Фелан [Link, Phelan, 1995]. Щоб пояснити зв'язок між соціально-економічним статусом, з одного боку, і здоров'ям та смертністю — іншого, вони припустили, що стійкий зв'язок є результатом того, що СЕС чи соціальний клас передбачає низку ресурсів, таких як гроші, знання, престиж, влада та корисні соціальні зв'язки, які сприяють здоров'ю. Б. Лінк та Дж. Фелан визначили СЕС як «фундаментальну причину» здоров'я, хвороби, інвалідності та смерті. Адже, по-перше, СЕС впливає на розвиток багатьох захворювань, тобто не обмежується дією на якийсь один або лишень кілька захворювань чи проблем зі здоров'ям. По-друге, СЕС впливає на захворювання через численні чинники ризику. По-третє, СЕС передбачає доступ до ресурсів, які можна використовувати, щоб уникнути ризиків або мінімізувати наслідки хвороби, коли вона виникає. Нарешті, зв'язок між фундаментальною причиною і здоров'ям відтворюється з часом, тому саме стійкий зв'язок СЕС із станом здоров'я став причиною того, що Лінк та Фелан також назвали СЕС «фундаментальною причиною» нерівностей у здоров'ї [Phelan, Link, Tehranifar, 2010; Riley, 2020]. Теорія фундаментальних причин може бути застосована, зокрема, до аналізу нерівностей у здоров'ї за умов COVID-19, оскільки індивіди, що мали необхідні ресурси могли краще соціально дистанціюватися від інших, використовувати свої економічні переваги для забезпечення необхідної їжі та ліків, мали можливість розважатися, спілкуватися, працювати та отримувати консультації від лікарів он-лайн, тим самим зменшуючи ризик захворіти. І навіть у випадку інфікування COVID-19 за наявності ресурсів є більше шансів на швидке одужання. У той самий час індивіди без належних ресурсів, наприклад ті, що не мають навиків роботи за комп'ютером, необхідних гаджетів чи доступу до інтернету, а також люди з низьким рівнем освіти, що, найімовірніше, працюють на роботах з підвищеним ризиком інфікування (за винятком медиків), мають менше



можливостей уникнути COVID-19 та пов'язаних із хворобою негативних наслідків [Cockerham, 2021]. Далі, розвиваючи теорію фундаментальних причин, Дж. Фриз та К. Латфі [Freese, Lutfey, 2011] запропонували чотири метамеханізми, за допомогою яких «фундаментальні причини» спричиняються до певних наслідків: 1) «засоби» (соціально-економічні ресурси), які індивід цілеспрямовано використовує на користь свого здоров'я; 2) «побічний ефект» (spillover) має місце, коли інші люди із соціальної мережі індивіда цілеспрямовано використовують свої ресурси на користь власного здоров'я, і це, у свою чергу, також приносить користь і для здоров'я індивіда без будь-яких цілеспрямованих дій з його боку; 3) «габітус» означає, що різним соціальним та класовим групам притаманні різні норми, схильності та способи життя, причому групи з вищим статусом мають габітуси, більш корисні для здоров'я; 4) активні дії «інституцій», що пов'язані зі здоров'ям, коли установи неоднаково ставляться до людей з різним СЕС і це викликає нерівності у здоров'ї [Phelan, Link, 2013]. Очевидно, що наявність соціально-економічних ресурсів є важливою як для підтримання та зміцнення здоров'я, так і для уникнення ризиків та лікування, а метамеханізми є важливими для розуміння того, як «фундаментальні причини» призводять до нерівностей у здоров'ї.

### *Огляд емпіричних досліджень соціальних нерівностей у здоров'ї*

За останні десятиліття емпіричні дослідження соціальних нерівностей у здоров'ї підтверджують загальнозрозумілий взаємозв'язок між низьким соціально-економічним статусом індивіда та високими рівнями смертності та захворюваності, а також низьким рівнем суб'єктивної самооцінки здоров'я. Для вимірювання величини нерівностей у здоров'ї спочатку визначають соціально-економічний статус і створюють групи зі схожими соціально-економічними статусами. Далі визначають рівень, на якому з'являються проблеми зі здоров'ям для кожної групи та обчислюють відмінності між групами. Величину соціально-економічних нерівностей у здоров'ї вимірюють різними способами, такими як: Rate Ratios, Rate Differences, Relative Index of Inequality, Slope Index of Inequality тощо [Mackenbach, 2019].

Численні дослідження показали зв'язок між самооцінкою статусу здоров'я і демографічними, соціально-економічними, поведінковими та психологічними детермінантами здоров'я [Demirchyan, 2012]. Загалом базові соціальні детермінанти здоров'я залишаються незмінними — це дохід, умови праці, зайнятість/безробіття, доступ до товарів і послуг, якість житла і безпека середовища проживання, доступність охорони здоров'я та освіти [Dahlgren, Whitehead, 1991], проте розподіл цих соціальних детермінант здоров'я є різним у різних суспільствах. Зокрема, соціальний градієнт демонструє, що найвищий статус здоров'я спостерігається у найзаможніших верств населення, і навпаки, найгірший рівень здоров'я — у найбідніших. Утім, соціальний градієнт у здоров'ї не обмежується лише найбіднішими верствами суспільства, він простежується з найвищого до найнижчого соціального класу [Dahlgren, Whitehead, 2006], тобто соціально-економічні нерівності у здоров'ї стосуються кожного. Градієнт со-

ціальних нерівностей у здоров'ї формується багатьма шляхами та охоплює всі соціальні групи відповідно до ієрархії їхніх соціальних статусів.

Більшість відмінностей у стані здоров'я структуровані суспільством, і шанси кожного окремого індивіда досягти повного потенціалу здоров'я залежать від соціальних детермінант. Багатьма дослідженнями підтверджено, що нерівності у здоров'ї існують як між країнами, так і в межах країн [Mackenbach, 2008; Espelt, 2008; Aldabe, 2009; Jakab, 2012; Palència, 2014; Schütte, 2013; Mackenbach, 2012], і не лише у тих країнах, де відсутні системи охорони здоров'я, а й у державах загального добробуту з передовими системами охорони здоров'я. Незважаючи на те, що держави загального добробуту зменшили нерівності щодо матеріальних умов життя, нематеріальні нерівності, такі як спосіб виховання дітей, грамотність щодо здоров'я, контроль щодо своєї роботи, харчові звички, практики дозвілля, соціальні зв'язки, відвідування театрів тощо, залишились великими [Mackenbach, 2019]. Детермінанти, які впливають на здоров'я, захворюваність та тривалість життя, знаходяться поза межами системи охорони здоров'я, й тому важливими є як економічний, так і соціальний та культурний капітали.

Міжнародні порівняльні дослідження показали, що мешканці країн Східної Європи зазвичай гірше оцінюють своє здоров'я [Heyns, 2005; Gilmore, 2002], а дослідження, проведені у посткомуністичних країнах, підтвердили, що такі чинники, як куріння, надмірне вживання алкоголю, шкідливі умови праці, смертність від дорожньо-транспортних пригод, а також пізні звернення по медичну допомогу, суттєво впливають на стан здоров'я та тривалість життя населення цих країн [Bobak et al., 2000, 2007; Michalski, 2016; Cockerham et al., 2017]. Нечисленні дослідження, проведені в Україні, показують насамперед ґендерні нерівності у здоров'ї та зв'язок між соціально-економічним статусом і здоров'ям. Зокрема, дані моніторингу Інституту соціології НАНУ показують, що жінки оцінюють своє здоров'я гірше порівняно з чоловіками, частіше визнають наявність хронічних захворювань і разом із тим ведуть здоровіший спосіб життя, зокрема менше курять та споживають алкогольні напої. За рівнем освіти в Україні самооцінка здоров'я найбільше різниться між особами з вищою освітою та рештою населення, за рівнем доходу — найбільш забезпечені респонденти краще оцінюють своє здоров'я, за класовою належністю (на підставі трудової діяльності) — представники службового класу та нефізичної праці оцінюють своє здоров'я краще, ніж представники робітничих професій. Що ж до зв'язку між доходом та статусом здоров'я, то забезпеченіші респонденти краще оцінюють своє здоров'я та більш задоволені якістю медичних послуг. За різновидом трудової діяльності можна простежити, що представники службового класу та нефізичної праці почуваються більш здоровими, ніж робітники [Симончук, 2020].

Аналіз, проведений авторкою на підставі масиву даних Європейського соціального дослідження (The European Social Survey) з 2004 по 2012 рік, до якого було залучено 6820 українських респондентів працездатного віку, детальніше показав найбільш уразливі категорії серед ґендерних груп та відмінності між ними. Згідно з результатами багаторівневого біноміального логістичного регресійного аналізу (IBM SPSS 24) жінки, одружені або розлучені, які мали непо-

внолітніх дітей, що проживали у домогосподарстві, були більш схильні оцінювати своє здоров'я як погане. Крім того, вірогідність погіршення стану здоров'я зростає з віком і зменшується із зростанням соціально-економічного статусу для обох гендерних груп. Аналіз показав зв'язок між здоров'ям та сімейним станом, оскільки одружені жінки більш схильні оцінювати своє здоров'я як погане порівняно з одруженими чоловіками і неодруженими з обох гендерних груп. Додатково виявлено зв'язок між безробіттям та здоров'ям, адже респонденти, що працюють, менш схильні оцінювати своє здоров'я як погане у порівнянні з безробітними [Mazhak, 2019].

Також було проведено аналіз даних власного дослідження, у межах якого було опитано 1580 осіб працездатного віку (чоловіки віком 18–65 років та жінки — 18–60) у всіх областях України (окрім тимчасово окупованих територій) у грудні 2016 року та виявлено, що 55,6% респондентів оцінюють своє здоров'я як погане. Аналіз проведено з використанням IBM SPSS 28. Відповідно до *матеріалістичного підходу* до вивчення соціальних нерівностей у здоров'ї простежується чітка залежність між соціально-економічними чинниками та станом здоров'я, виявлено, що найбільш уразливими є особи з дуже низьким матеріальним станом та із незадовільними житловими умовами. *Інтерсекційний підхід* дав змогу детальніше розглянути соціальні детермінанти нерівностей у здоров'ї та виявити існування нерівностей у здоров'ї, пов'язаних з рівнем освіти як усередині обох гендерних груп, так і між ними. Ймовірність самооцінки здоров'я як поганого серед жінок із середньою та середньою професійною освітою є більш ніж у два рази вищою порівняно з чоловіками з вищою освітою. Інтерсекційний підхід дав змогу побачити зв'язок між матеріальним становищем та нерівностями у здоров'ї. Показано, що найбільш уразливою є категорія жінок з дуже низьким матеріальним станом, адже ймовірність самооцінки здоров'я як поганого серед цієї категорії майже у вісім разів вища у зіставленні з чоловіками з високим матеріальним становищем. Крім того, спостерігаються нерівності у здоров'ї на підставі матеріального становища всередині обох гендерних груп. Ймовірність самооцінки здоров'я як поганого серед непрацюючих жінок є більш ніж удвічі вищою порівняно з працюючими чоловіками. Також виявлено значні нерівності у здоров'ї всередині жіночої гендерної групи між працюючими і непрацюючими жінками. Підтверджено, що сімейний стан і зайнятість є дуже важливими соціальними детермінантами нерівностей у здоров'ї для жіночих субгруп, адже, по-перше, для всіх працюючих жінок (незалежно від сімейного статусу) ймовірність самооцінки здоров'я як поганого є більш ніж у двічі вища у зіставленні з неодруженими працюючими чоловіками, а по-друге, для всіх непрацюючих жінок ймовірність самооцінки здоров'я як поганого є більш ніж у тричі вищою порівняно з тою ж категорією чоловіків. Проте найбільш уразливою є категорія непрацюючих розлучених жінок — ймовірність самооцінки здоров'я як поганого серед них більш ніж у п'ять разів вища у зіставленні з неодруженими працюючими чоловіками [Мажак, 2021].

З метою виявлення *соціального градієнта* у здоров'ї авторкою з допомогою IBM SPSS 28 було проаналізовано дані загальнонаціонального дослідження «Індекс Здоров'я. Україна» за 2017–2020 роки (33 058 респонденті віком 18–65 ро-

ків). Насамперед, за допомоги факторного аналізу було створено індекс соціально-економічного статусу (СЕС) на підставі запитань про основний рід занять, фінансове становище домогосподарства та джерела доходів. Факторна змінна була обчислена за допомоги методу регресії та розділена на 5 категорій (на основі квінтилів): «високий СЕС», «вищий від середнього СЕС», «середній СЕС», «нижчий від середнього СЕС», «низький СЕС». Далі засобами біноміального логістичного регресійного аналізу, результати якого подано в Odd Ratios (OR), підтверджено наявність соціального градієнта у здоров'ї, оскільки він вимірюється через найвищу ймовірність самооцінки здоров'я як поганого серед респондентів з найнижчим СЕС (OR = 12,86), далі — з нижчим за середній СЕС (OR = 6,47), потім — із середнім СЕС (OR = 2,58) та з вищим за середній СЕС (OR = 1,43) порівняно з респондентами з високим матеріальним становищем (OR = 1), тобто спостерігається чітка залежність між рівнем СЕС та самооцінкою здоров'я — чим нижчим є СЕС, тим більшою є ймовірність самооцінки здоров'я як поганого.

Отже, результати досліджень показують наявність соціальних нерівностей та соціального градієнта у здоров'ї серед українського населення, а докази емпіричних досліджень можуть бути використані при виробленні соціальної політики боротьби із соціальними нерівностями у здоров'ї в Україні.

### *Висновки*

Під соціальними нерівностями у здоров'ї розуміють постійні відмінності у здоров'ї між соціальними класами чи іншими соціальними групами на підставі таких соціальних детермінант, як гендер, вік, раса/етнічність, дохід, рівень освіти, сімейний статус, місце проживання, сексуальна орієнтація, релігійна належність тощо. У соціальних нерівностях у здоров'ї підтверджено наявність соціального градієнта, який показує, що найвищий статус здоров'я спостерігається в індивідів з найвищим СЕС. і навпаки, найнижчий рівень здоров'я — у тих, хто має найнижчий СЕС. Соціальний градієнт у здоров'ї показує, що чим вищий СЕС чи соціальний клас, тим кращі показники здоров'я.

Серед багатьох теорій можна вирізнити три класичні підходи до пояснення нерівностей у здоров'ї: матеріалістичний (дохід), психосоціальний (соціальні нерівності) та культурно-поведінковий (спосіб життя). Також популярність здобув інтерсекційний підхід у дослідженнях соціальних нерівностей у здоров'ї, який дає змогу враховувати як мікрорівень індивідуальної поведінки, так і структурно-стратифікаційні чинники мезо- та макрорівня. Інтерсекційний підхід часто застосовують для виявлення соціальних нерівностей у здоров'ї поміж численними соціальними групами, що з'являються на перетині між різними ідентичностями індивіда: гендером, віком, освітою, професією, доходом, місцем проживання, расою/етнічністю, сексуальною орієнтацією, релігійною належністю, статусом мігранта/переселенця тощо. Усі розглянуті підходи до вимірювання соціальних нерівностей у здоров'ї можна застосовувати щодо різних періодів життя індивіда на засадах теорії життєвого шляху. Важливою для розуміння соціальних нерівностей у здоров'ї є теорія фундаментальних причин,

яка пояснює зв'язок між соціально-економічним статусом та показниками здоров'я, оскільки СЕС передбачає низку ресурсів, які сприяють здоров'ю.

За останні чотири десятиліття чимало наукових досліджень показали взаємозв'язок між різними соціальними, економічними та психологічними детермінантами, з одного боку, і нерівностями у здоров'ї — з іншого. Нечисленні дослідження, проведені в Україні, що здебільшого використовують матеріалістичний підхід, також підтверджують наявність соціальних нерівностей у здоров'ї серед різних соціально-економічних та демографічних груп, проте й надалі можна констатувати як брак досліджень цієї теми, так і недостатність використання різних теоретико-методологічних підходів до вивчення соціальних нерівностей у здоров'ї.

### Джерела

*Боротьба з COVID в Україні: початкові оцінки впливу на бідність* (s.a.). Отримано з: <https://www.unicef.org/ukraine/media/5811/file/COVID%20impact%20on%20poverty%20ukr.pdf>

Мажак, І. (2021). Соціальні нерівності у здоров'ї серед населення України працездатного віку. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*, 54.

Симончук, О. (2020). Суб'єктивні оцінки здоров'я та медичних послуг у доковідний та ковідний періоди. В: В. Ворона (ред.), М. Шульга (ред.), *Українське суспільство: моніторинг соціальних змін*, 7 (21), 60–80.

Abel, T. (2008). Cultural capital and social inequality in health. *Journal of Epidemiology & Community Health*, 62 (7), e13.

Aldabe, B., Anderson, R., Lyly-Yrjänäinen, M., Parent-Thirion, A., Vermeulen, G., Kelleher, C. C., Niedhammer, I. (2011). Contribution of material, occupational, and psychosocial factors in the explanation of social inequalities in health in 28 countries in Europe. *Journal of Epidemiology & Community Health*, 65(12), 1123–1131.

Bambra, C. (2011). Health inequalities and welfare state regimes: theoretical insights on a public health 'puzzle'. *Journal of Epidemiology & Community Health*, 65(9), 740–745.

Bartley, M. (2017). *Health Inequality: An Introduction to Concepts Theories and Methods*. S.I.: Polity Press.

Bobak, M., Murphy, M., Rose, R., Marmot, M. (2007). Societal characteristics and health in the former communist countries of Central and Eastern Europe and the former Soviet Union: a multi-level analysis. *Journal of Epidemiology & Community Health*, 61(11), 990–996.

Bobak, M., Pikhart, H., Rose, R., Hertzman, C., Marmot, M. (2000). Socioeconomic factors, material inequalities, and perceived control in self-rated health: cross-sectional data from seven post-communist countries. *Social science & medicine*, 51(9), 1343–1350.

Braveman, P., Arkin, E., Orleans, T., Proctor, D., Acker, J., Plough, A. (2018). What is health equity?. *Behavioral Science & Policy*, 4(1), 1–14.

Chan, T.W., Goldthorpe, J.H. (2007). Class and status: The conceptual distinction and its empirical relevance. *American sociological review*, 72(4), 512–532.

Cockerham, W.C., Hamby, B.W., Hankivsky, O., Baker, E.H., Rouhani, S. (2017). Self-rated health and barriers to healthcare in Ukraine: The pivotal role of gender and its intersections. *Communist and Post-Communist Studies*, 50(1), 53–63.

Cockerham, W.C. (2021). *The social causes of health and disease*. S.I.: John Wiley & Sons.

Dahlgren, G., Whitehead, M. (2006). European strategies for tackling social inequities in health: Levelling up Part 2. S.I.

Demirchyan, A., Petrosyan, V., Thompson, M.E. (2012). Gender differences in predictors of self-rated health in Armenia: a population-based study of an economy in transition. *International Journal for equity in health*, 11(1), 1–10.

Eikemo, T.A., Bambra, C., Huijts, T., Fitzgerald, R. (2017). The first pan-European sociological health inequalities survey of the general population: the European Social Survey rotating module on the social determinants of health. *European Sociological Review*, 33(1), 137–153.

Espelt, A., Borrell, C., Rodriguez-Sanz, M., Muntaner, C., Pasarin, M.I., Benach, J., et al. (2008). Inequalities in health by social class dimensions in European countries of different political traditions. *International journal of epidemiology*, 37(5), 1095–1105.

Freese, J., & Lutfey, K. (2011). Fundamental causality: challenges of an animating concept for medical sociology. In: *Handbook of the sociology of health, illness, and healing* (pp. 67–81). Springer, New York, NY.

Forster, T., Kentikelenis, A., Bambra, C. (2018). Health inequalities in Europe: setting the stage for progressive policy action. S.I.

Gilmore, A.B., McKee, M., Rose, R. (2002). Determinants of and inequalities in self-perceived health in Ukraine. *Social science & medicine*, 55(12), 2177–2188.

Gkiouleka, A., Huijts, T., Beckfield, J., Bambra, C. (2018). Understanding the micro and macro politics of health: Inequalities, intersectionality & institutions-A research agenda. *Social Science & Medicine*, 200, 92–98.

Grad, F.P. (2002). The preamble of the constitution of the World Health Organization. *Bulletin of the World Health Organization*, 80, 981–981.

Gray, A.M. (1982). Inequalities in health. The Black Report: a summary and comment. *International Journal of Health Services*, 12(3), 349–380.

Hankivsky, O. (2014). Intersectionality 101. The Institute for Intersectionality Research & Policy, SFU, 36, 1–34.

Heyns, B. (2005). Emerging inequalities in central and Eastern Europe. *Annu. Rev. Sociol.*, 31, 163–197.

Huber, M., Knottnerus, J.A., Green, L., Van Der Horst, H., Jadad, A.R., Kromhout, D., et al. (2011). How should we define health? *BMJ*, 343.

Jakab, Z., Marmot, M. (2012). Social determinants of health in Europe. *The Lancet*, 379(9811), 103–105.

Link, B.G., Phelan, J. (2010). Social conditions as fundamental causes of health inequalities. *Handbook of medical sociology*, 6(3), 17.

Mackenbach, J.P., Stirbu, I., Roskam, A.J.R., Schaap, M.M., Menvielle, G., Leinsalu, M., Kunst, A.E. (2008). Socioeconomic inequalities in health in 22 European countries. *New England Journal of Medicine*, 358(23), 2468–2481.

Mackenbach, J.P. (2019). *Health Inequalities: Persistence and change in European welfare states*. Oxford University Press.

Mackenbach, J.P. (2012). The persistence of health inequalities in modern welfare states: the explanation of a paradox. *Social Science & Medicine*, 75(4), 761–769.

Marmot, M., Allen, J., Bell, R., Bloomer, E., Goldblatt, P. (2012). WHO European review of social determinants of health and the health divide. *The Lancet*, 380(9846), 1011–1029.

Mazhak, I. (2019). Health inequalities: who is the most disadvantaged among the Ukrainian working-age population? / *Journal of the Academy of Labour, Social Relations and Tourism*, 2, 85–101.

McCartney, G., Popham, F., McMaster, R., Cumbers, A. (2019). Defining health and health inequalities. *Public Health*, 172, 22–30.

Michalski, T. (2016). The differentiation of the health situation in European post-Communist countries after 1990. *Geography and Tourism*, 4(1).

Palència, L., Malmusi, D., De Moortel, D., Artazcoz, L., Backhans, M., Vanroelen, C., Borrell, C. (2014). The influence of gender equality policies on gender inequalities in health in Europe. *Social Science & Medicine*, 117, 25–33.

Phelan, J.C., Link, B.G. (2013). Fundamental cause theory. In: *Medical sociology on the move* (pp. 105–125). Dordrecht: Springer/

Phelan, J.C., Link, B.G., Tehranifar, P. (2010). Social conditions as fundamental causes of health inequalities: theory, evidence, and policy implications. *Journal of Health and Social Behavior*, 51(1 suppl), 28–40.

Riley, A.R. (2020). Advancing the study of health inequality: fundamental causes as systems of exposure. *SSM-population health*, 10, 100–555.

Schütte, S., Chastang, J.F., Parent-Thirion, A., Vermeulen, G., Niedhammer, I. (2013). Social differences in self-reported health among men and women in 31 countries in Europe. *Scandinavian Journal of Public Health*, 41(1), 51–57.

Sen, G., Iyer, A., Mukherjee, C. (2009). A methodology to analyse the intersections of social inequalities in health. *Journal of Human Development and Capabilities*, 10(3), 397–415.

*Social Determinants of Health* (s.a.). World Health Organization. Retrieved from: [http://www.who.int/social\\_determinants/sdh\\_definition/en/](http://www.who.int/social_determinants/sdh_definition/en/).

Whitehead, M., Dahlgren, G. (2006). Concepts and principles for tackling social inequities in health: Levelling up Part 1. *World Health Organization: Studies on Social and Economic Determinants of Population Health*, 2, 460–474.

Whitehead, M. (1991). The concepts and principles of equity and health. *Health promotion international*, 6(3), 217–228.

Whitehead, M., Dahlgren, G. (1991). What can be done about inequalities in health? *The Lancet*, 338(8774), 1059–1063.

Whitehead, M., Dahlgren, G. (2006). Concepts and principles for tackling social inequities in health: Levelling up Part 1. *World Health Organization: Studies on Social and Economic Determinants of Population Health*, 2, 460–474.

Wilkinson, R.G., Marmot, M. (1998). *Social determinants of health: the solid facts*. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe.

World Health Organization (1948). *Preamble to the Constitution of the World Health Organization as adopted by the International Health Conference*, New York, 19–22 June, 1946; signed on 22 July 1946 by the representatives of 61 States (Official Records of the World Health Organization, no. 2, p. 100) and entered into force on 7 April 1948. Retrieved from: [http://www.who.int/governance/eb/who\\_constitution\\_en.pdf](http://www.who.int/governance/eb/who_constitution_en.pdf).

World Health Organization (s.a.). *Health Topics*. Retrieved from: <http://www.who.int>

WHO (2008). Retrieved from: [http://www.who.int/health-equity#tab=tab\\_1](http://www.who.int/health-equity#tab=tab_1)

Отримано 13.02.2022

## References

Abel, T. (2008). Cultural capital and social inequality in health. *Journal of Epidemiology & Community Health*, 62 (7), e13.

Aldabe, B., Anderson, R., Lyly-Yrjänäinen, M., Parent-Thirion, A., Vermeulen, G., Kelleher, C. C., Niedhammer, I. (2011). Contribution of material, occupational, and psychosocial factors in the explanation of social inequalities in health in 28 countries in Europe. *Journal of Epidemiology & Community Health*, 65(12), 1123–1131.

Bambra, C. (2011). Health inequalities and welfare state regimes: theoretical insights on a public health 'puzzle'. *Journal of Epidemiology & Community Health*, 65(9), 740–745.

Bartley, M. (2017). *Health Inequality: An Introduction to Concepts Theories and Methods*. S.I.: Polity Press.

Bobak, M., Murphy, M., Rose, R., Marmot, M. (2007). Societal characteristics and health in the former communist countries of Central and Eastern Europe and the former Soviet Union: a multi-level analysis. *Journal of Epidemiology & Community Health*, 61(11), 990–996.

Bobak, M., Pikhart, H., Rose, R., Hertzman, C., Marmot, M. (2000). Socioeconomic factors, material inequalities, and perceived control in self-rated health: cross-sectional data from seven post-communist countries. *Social science & medicine*, 51(9), 1343–1350.

- Braveman, P., Arkin, E., Orleans, T., Proctor, D., Acker, J., Plough, A. (2018). What is health equity?. *Behavioral Science & Policy*, 4(1), 1–14.
- Chan, T.W., Goldthorpe, J.H. (2007). Class and status: The conceptual distinction and its empirical relevance. *American sociological review*, 72(4), 512–532.
- Cockerham, W.C. (2021). *The social causes of health and disease*. S.I.: John Wiley & Sons.
- Cockerham, W.C., Hamby, B.W., Hankivsky, O., Baker, E.H., Rouhani, S. (2017). Self-rated health and barriers to healthcare in Ukraine: The pivotal role of gender and its intersections. *Communist and Post-Communist Studies*, 50(1), 53–63.
- Dahlgren, G., Whitehead, M. (2006). European strategies for tackling social inequities in health: Levelling up Part 2. S.I.
- Demirchyan, A., Petrosyan, V., Thompson, M.E. (2012). Gender differences in predictors of self-rated health in Armenia: a population-based study of an economy in transition. *International Journal for equity in health*, 11(1), 1–10.
- Eikemo, T.A., Bambra, C., Huijts, T., Fitzgerald, R. (2017). The first pan-European sociological health inequalities survey of the general population: the European Social Survey rotating module on the social determinants of health. *European Sociological Review*, 33(1), 137–153.
- Espelt, A., Borrell, C., Rodriguez-Sanz, M., Muntaner, C., Pasarín, M.L., Benach, J., et al. (2008). Inequalities in health by social class dimensions in European countries of different political traditions. *International journal of epidemiology*, 37(5), 1095–1105.
- Forster, T., Kentikelenis, A., Bambra, C. (2018). Health inequalities in Europe: setting the stage for progressive policy action. S.I.
- Freese, J., & Lutfey, K. (2011). Fundamental causality: challenges of an animating concept for medical sociology. In: *Handbook of the sociology of health, illness, and healing* (pp. 67–81). Springer, New York, NY.
- Gilmore, A.B., McKee, M., Rose, R. (2002). Determinants of and inequalities in self-perceived health in Ukraine. *Social science & medicine*, 55(12), 2177–2188.
- Gkiouleka, A., Huijts, T., Beckfield, J., Bambra, C. (2018). Understanding the micro and macro politics of health: Inequalities, intersectionality & institutions-A research agenda. *Social Science & Medicine*, 200, 92–98.
- Grad, F.P. (2002). The preamble of the constitution of the World Health Organization. *Bulletin of the World Health Organization*, 80, 981–981.
- Gray, A.M. (1982). Inequalities in health. The Black Report: a summary and comment. *International Journal of Health Services*, 12(3), 349–380.
- Hankivsky, O. (2014). Intersectionality 101. The Institute for Intersectionality Research & Policy, SFU, 36, 1–34.
- Heyns, B. (2005). Emerging inequalities in central and Eastern Europe. *Annu. Rev. Sociol.*, 31, 163–197.
- Huber, M., Knottnerus, J.A., Green, L., Van Der Horst, H., Jadad, A.R., Kromhout, D., et al. (2011). How should we define health? *BMJ*, 343.
- Jakab, Z., Marmot, M. (2012). Social determinants of health in Europe. *The Lancet*, 379(9811), 103–105.
- Link, B.G., Phelan, J. (2010). Social conditions as fundamental causes of health inequalities. *Handbook of medical sociology*, 6(3), 17.
- Mackenbach, J.P. (2012). The persistence of health inequalities in modern welfare states: the explanation of a paradox. *Social Science & Medicine*, 75(4), 761–769.
- Mackenbach, J.P. (2019). *Health Inequalities: Persistence and change in European welfare states*. Oxford University Press.
- Mackenbach, J. P., Stirbu, I., Roskam, A.J.R., Schaap, M.M., Menvielle, G., Leinsalu, M., Kunst, A.E. (2008). Socioeconomic inequalities in health in 22 European countries. *New England Journal of Medicine*, 358(23), 2468–2481.
- Marmot, M., Allen, J., Bell, R., Bloomer, E., Goldblatt, P. (2012). WHO European review of social determinants of health and the health divide. *The Lancet*, 380(9846), 1011–1029.



- Mazhak, I. (2019). Health inequalities: who is the most disadvantaged among the Ukrainian working-age population? / *Journal of the Academy of Labour, Social Relations and Tourism*, 2, 85–101.
- Mazhak, I. (2021). Social inequalities in health among the population of Ukraine of working age. [In Ukrainian]. *The Bulletin of Lviv National University. Sociological Series*, 54. [=Мажак 2021]
- McCartney, G., Popham, F., McMaster, R., Cumbers, A. (2019). Defining health and health inequalities. *Public Health*, 172, 22–30.
- Michalski, T. (2016). The differentiation of the health situation in European post-Communist countries after 1990. *Geography and Tourism*, 4(1).
- Overcoming the COVID virus in Ukraine: initial estimates of its impact on poverty* (s.a.). [In Ukrainian]. Retrieved from: <https://www.unicef.org/ukraine/media/5811/file/COVID%20impact%20on%20poverty%20ukr.pdf> [=Боротьба s.a.]
- Palència, L., Malmusi, D., De Moortel, D., Artazcoz, L., Backhans, M., Vanroelen, C., Borrell, C. (2014). The influence of gender equality policies on gender inequalities in health in Europe. *Social Science & Medicine*, 117, 25–33.
- Phelan, J.C., Link, B.G. (2013). Fundamental cause theory. In: *Medical sociology on the move* (pp. 105–125). Dordrecht: Springer/
- Phelan, J.C., Link, B.G., Tehranifar, P. (2010). Social conditions as fundamental causes of health inequalities: theory, evidence, and policy implications. *Journal of Health and Social Behavior*, 51 (1 suppl), 28–40.
- Riley, A.R. (2020). Advancing the study of health inequality: fundamental causes as systems of exposure. *SSM-population health*, 10, 100–555.
- Schütte, S., Chastang, J.F., Parent-Thirion, A., Vermeulen, G., Niedhammer, I. (2013). Social differences in self-reported health among men and women in 31 countries in Europe. *Scandinavian Journal of Public Health*, 41(1), 51–57.
- Sen, G., Iyer, A., Mukherjee, C. (2009). A methodology to analyse the intersections of social inequalities in health. *Journal of Human Development and Capabilities*, 10(3), 397–415.
- Simonchuk, O. (2020) Subjective assessments of health and medical services in the period of COVID and pre-epidemic period. [In Ukrainian]. In: V. Vorona, M. Shulga (Eds.), *Ukrainian society: monitoring of social change*, 7 (21), 60–80. [=Симончук 2020]
- Social Determinants of Health* (s.a.). World Health Organization. Retrieved from: [http://www.who.int/social\\_determinants/sdh\\_definition/en/](http://www.who.int/social_determinants/sdh_definition/en/).
- Whitehead, M., Dahlgren, G. (2006). Concepts and principles for tackling social inequities in health: Levelling up Part 1. *World Health Organization: Studies on Social and Economic Determinants of Population Health*, 2, 460–474.
- Whitehead, M. (1991). The concepts and principles of equity and health. *Health promotion international*, 6(3), 217–228.
- Whitehead, M., Dahlgren, G. (1991). What can be done about inequalities in health? *The Lancet*, 338(8774), 1059–1063.
- Whitehead, M., Dahlgren, G. (2006). Concepts and principles for tackling social inequities in health: Levelling up Part 1. *World Health Organization: Studies on Social and Economic Determinants of Population Health*, 2, 460–474.
- Wilkinson, R.G., Marmot, M. (1998). *Social determinants of health: the solid facts*. Copenhagen: WHO Regional Office for Europe.
- World Health Organization (1948). *Preamble to the Constitution of the World Health Organization as adopted by the International Health Conference*, New York, 19–22 June, 1946; signed on 22 July 1946 by the representatives of 61 States (Official Records of the World Health Organization, no. 2, p. 100) and entered into force on 7 April 1948. Retrieved from: [http://www.who.int/governance/eb/who\\_constitution\\_en.pdf](http://www.who.int/governance/eb/who_constitution_en.pdf)
- World Health Organization (s.a.). *Health Topics*. Retrieved from: <http://www.who.int>
- WHO (2008). Retrieved from: [http://www.who.int/health-equity#tab=tab\\_1](http://www.who.int/health-equity#tab=tab_1)

Received 13.02.2022

## ІРИНА МАЖАК

### Соціальні нерівності у здоров'ї: головні підходи до вивчення

Упродовж останніх чотирьох десятиліть дослідники використовують різні теоретико-методологічні підходи для дослідження соціальних нерівностей у здоров'ї. Отже, метою цього дослідження є аналіз головних підходів до визначення та вивчення соціальних і соціально-економічних нерівностей у здоров'ї, а саме: матеріалістичний (грунтований на доході), психосоціально-цільний (грунтований на соціальних нерівностях), культурно-поведінковий (грунтований на поведінці, пов'язаний зі здоров'ям / способом життя) та інтерсекційний (застосований для виявлення соціальних нерівностей у здоров'ї посеред численних соціальних груп, утворених на перетині між різними ідентичностями людини). Поряд із тим застосовують теорію фундаментальних причин, за якою СЕС та соціальний клас визначаються як «фундаментальні причина» здоров'я, хвороби, інвалідності та смерті, а також теорію життєвого шляху, в межах якої розглядаються всі моделі, що пояснюють нерівності у здоров'ї в рамках дослідження соціальних нерівностей у здоров'ї.

Під соціальними нерівностями у здоров'ї розуміють відмінності у здоров'ї між соціальними групами на підставі таких соціальних детермінант, як гендер, вік, дохід, рівень освіти, професія, зайнятість/безробіття, сімейний статус, наявність дітей, житлові умови, місце проживання тощо, які відтворюються у часі. Соціальні нерівності у здоров'ї є несправедливими, й у цивілізованих країнах вживають заходи щодо їх зменшення. Справедливість у здоров'ї полягає в тому, що кожен мусить мати можливість реалізувати свій повний потенціал здоров'я. Справедливість у здоров'ї — це не те саме, що рівність у здоров'ї, бо ті, хто має більші потреби, але менші ресурси, потребують більше допомоги для вирівнювання можливостей. Емпіричні дослідження, в тому числі й проведені в Україні, показали взаємозв'язок між різними соціальними й економічними детермінантами та нерівностями у здоров'ї, а також підтвердили наявність соціальних нерівностей у здоров'ї серед різних соціально-економічних та демографічних груп.

**Ключові слова:** соціальні нерівності у здоров'ї; матеріалістичний, психосоціально-культурно-поведінковий та інтерсекційний підходи до розуміння нерівностей у здоров'ї; теорія фундаментальних причин; теорія життєвого шляху

## ІРИНА МАЖАК

### Социальные неравенства в здоровье: основные подходы к изучению

В последние четыре десятилетия исследователи используют различные теоретико-методологические подходы для исследования социального неравенства в здоровье, поэтому целью данного исследования является анализ основных подходов к определению и изучению социальных и социально-экономических неравенств в здоровье, а именно: материалистический (основывающийся на доходе), психосоциальный (основывающийся на социальных неравенствах), культурно-поведенческий (основывающийся на поведении, связанном со здоровьем / образом жизни) и интерсекционный (применяемый для выявления социальных неравенств в здоровье для социальных групп, образующихся на пересечении между разными идентичностями человека). Вместе с тем применяются теория фундаментальных причин, в которой СЭС и социальный класс определяются как «фундаментальные причины» здоровья, болезни, инвалидности и смерти, а также теория жизненного пути, в рамках которой рассматриваются все модели, объясняющие неравенства в здоровье в рамках исследований социальных неравенств в здоровье.

Под социальными неравенствами в здоровье понимают различия в здоровье между социальными группами на основе таких социальных детерминант, как гендер, возраст, доход, уровень образования, профессия, занятость/безработица, семейный статус, наличие детей, жи-

*лищные условия, местожительство и т.д., которые воспроизводятся во времени. Социальные неравенства в здоровье несправедливы, и в цивилизованных странах принимаются меры для их уменьшения. Справедливость в здоровье состоит в том, что каждый должен иметь возможность реализовать свой полный потенциал здоровья. Справедливость в здоровье — это не то, что равенство в здоровье, поскольку те, кто имеет большие потребности, но меньшие ресурсы, нуждаются в большей помощи для выравнивания возможностей.*

*Эмпирические исследования, в том числе проведенные в Украине, показали взаимосвязь между разными социальными и экономическими детерминантами и неравенствами в здоровье и подтвердили наличие социальных неравенств в здоровье среди различных социально-экономических и демографических групп.*

**Ключевые слова:** социальные неравенства в здоровье; материалистический, психосоциальный; культурно-поведенческий и интерсекционный подходы к пониманию неравенств в здоровье; теория фундаментальных причин; теория жизненного пути

## IRYNA MAZHAK

### Social inequalities in health: main approaches to study

*Over the past four decades, researchers have used different theoretical and methodological approaches to study social inequalities in health, so the aim of this study is to analyze the main approaches to studying social and socio-economic inequalities in health: materialist (based on income), psychosocial (based on social inequalities), cultural and behavioral (based on health / lifestyle behaviors) and intersectional (used to identify social inequalities in health among many social groups appear at the intersection between different identities of the individual). There are also the fundamental cause theory, in which SES and social class are defined as the «fundamental cause» of health, disease, disability and death, and the life-course theory covering all the models that explain health inequalities within research of social inequalities in health.*

*Social inequalities in health are understood as differences in health between social groups based on such social determinants as gender, age, income, level of education, occupation, employment / unemployment, marital status, presence of children in the family, living conditions, place of residence, etc., which are reproducing over the time. Social inequalities in health are unjust, so in civilized societies governments tackling social inequalities in health. Health equity means that everyone should be able to reach their full potential in health. Health equity is not the same as health equality, because those who have greater needs but fewer resources need more support to equalize opportunities.*

*Empirical studies, including those conducted in Ukraine, have shown the relationship between different social and economic determinants and health inequalities and have confirmed the existence of social inequalities in health among different socio-economic and demographic groups.*

**Key words:** social inequalities in health; materialist, psychosocial, cultural-behavioral and intersectional approaches to study health inequalities; fundamental cause theory; life-course theory

## **МАКСИМ КАСЯНЧУК,**

*радник з питань стратегічної інформації, ЕКОМ — Євразійська коаліція зі здоров'я, прав, гендерного і сексуального різноманіття, Таллінн (11317, Таллінн, Естонія, шосе Пярну, 142), голова Громадської організації «Міжрегіональний центр ЛГБТ-досліджень Донбас-СоцПроект»*

## **MAKSYM KASIANCZUK,**

*PhD, Strategic information adviser, ECOM — Eurasian Coalition on Health, Rights, Gender and Sexual Diversity (142, Pärnu maantee, Tallinn, Estonia, 11317), Head of the NGO «Interregional Center for LGBT Researches Donbas-SocProject»*

*maxim.kasianczuk@gmail.com*

*<https://orcid.org/0000-0003-0701-3595>*

## **ЄВГЕН ЛЕЩИНСЬКИЙ (1978–2012),**

*старший викладач, Макіївський економіко-гуманітарний інститут (86157, Макіївка, вул. Островського, 16)*

## **YEVHEN LESZCZYNSKI (1978–2012),**

*Senior Lecturer, Makiyivka Economic and Humanitarian Institute (16 Ostrovski St., Makiyivka, Ukraine, 86151)*

## **ОЛЕСЯ ТРОФИМЕНКО,**

*молодший науковий співробітник відділу соціальної експертизи Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)*

## **OLESIA TROFYMENKO,**

*Junior Research Fellow at the Department of Social Expertise, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12, Shovkoivchna St., Kyiv, Ukraine, 01021)*

*olesia.trofymenko@gmail.com*

*<https://orcid.org/0000-0003-1442-2581>*

### **Між публічним та приватним: гомо- та бісексуальні чоловіки міських агломерацій Донецької області як локальна домодерна спільнота**

---

*Цитування:* Касянчук, М., Лещинський, Є., Трофименко, О. (2022). Між публічним та приватним: гомо- та бісексуальні чоловіки міських агломерацій Донецької області як локальна домодерна спільнота. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 124–143, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.01.124>.

## *Постановка проблеми*

До 2014 року Донецька область унаслідок найбільшого в Україні рівня урбанізації (понад 90% мешкали у містах<sup>1</sup>) була одним з найбільш уражених ВІЛ регіонів [ВІЛ-інфекція в Україні, 2015], але водночас і центром кристалізації громадянської активності ЛГБТ (поряд із Києвом та Миколаєвом) — у 1999–2011 роках тут сформувалася мережа ЛГБТ- та ЧСЧ-сервісних суб'єктів громадянського суспільства (громадські організації, благодійні фонди та неформальні групи) [Касянчук, Лещинський, Герман, 2012: с. 36].

Однак потенціал цих об'єднань був дуже різним — хоча неформальні об'єднання (т. зв. групи друзів) та місця переважно сексуальних зустрічей (т. зв. плішки) існували ще за радянських часів у всіх містах області (існують також численні свідчення про те, що такі способи комунікації за умов радянського карного переслідування чоловічої гомосексуальності та суспільної стигматизації всіх форм негетеросексуальної поведінки не були унікальним явищем ані для Донецької області, ані для України чи Радянського Союзу загалом [Kasianchuk, Leshchynskiy, 2008: pp. 17–29], саме початкова спрямованість фінансової та організаційної допомоги з боку реципієнтів грантових коштів Глобального фонду на центр області зумовила ситуацію, за якої ще 2009 року ВІЛ-профілактичні програми для ЧСЧ реалізовувались *de facto* тільки в Донецьку, тоді як в інших містах діяли маленькі організації із мінімальними ресурсами.

Для Донецької області характерні значні відстані між головними міськими агломераціями (Донецько-Макіївська, Горлівська, Приторецька, Харцизька та Маріупольська). Саме це зумовлювало відносну взаємну ізольованість локальних спільнот гомо- та бісексуальних чоловіків та їхню слабку залученість до профілактичних ВІЛ-сервісів. Водночас охоплення ВІЛ-сервісами навіть тих ЧСЧ, які мешкали в Донецьку, не було, за даними регулярних біоповедінкових досліджень, оптимальним — так, 2013 року тільки 32% донецьких ЧСЧ були клієнтами ВІЛ-сервісних організацій [Большов, Касянчук, Трофименко, 2014].

Крім суто географічних факторів причинами недостатнього охоплення профілактичними програмами цільової аудиторії могла бути також соціальна й економічна неоднорідність ЧСЧ: з одного боку, до цієї групи належать люди з дуже низьким рівнем доходів (20% за даними [Большов, Касянчук, Трофименко, 2014]) та низьким рівнем освіти; з іншого — соціально благополучні чоловіки, що бояться втратити власний статус.

Як географічна, так і соціально-економічна неоднорідність ЧСЧ позначається на можливостях донесення інформації (напр., про послуги ВІЛ-сервісних НУО). Разом з тим брак довіри до нечисленних наявних громадських організацій, які працювали для ЧСЧ, не конвертувався в утворення нових ініціатив, які могли би пропонувати наближені до потреб локальних спільнот послуги.

Для успішного функціонування суб'єктів громадянського суспільства необхідно, щоби репрезентовані ними спільноти ставали джерелом формальної та неформальної підтримки. Проте успішна та тривала взаємодія з донорськими інституціями (в тому числі, державними) неможлива без формалізації механізмів

1 [http://donetskstat.gov.ua/statinform/chisl\\_ruh1.php?dn=1014](http://donetskstat.gov.ua/statinform/chisl_ruh1.php?dn=1014)

мів ухвалення рішень у НУО, тобто зменшення залежності рішень від персональних уподобань керівництва та персоналу. Саме тут може бути прихований ще один — інституційний — конфлікт: якщо НУО функціє за формальними правилами, то вона може не відповідати очікуванням частини своєї цільової аудиторії, яка, вважаючи НУО за «свою», прагне впливати на її діяльність не через фіксовані процедури узгодження інтересів, а через вольові рішення «свого» керівника, себто впливати через механізми, які належать до сфери приватного та є ознакою «малого суспільства».

Таким чином, у підґрунті пропонованого дослідження лежить гіпотеза про неконґруентність норм репрезентованого громадськими організаціями «відкритого світу» та «малого суспільства» локальних спільнот гомо- та бісексуальних чоловіків міських агломерацій Донецької області.

### *Аналіз наявних досліджень*

Поділ міського життя на публічний і приватний простір сягає корінням Античності, де сфера домогосподарства і політичний простір існували як сфери, між якими лежить прірва [Арендт, 2000]. Під сферою публічного розуміють простір, де перехрещуються інтереси окремих індивідів, тобто публічне визначається як відкрите всім членам суспільства на противагу інтимності приватного [Волковинська, 2014: сс. 182–185]. Ознакою приватного простору є те, що в ньому індивід звільняється від звичних обов’язків [Урбан, 2017: сс. 39–45]. Від часів Просвітництва приватність дедалі більше виокремлюється як певна категорія, а її функцією стає забезпечення інтимності [Колінько, 2015: сс. 387–393]. За модерних часів публічна сфера поступово перетворюється на таку, де панує універсальний для всіх громадян лад, виражений у фіксованих і знеособлених правилах, де конфлікти мають розв’язуватися шляхом перемовин, а не через силу і де нема, в ідеалі, місця індивідуальним корисливим інтересам окремої людини. На відміну від цього, примус і насильство давні греки вважали «звичним у поведженні з домохачдцями, в сімейності, де голова сім’ї здійснював деспотичну владу», подібну до східних деспотій [Арендт, 2000]. Таким чином, приватне асоціювалося також з відсутністю правил і неконтрольованим насильством. Випадок, коли в разі взаємодії з людьми у сфері публічного індивід керується логікою приватних стосунків, означає, що він не вийшов за межі приватного, коли правила не діють, а оцінка інших відбувається через їхні особисті якості, себто персоніфіковано [Волковинська, 2014: сс. 182–185].

Поступово кордони між приватним і публічним розмивалися — голова родини вже не мав абсолютної влади й мусив узгоджувати поведінку з нормами моралі та права, що за новітніх часів виразилося в обмеженні права на насилля, допустимості втручання поліції в сімейні стосунки й навіть у правовому контролі сексуальності (так, у карних кодексах багатьох країн з’явилася заборона «мужолозтва» для повносправних дорослих чоловіків). Із розвитком модерного суспільства держава почала зменшувати контроль над сферою приватного [Кон, 2010], залишивши у своїй компетенції тільки контроль над насиллям. Приватна сфера починає відігравати дедалі більш значущу роль у публічному житті [Шевчук, 2011: сс. 76–80].

Для Радянського Союзу характерним був ретельний контроль над усім простором суспільства, в тому числі над приватним життям [Зайдель, 2014: сс. 79–82]. І хоча з падінням СРСР та здобуттям Україною незалежності почались активні трансформації суспільного життя, «сучасні українці продовжують сприймати приватність у традиційному сенсі як рівень приховування чого-небудь, насамперед від влади» [Ходус, 2014: сс. 84–94]. У цьому контексті кордони між приватним і публічним виражаються в тому, наскільки надійними є бар'єри для зовнішнього спостереження за приватним життям [Волковинська, 2015: сс. 46–50].

Категорія «мале суспільство» (А. Олейник) [Олейник, 2001] бере початок в концепті «незавершеного модерну», тобто такого, де не завершено інституціоналізацію. Соціальні норми «малого суспільства» конгруентні нормам, характерним для мафіозних кланів. Незавершена модернізація має такі ознаки: а) відсутність чітких кордонів між приватним і публічним життям; б) персоніфікація, тобто або необхідність попередніх рекомендацій для встановлення нових особистих контактів, або залучення особистісних стосунків для підтримки інституційних механізмів (у т. ч. наявність конфлікту інтересів); в) недосконалий контроль над насиллям, який реалізується через жертв-субститутів, себто призначених відповідальних за всі негаразди, досвід виключеності з громадського життя.

Якщо упереджене ставлення до упосліджених соціальних груп, зокрема ЛГБТ, є вивченим феноменом [Petrou, Lemke, 2018: pp. 640–657], то відмежованість приватного і публічного життя представників локальних спільнот, а також брак регуляторних механізмів, функціонування яких у межах окремих спільнот є незалежним від персональних взаємин акторів, є значно менш дослідженим сюжетом. Саме тому мета дослідження — на прикладі комунікаційних патернів в житті ЧСЧ міських агломерацій Донецької області проаналізувати співвідношення приватного і публічного як одну з можливих причин низької ефективності заснованих самими спільнотами об'єднань громадян.

## Методика

У дослідженні використано *напівструктуровані та фокус-групові інтерв'ю*.

*Вибірка рекрутувалася у найбільших міських скупченнях Донецької області України: Донецько-Макіївська агломерація, Горлівсько-Єнакіївська агломерація, Маріуполь, Волноваха, Сніжне, Шахтарськ і Торез (нині — Чистякове).*

Респондентами були чоловіки, які відповідали *критеріям включення*, а саме: 16 років і старші, наявність сексуального досвіду з чоловіками або сексуально-романтичного потягу до інших чоловіків. Відбір респондентів проведено за допомоги рекрутингової анкети, в якій фіксували вік, місце постійного проживання, офіційний та фактичний сімейні стани, належність до числа клієнтів однієї з ВІЛ-сервісних організацій, що працювали в Донецькій області на момент дослідження.

Використано метод *сніжної грудки* для побудови вибірки, при цьому стартове зерно було обрано через громадські організації або ініціативні групи ЧСЧ.

Глибинні інтерв'ю проведено з тими респондентами, які відмовилися від участі у фокус-групах.

*Польовий етап* тривав упродовж листопада–грудня 2009 року та січня–березня 2010-го. Інтерв'ю здійснювалися *російською мовою*.

*Гайди фокус-групових і глибинних інтерв'ю* містили блоки відкритих запитань про особливості гендерної ідентичності респондента, його досвіду проживання в населених пунктах різного типу, взаємин з іншими людьми із різними сексуальними та гендерними ідентичностями. В цій публікації аналізується та частина результатів дослідження, що стосується співвідношення приватної і публічної сфер. Щоби з'ясувати характер кордонів між цими двома сферами, використано такі запитання: *«На ваш взгляд, у кого більше открыта личная жизнь: у жителя городского квартала (квартира в многоэтажном доме) или у жителя частного сектора (свой дом)?»* і *«Насколько родственники, друзья, сослуживцы, соседи вмешиваются в личную жизнь (интересуются подробностями семейных, интимных отношений) других людей?»*

Щоби виявити важливість персоніфікації взаємин, використано такі ситуації: *«Для того, чтобы найти сексуального партнёра-мужчину, важно иметь личные знакомства («через друзей»). — Использование личных связей для поиска сексуального партнёра-мужчины только всё портит, лучше это делать самому»; «Секс между двумя мужчинами-партнёрами по бизнесу делает их деловые отношения более доверительными, чем с остальными партнёрами. — Между бизнес-партнёрами не может быть секса. Это не приведёт к успеху».*

*Протокол та інструментарій* дослідження було схвалено Комісією з професійної етики Соціологічної асоціації України. Перед проведенням глибинного інтерв'ю чи фокус-групи кожен респондент давав письмову інформовану згоду, яка містила короткі відомості про дослідження, можливі ризики та переваги учасника, його права, а також положення про конфіденційність. Після завершення інтерв'ю чи фокус-групи кожен учасник отримував винагороду (гривневий еквівалент 5 дол. США).

*Дослідження фінансували* amfAR, The Foundation for AIDS Research (<https://www.amfar.org>) в рамках програми «Роль ідентичності, соціальних і сексуальних мереж у ризику ВІЛ серед ЧСЧ» громадської організації «Донбас-СоцПроект».

## *Результати*

**Загальні характеристики вибірки.** Разом опитано 56 ЧСЧ (Донецька агломерація — 22, Горлівська агломерація — 11, Маріуполь — 10, Волноваха — 2, Торезо-Сніжнянська агломерація — 11), з яких 25 взяли участь у глибинних інтерв'ю і 31 — у фокус-групах, крім того ще 31 ЧСЧ відмовився брати участь у дослідженні. Середній вік учасників — 32 роки (мінімум 16, максимум 59). Більшість становили люди, які не є клієнтами ЧСЧ- або ВІЛ-сервісних організацій, були неодружені та проживали разом з батьками або іншими родичами. Респонденти здебільшого мешкали у багатоквартирних будинках, але мали також досвід проживання в приватному секторі міста або в селі.

**Кордони між приватним і публічним життям.** Перше, що привертає увагу в багатьох зібраних оповідях, — респонденти часто згадують додаткові зусил-



ля, яких вони мають докласти, аби не допустити проникнення свого оточення в царину приватного. Це необхідність і постійно брехати про свої стосунки: «Сослуживцам говорю: вот я учился там-то, у меня там есть... была жена» (Інтерв'ю, Єнакієве, 43 роки, неодружений, проживає з батьками), і знайомитись з іншими чоловіками тільки там, де не може бути нікого зі «звичайного життя» — плішки або групи друзів «по темі», і влаштовувати зустрічі в готелях або на орендованих подобово квартирах). Іншими словами, прозорість кордонів між суспільним і приватним змушує людину шукати способи сховатися від надмірної уваги. І часто таким способом є життя на маргінесі — серед тих, кого суспільство воліє не помічати:

**Модератор:** *Что вы делаете для того, чтобы об этом не узнали окружающие? — Респондент (1):* Ну, чтобы не узнали, это надо, чтобы не видели, что ты с мужчиной, а то могут подозревать — где-то встречаешься. Встречаешься в парке, да и все. Узкий круг, тайна. Бывает, приходят натуралы, допустим, очень много гостей бывает, аж надоедает, никто ничего не знает, что я, как живу, вот. Ну, а есть свой круг людей, с которым я общаюсь уже с другой стороны моей жизни, вот и все. Вот такой образ. — **Респондент (2):** Тут нужно шифроваться, скрывать, прятаться. Вот даже квартира, соседи посматривают другой раз, чего-то много людей, гостей, именно мужики. Всем не докажешь, что это вот с работы, это вот мои грузчики, это там мои рабочие, вот. Мы общаемся там по теме, по производству. Им все кажется — тут наркотики, там порно, ну такое все. Бабки, в основном, бабки, там, они, там, как начинают... Я говорю, вот глядите, я пью? У меня компании, шум, гам, пьянки, драки есть? Что вам надо? Вы хотите, чтобы тут что, как шахтеры собираются, бывают, эти, бедлам, бойни, все ломают лавки, все летит, все дерутся: ножи, там, стекла. Вам это хочется? У меня тихо и спокойно. Что вам надо? Это люди по работе. Ну, это как, на 50% правда, а есть же, я встречаюсь по своей теме. То есть, ну как я им уже все, я им кукушку забил, что это по работе, отстаньте. Все. И сейчас от меня все отстали, все прекрасно (Фокус-група, Сніжне, 13.02.2010)

Примітно, що стосовно відкритості свого життя для сторонніх респонденти зазначали, що навіть мешкаючи у мільйонній міській агломерації та висотних домах («скворечниках», як неодноразово їх називали учасники дослідження), ЧСЧ відчують надлишкову цікавість з боку сусідів до сфери приватного:

**Модератор:** *Вот вы на своем опыте, как вы считаете, вы открыты, вы подвергаетесь такому, скажем, досмотру или прозрачны ли для окружающих там, где вы живете? Либо ваша жизнь все-таки более анонимна, и вы закрыты? — Респондент (3):* Мне кажется, мы вот как бы скрываемся, да? Вот живешь в квартире на четвертом этаже, но уже соседи спрашивают: А что у тебя за парень живет? Я говорю, что квартирант. Так что там зоркий бабушкин глаз уже все проверил (Фокус-група, Донецьк, 15.11.2009)

Якщо для відносно невеликих населених пунктів Донеччини можна було б на це чекати, адже «Шахтерск, там городской квартал — та же самая деревня, только вертикально вся поставленная» (Фокус-група, Донецьк, 15.11.2009), то така звична прозорість власної приватності у випадку мешканців Донецька чи

Маріуполя є гарним свідченням браку чітких кордонів між приватним і суспільним. У цьому сенсі варто згадати, що старопромислові міста Донеччини зберегли селищний характер, коли поділ міста на неофіційні райони (наприклад, в Маріуполі «Аеродром», «Нахаловка», «Мухіно» тощо) відбиває колишню стихійну забудову, яка досі ніби просвічує крізь офіційне районування [Дробышевская, 2003]. При цьому в місті можуть поруч бути як багатопверхівки («сталінки», «хрущовки» тощо, але також і сучасні таунхауси), так і індивідуальна забудова «приватного сектору». В цьому сенсі досвід міського мешканця зі «скворечника» нічим суттєво не відрізняється від досвіду мешканця «приватного сектору»:

**Респондент (1):** Ну потому что скворечник как бы, то что называется; короче, городские, там все друг на друга обозлены как бы. Вот там ты там сверлишь что-то это [...] Тот, кто живёт в этом зажатом мешке, он тык-тык-тык! на этих трёх квадратных метрах, короче, и начинает дёргаться, на всех раздражительный. Как он впустит в дом? А вдруг зайдёт сосед и скажет: а вот у него там хреново то, хреново это? [...] — **Респондент (2):** В частном секторе, конечно, сидит бабулька, а где ей ещё сидеть, сидит на лавочке и там же чик! запись, там, двенадцать сорок прошёл, тринадцать пятнадцать... — **Респондент (1):** Да ладно! По-моему, в скворечнике даже больше (Фокус-група, Донецьк, 20.03.2010).

Респонденти неодноразово згадували малу мобільність: «Ну дело в том, что я же не один жил, двадцать лет, ну как бы вдвоем. Там, где родился, там и пригодился» (Фокус-група, Донецьк, 15.11.2009). Мала мобільність, коли люди живуть там, де вони народилися, принаймні в межах того самого міського району, означає, що людина міцно залучена до системи соціальних зв'язків і не може, навіть за бажання, сховатися від спостереження:

**Респондент (1):** Судя вот по Москве, там никто друг друга не знает, даже не здороваются, кто на площадке живет. Здесь вот мы живем, вот мы живем в этом доме с 71 года, уже 30, сколько? 39 лет 9 мая будет. Я вырос в этом доме, все друг друга знают, кто новенькие поселяются, тоже знаешь. Конечно, все друг о друге знают все. Кто пришел, кто ушел, кто приезжал, вот. В сельской местности то же самое, там деревня, друг друга все знают. В таких городишках, как у нас, тут друг друга знают. Где что-то произошло, уже знают (Інтерв'ю, Сніжне, 47 років, розлучений, проживає з батьками).

Слід також сказати, що респонденти можуть розуміти поняття «відкрите життя» як «життя, вільне від обмежень, від утручань», тобто вкладають сенс протилежний тому, який мав на увазі інтерв'юєр:

**Модератор:** А что касается личного пространства, окружающие туда могут вмешиваться, насколько они туда входят? — **Респондент:** Если так посмотреть? Ну, безусловно, вмешиваться могут, конечно, в скворечнике больше могут вмешиваться, чем... потому что мой дом — моя крепость, короче. Ты сюда пришёл, чай я пью, ты пьёшь, да? Как Чапаев, короче. Но если ты ко мне пришёл, блин, не дай бог, с топором, ты от него же и загнёшься. Так что в этом, как бы, люди добрые, ничё себе. А повлиять в скворечнике на человека могут извне, короче, вот ты пришёл после одиннадцати, не ори, дискотеку не устраивай, не долби, не сверли, ничего не делай, туда не шагни, мусор выкинул — убери пло-

щадку. На тебя могут надавить соседи. Больше влияющих внешних факторов (Фокус-група, Донецьк, 20.03.2010).

У згаданому контексті життя, прозорого для зовнішнього спостереження, коли кордони між приватним і публічним є дуже непевними, респонденти часто згадують «соглядатаєв», себто тих сусідів, які спеціально цікавляться тим, що відбувається за стінкою:

*Тока ключ в тамбур, и она уже, соседка, двери открывает. Они моих родителей знают, я могу единственное чего пережить, чтобы они не задали вопрос родителям, что там мальчики какие-то приходят все время* (Фокус-група, Донецьк, 15.11.2009).

Що більше сусідів (власне, як у багатоквартирному будинку), то більше «соглядатаєв», до того ж менша фізична відстань полегшує спостереження:

*У нас, зачем так далеко ходит, соседка у нас, днем и ночью не спит. Как сова. Ну, она не спит, у неё бессонница... и она все знает, кто кого, кто пришел, кто ушел, во сколько ушли, сколько пришло. Она все знает. Она даже баночку подставляет слышать стенку и слушает, подслушивает, чьи голоса* (Фокус-група, Сніжне, 13.02.2010).

Вище в інтерв'ю вже було згадано Москву як приклад міста, де ступінь віддаленості людей у багатоквартирних будинках респонденти відзначали як дуже помітний у зв'язку зі значною мобільністю населення. Москва і Санкт-Петербург звучать як настільки віддалені в сенсі побутової культури, що навіть одяг людей звідти сприймається не просто як екстравагантний, а й такий, що асоціюється із гомосексуальністю незалежно від віку, статі, реальної сексуальної орієнтації та сімейного стану: «Когда россияне приезжают. Там все нестандартной ориентации от детей до жены. Потому что... Город Москва. В Петербурге то же самое. Оделся как-то не так. Экстравагантно» (Фокус-група, Маріуполь, 22.11.2009).

Москву і Санкт-Петербург респонденти згадували не просто так: на момент проведення дослідження, себто задовго до початку російсько-української війни, падіння рівня життя шахтарів у малих містах Донеччини змушувало мешканців цих міст їздити на заробітки власне до Москви, куди з Макіївки через Донецьк щодня ходив прямий потяг, або до Санкт-Петербурга, куди йшов потяг із Маріуполя, і рівень зарплат там був вищим, ніж у Києві.

Приватне життя респондентів не просто неможливо відгородити від небажаного зовнішнього спостереження, воно також пов'язане з прямим, хоча здебільшого вербальним втручанням:

**Интервьюер:** Вот ты живёшь в Горловке, да? В каком доме, в многоэтажном, в своём? — **Респондент:** В девятиэтажном. — **Интервьюер:** А, вот ближайшие твои родственники, родители, мама или по подъезду соседи, они как-то участвуют в твоей жизни? — **Респондент:** Там, спрашивают, когда ты женишься, или, там, кто к тебе пришёл. Есть, там, дядя Коля один, постоянно спрашивает. Холостяк, кстати, всю жизнь сам. Я ему всегда отвечаю: «На следующий день после того, как вы» (Інтерв'ю, Горлівка, 30 роки, неодружений, проживає з батьками).

Одна частина респондентів характеризувала себе як самодостатніх, тоді як із інтерв'ю інших видно сильний контроль з боку батьків, аж до повної інфантилізації дорослого чоловіка:

**Інтерв'юер:** Ты живёшь отдельно от родителей? — **Респондент:** Ну да. — **Інтерв'юер:** А насколько родители контролируют твою жизнь, насколько они... — **Респондент:** Мать контролирует, можно сказать, на сто процентов. — **Інтерв'юер:** На вдох и выдох? — **Респондент:** Она приходит каждый день, она ведёт весь бюджет, эти финансы, там, квартплаты. Продукты... То есть зарплатная карточка у неё, она... я знаю, что не придут, там, долги за квартплату, за свет, то есть, я знаю, что у меня всегда полный холодильник продуктов... Единственное, иногда с деньгами проблемы, да там надо их... какой-то лимит... По деньгам у меня, там, ограничено, грубо говоря. — **Інтерв'юер:** То есть, если, допустим, у тебя есть необходимость ну такая... Или потребность, правильно сказать, привести домой парня, тут это либо не сделаешь, либо сделаешь в такой момент, когда не... — **Респондент:** Ну, я сделаю, да. Она там приходит утром посмотреть... Что живы-здоровы, там, квартира целая. — **Інтерв'юер:** В этот момент... — **Респондент:** Я скажу, что меня дома нет, это значит, что она не придёт. Ну, есть второй замок, второй ключ, которого у неё нету, да. — **Інтерв'юер:** Да, понятно, то есть, ты всё-таки каким-то образом можешь... — **Респондент:** Ну как бы, если это будут отношения, то всё равно вечером-ночью, она... (Інтерв'ю, Горлівка, 27 років, розлучений, проживає окремо).

Разом з тим навіть за відсутності прямого контролю з боку батьків чи інших родичів приватне життя респондентів все одно може сильно обмежуватися відсутністю власного житла, необхідністю поділяти квартиру з іншими:

**Інтерв'юер:** Я такой вопрос задам: ты живёшь в Горловке, живёшь в многоэтажных домах, да? — **Респондент:** В пятиэтажках. — **Інтерв'юер:** ты можешь привести человека к себе домой? — **Респондент:** Ну, нет. — **Інтерв'юер:** Почему? — **Респондент:** Ну, потому что я не могу, у меня в основном дома и, ну как привести? — **Інтерв'юер:** Конкретизируем ситуацию: ты можешь переспать с этим человеком? — **Респондент:** Нет, дома — нет. Ну, просто если возможности нет. — **Інтерв'юер:** А в чём заключается «нет возможности»? — **Респондент:** Ну, дома всегда все есть. У меня семья — 4 человека, и как бы так две комнаты, соответственно все дома (Інтерв'ю, Горлівка, 23 роки, неодружений, проживає з батьками).

**Персоніфікація стосунків при знайомстві.** Чимало учасників дослідження вказували на важливість посередництва спільних знайомих при встановленні нових контактів. Почасти таке посередництво видається важливим з психологічних причин (наприклад, брак комунікативних навичок):

**Респондент:** Я вообще лучше через друзей, потому что я человек такой, самому найти что-то тяжело для меня. — **Інтерв'юер:** Ну, а почему через? — **Респондент:** Ну, я не знаю, я привык, допустим, ну, как-то вот не знаю, может, уверенности не хватает? Подойти вообще просто с кем-то познакомиться, просто, там, кто-то понравился, там, симпатичный — не. Я не могу, у меня не хватает, наверное, уверенности или решительности, что-то такое. А если

вот, допустим, ситуацию какую-нибудь, ну, там, пришли, там, гости, допустим, просто пиво попить или просто посидеть... как-то проще общение. Начать с человеком общаться, а потом дальше, дальше всё развивать (Інтерв'ю, Горлівка, 23 роки, неодружений, проживає з батьками).

Посередництво може слугувати певною попередньою гарантією, додатковим джерелом інформації про потенційного партнера чи партнерку:

**Інтерв'юер:** А ты как ищешь? — **Респондент:** Надёжнее всего — через друзей. Уже знаешь, что он нормальный, да, будет партнёр, не какой-то шарамыга, не какой-то там забудыга. Необязательно он будет даже сексуальным партнёром, даже вот хорошим другом для общения. Так, лучше, что найти, правильно? Стоящего человека, чем неизвестно чего, там, по телефону будут тебе рассказывать... Что и такой, и сякой, и... Приедешь, а там не на что смотреть. Так что не имей сто рублей, а имей сто друзей (Інтерв'ю, Горлівка, 40 років, одружений, проживає з дружиною).

Для інших таке посередництво було важливим через відсутність інших безпечних каналів, коли *a priori* неможливо бути певним, що той чи інший чоловік належить «до наших», і тому існує відчутна імовірність зустрітися з насиллям у разі спроби познайомитись з чоловіком:

**Респондент:** Человек идёт и сразу же на лбу бейджика нету: я, там, гей, ну... — **Інтерв'юер:** Как ты думаешь, почему он тебе это предложил? — **Респондент:** Я не знаю, может он во мне увидел, что я тоже, типа, могу это сделать... — **Інтерв'юер:** Или, по крайней мере, ты в лоб сразу не дашь, хотя, может быть... — **Респондент:** Может быть и так. Но в первые три раза я бил, и чуть не убил двоих, там, денег, вещи порвал там. Потому что раньше, говорю, жил как все люди, как робот. Вот мальчик с девочкой, девочка с мальчиком. — **Інтерв'юер:** Это предложение вызывало у тебя агрессию? — **Респондент:** Ну конечно, как это? В те времена тем более. — **Інтерв'юер:** А сколько это тебе было лет? Пять лет назад, шесть лет назад? — **Респондент:** Ну, может быть, в первый раз это лет десять-двенадцать назад, да. — **Інтерв'юер:** Тебе было лет 18 там? — **Респондент:** Ну да (Інтерв'ю, Горлівка, 27 років, розлучений, проживає окремо).

У цьому аспекті більшість тих опитаних, які мали досвід гетеросексуальних стосунків, вказували на меншу складність знайомства з жінками і, отже, непотрібність рекомендацій інших чоловіків. Іншими словами, культурально заданий патерн гетеросексуальної поведінки суттєво зменшує потребу в посередниках:

**Інтерв'юер:** Вы в принципе женщин не имели? — **Респондент:** Женщины у меня были — **Інтерв'юер:** Когда у вас были женщины, вы по рекомендации чьей-то или сами? — **Респондент:** На работе получилось. Я работал в сауне, а там женщина-повар была, а я кочегар. Женщина была. — **Інтерв'юер:** Ну, там тоже вам не нужна была никакая рекомендация. — **Респондент:** Нет, конечно (Інтерв'ю, Сніжне, 54 роки, розлучений, проживає з чоловіком).

Саме по собі посередництво при знайомствах з чоловіками чи, зрідка, з жінками виглядає зазвичай не як «звідництво» чи наявність «рекомендацій», але здебільшого як участь в організованих кимось з місцевих неформальних лідерів

квартирниках, де всі — «свої», себто належать, навіть не будучи персонально знайомими, до однієї спільноти:

*С точки зрення выгоды, ребята — вы просто не задумались! — лучше знакомиться в компании. Легче! Потому что изначально тебя там знали, то есть компания, которая к тебе хорошо относится. И тебя же познакомили с девочкой, она же к тебе с доверием относится; то ли ты со стороны пришёл. Что это за дядька? Кто тебя знает? Хер его знает. Это одна там шаболда откликнется, допустим, а нормальная девочка подумает: а вдруг маньяк какой-то?* (Фокус-група, Донецьк, 20.03.2010).

Феномен гомосексуальних квартирників описав (в Україні і, зокрема, в Донецьку) у 1997 році нідерландський антрополог Р. Остфогельс, його зафіксовано і в пізніших спостереженнях [Касянчук, Лещинський, 2005: сс. 96–132]. Такі зустрічі відбувалися, здебільшого, за однією моделлю: господар окремої квартири — зазвичай старший чоловік — запрошував знайомих на вечірку, яка розпочиналась із застілля і закінчувалася порнофільмом. На той момент (середина 2000-х років) інтернет ще не був загальнодоступним, особливо в малих містах і селищах, тому люди обмінювалися спочатку піратськими копіями відеокасет, а згодом лазерних дисків і задля того мали їхати зі свого селища в області на такі вечірки до великого міста та ночувати або в господаря квартири, або в нового знайомого.

Разом з тим понад половину опитаних воліли знайомитися самі, без участі посередників, але пояснювали це по-різному. Найчастіший аргумент проти участі сторонніх осіб — відмінність потреб:

*Лучше делать самому. Потому что у каждого есть свой типаж, допустим, не Аполлон, но вот мне нравятся парни, которые выше меня. На чуть-чуть хотя бы. Или мне нравится, когда мужчина постарше, а когда пытаются познакомиться, ему 27 лет и он такого же роста, как я, ну, не идет мне. Я даже дружить с ним особо не смогу. Поэтому считаю, что нужно все делать самому* (Інтерв'ю, Маріуполь, 20 років, неодружений, проживає окремо).

**Інтерв'юер:** В ситуации поиска женщины-партнёра что важнее? Анонимность или рекомендация другого мужчины? — **Респондент:** Сексуального партнёра? Да нет, делать свои выводы сам. При чём тут чьё-то мнение? Она ему не понравилась, а мне понравилась (Інтерв'ю, Шахтарськ, 42 роки).

Другий аргумент — небажання бути від когось залежним чи підзвітним:

*Только сам. Даже если вы через знакомых познакомились, вы уже чувствуете, что вы зависите, должны поддерживать отношения с тем человеком, который вас познакомил, есть же такое: «Помнишь, я тебя познакомил?» Ну, есть такие люди. Может из-за этого, а может из-за того, что если у нас не сложилось с человеком, я просто буду себя чувствовать спокойно и уверенно, мне не нужно объясняться с другом. А в любом случае придется* (Інтерв'ю, Донецьк, 34 роки).

Третій аргумент проти посередництва — прагнення починати «з чистого аркуша», себто бажання бути вільним від оцінок, які потенційному знайомому дає посередник:

**Респондент:** Ну, если бы было, я, допустим, встречался, сплю с девушкой, а потом спал бы с её подружкой, у меня такого в жизни ни разу, может, у кого-то

*такое было... Так же что касается ребят, то же самое. Как это... как одним человеком попользовался, теперь попробуй ты, я б такого не смог. — Интервьюер: По конвейеру его дальше туда. — Респондент: А так познакомился: ни я про него, ни он про меня ничего не знает, а то что да, так единственно предохраняться, я не знаю, меня как-то пронесило с этими вещами* (Інтерв'ю, Горлівка, 27 років, розлучений, проживає окремо).

І нарешті, наявність посередника може сприйматися як додаткове джерело небезпеки: *«В нашем заиндевелем, протухшем городе, лучше полагаться на себя, потому что срабатывает эффект снежного кома»* (Інтерв'ю, Маріуполь, 21 рік, неодружений, проживає окремо). Крім того, опитані вказували, що на момент проведення дослідження (2009–2010) вже були доступні способи відносно безпечної віртуальної комунікації з потенційними партнерами — оголошення в місцевих газетах чи в тематичній пресі (напр., журнали «Один з нас» та «Симона», еротичне видання «Интересная газета»), телетекст<sup>1</sup>, мобільний зв'язок тощо:

*Есть газеты, там объявления, в газетах, пишут. Вот газета «Я», последняя мариупольская, по-моему. Я первый раз, в том году, в ноябре... Сотрудница принесла эту газетку, читает. Я прочитал, смотрю — объявлений много. Даже со Снежного. Ну, думаю, напишу себе объявление. Начались звонки со всех регионов Украины. Столько звонков было! Но со Снежного только один, охранник. Мы с ним и не виделись, но он взрослый по голосу такой. А у меня там знакомая работает. Я говорю: «Кто у вас там в сторожах?» Она: «тот хромой?». Я терпеть таких не могу. В цепях каких-то там. И мы с ним не общались. В последнее время даже не звонит, а то часто: «Приезжай ко мне, я на смене, такси вызови, я тебе оплачу». Я: «У меня времени нет, мне на работу». А так вот общаемся, ребята, которые поприходили, знаем друг друга. Некоторых я не знаю ребят, не знаю даже, какой они ориентации* (Інтерв'ю, Сніжне, 47 років, розлучений, проживає з батьками).

**Персоналізація стосунків на прикладі бізнес-партнерства.** Бізнес-стосунки і взагалі сфера професійних взаємин є в уяві респондентів чимось на кшталт гобсівської війни всіх проти всіх: *«Бизнес не строится на дружеских отношениях. В бизнесе ты как акула, у тебя нет друзей, только соратники. Это очень редко бывает, что есть соратники»* (Інтерв'ю, Маріуполь, 22 роки, неодружений, проживає з батьками). Бізнес уявляється як сфера дуже жорсткої конкуренції, де немає місця для помилки, адже несвідоме невиконання наказу трактується як неприпустима слабкість, що загрожує справі, а свідоме невиконання є зрадою — в обох випадках це тягне за собою кару. У цьому контексті респондентам видається природним зв'язок між персоналізацією взаємин (як між рівними бізнес-партнерами, так і в ієрархії начальник–підлеглий) із доступом до преференцій:

*Я расскажу историю из жизни. У нас было предприятие, на котором были отношения между партнёрами по бизнесу, между подчинённым и директором. Если*

1 Докладніше про телетекст: [http://donbas-socproject.blogspot.com/2008/12/blog-post\\_24.html](http://donbas-socproject.blogspot.com/2008/12/blog-post_24.html)

один из партнёров где-то порет бочину (помиляется, —авт.), то второй его в любом случае выгородит (Фокус-група, Донецьк, 20.03.2010)

Разом з тим такі взаємини означають неприховане зловживання владою, що оцінюється вочевидь негативно:

**Интерв'юер:** Скажи, у тебе були такі ситуації, когда тебе предлагали вот, допустим, бизнес и постель, или бизнес и отношения? Или, может, по работе? — **Респондент:** Да, было. — **Интерв'юер:** Ну, ты принял, то есть, это предложение или отказался? — **Респондент:** Я не то, что не принял. Как тебе объяснить? Я был в ступоре, меня в шок... ну, мне было лет, наверно, 17, где-то около этого. — **Интерв'юер:** А что именно в шок, в ступор вогнало? — **Респондент:** Ну, меня посылает, допустим, директор магазина: «Отнеси документы»... Был там у нас один начальник, а довольно нахальный тип, состоятелен. Ну, я — щенок после бурсы, ну, что я там? Ну: «Привет-привет, — я говорю. — Здравствуйте, вот документ». «А посиди-подожди, а давай там кофейка». Ну и полез... того. Я говорю: «Не надо, не надо, не надо, не надо, всё, всё, всё, всё». Ну, он сначала: «Та чего ты? Та что ты это? Ты работать хочешь?» Он меня просто на шантаж взял. Ну, там ещё был ряд причин. Ну, сколько мы с ним водились? Он не то что... Ну как? Нормальные какие-то отношения, нормальными их с самого начала назвать нельзя было... Это исключено. Сначала это был шантаж, а потом он просто звонил мне на рабочую точку. И предупреждал, что он в это время, в какое-то, он желает меня увидеть. Не просто желает, а требует этого. То есть, ни о каком согласии речи не шло. Или там обоюдные какие-то чувства, об этом речи не шло (Интерв'ю, Єнакієве, 32 роки, розлучений, проживає з батьками).

Але крім моральних категорій переважна більшість опитаних оперують уявленнями про корисність — якщо для окремого індивіда такі стосунки можуть означати вигоду, то бізнес, який суміщається із сімейними стосунками (не важливо, гомо- чи гетеросексуальними), не є стабільним, а отже, приватне стає загрозою публічному:

**Интерв'юер:** То есть вы считаете, что бизнес-партнёры мужчины не дополняют друг друга? — **Респондент:** У меня есть очень хорошее, такое вот, между двумя женщинами. Я знаю двух девочек, и буквально у меня на той неделе с ними была беседа. И одна сказала, что она забрала её бизнес, и та девочка осталась ни с чем, вообще на бобах. Ей пришлось вернуться до отца, там младшая сестра, а та всё вычеркнула, и та потеряла и бизнес, и квартиру. Всё. Она её просто подставила (Интерв'ю, Шахтарськ, 42 роки).

Водночас респонденти розповідали про окремі випадки, коли суміщення сімейних і бізнес-стосунків посилює стабільність справи, адже партнери довіряють одне одному, і це зменшує психологічний тягар «війни проти всіх».

**Респондент:** У меня есть знакомый, он нашёл одного дядьку, да, он — пацан довольно молодой, под тридцать лет, партнёр его чуть постарше. Он капитан дальнего плавания. Вот пока он уходит, а этот должен... Сеть магазинов там у него. Я не знаю. Это мне говорят сеть магазинов, а может, там три киоска. — **Интерв'юер:** Ну, какая разница? Даже три киоска — это куча головной боли. — **Респондент:** Да. Вот он говорит: «Давай щас закругляйся и становись, я ухо-



*жу в рейс, а ты будешь управлять этим». Как оно дальше пойдёт — я просто не знаю. Мало ли? Всё зависит от человека, как этот поведёт себя, его партнёр. Это ж надо тоже голову иметь, уметь управлять всем этим хозяйством. Чтоб не было... На взаимном, опять же, доверии. Кто сколько кассу снимет, как они всё это разделят, я просто не представляю. Я знаю, что такое торговля. Головная боль, вот (Інтерв'ю, Горлівка, 40 років, одружений, проживає з дружиною).*

### Обговорення

Метою пропонованого дослідження був аналіз співвідношення приватного і публічного в житті ЧСЧ міських агломерацій Донецької області в контексті ознак незавершеної модернізації суспільства. Зібрані дані дають підстави твердити, що між приватним і публічним життям мешканців великих міських утворень Сходу України нема чітких кордонів.

З одного боку, на відміну від мегаполісів (респонденти згадували досвід Москви з її 12 млн мешканців та Санкт-Петербурга — з 5 млн), приватне життя звичайного жителя багатопверхівок навіть таких великих міст, як Донецьк (понад 1 млн) чи Маріуполь (понад 400 тис.), слабо відрізняється від життя мешканця села — пильний нагляд сусідів, мала мобільність населення, вкоріненість у щільну систему соціальних зв'язків (зокрема, родинних) і пов'язана з цим підзвітність громаді, постійне вербальне втручання знайомих у приватне життя чи навіть тотальний батьківський контроль життя дорослої людини. Зокрема, опитані неодноразово артикулювали необхідність додаткового захисту власної приватності — анонімні зустрічі з іншими ЧСЧ поза власним житлом (готелі, пляшки, інші населені пункти тощо), свідоме викривлення інформації про характер стосунків, власний досвід та ідентичність тощо.

З іншого боку, в стосунках з іншими ЧСЧ значущим фактором виявилася персоніфікація — для частини опитаних стосунки з іншим ЧСЧ починаються через посередництво чи рекомендацію від знайомого, тобто символічного поручительства за іншого, не знайомого (поведінковий патерн: «Ти його знаєш? Якщо так, то я можу з ним зустрітись!»). Водночас частина респондентів свідомо не користуються таким посередництвом, бо воно може мати наслідком збільшення підзвітності (вже не перед територіальною громадою, а перед локальною спільнотою ЧСЧ), плітки, небажаний камінгаут чи шантаж.

Обговорюючи модельну ситуацію суміщення бізнес-стосунків зі стосунками сімейного типу, не важливо, одно- чи різностатевими, учасники дослідження усвідомлювали, що такі взаємини несуть значні ризики конфлікту інтересів і, отже, є радше шкідливими для розвитку підприємства. Наведені респондентами приклади свідчать про поширеність досвіду зловживання владою — як для отримання кар'єрних переваг (коли людина стоїть на нижчому щаблі соціальної ієрархії), так і для сексуального примусу (коли людина має більшу владу). Водночас у деяких випадках таке суміщення приватного і публічного, навпаки, може створювати зону більшої безпеки через наявність «особливо» довіреної людини.

Зібрані дані підтверджуються науковою та документально-публіцистичною літературою. Так, І.С. Кон, описуючи сексуальне життя людей брежневської

доби [Кон, 2010], вказував, що брак окремої жилплощі був значною проблемою для радянського сексу, а нині як одне з найбільш частих запитань при знайомствах ЧСЧ звучить так: «Місце є?» Перебування ЧСЧ на маргінесах соціального життя (плішка) і значна роль посередництва при встановленні контактів з іншими ЧСЧ, нагляд «груп друзів» за соціальним оточенням і репутацією своїх членів також описано в: [Kasianchuk, Leshchynskyi, 2008: сс. 17–29].

Загалом взаємопроникнення, злиття приватної й публічної царин виявляється в зібраних інтерв'ю як багаторівневий феномен, який заторкує як дуже інтимні сфери (зокрема, сімейні стосунки), так і ширші кола людських взаємин (зокрема, доступ до громадських ресурсів і кар'єрне зростання). Така злитість, себто відсутність кордону між сімейною і, в широкому сенсі, політичною сферами є характерною власне для малого суспільства [Олейник, 2001], коли функціонування суспільних механізмів не залежить від персональних взаємин акторів і будується на знеособлених і часто письмово зафіксованих нормах, а також на засадах «уявлених спільнот» [Anderson, 1991], коли мережі безпосередніх міжособистісних зв'язків відіграють мінімальну роль. Функціонування знеособлених соціально-регуляторних механізмів, поява уявлених спільнот становлять ключовий процес створення і відтворення модерного суспільства.

Слід однак зауважити, що, за даними літератури [Шевчук, 2011: сс. 76–80], відсутність чітких кордонів між приватним і публічним може бути також притаманна постмодерновому суспільству (пор. феміністичне гасло «Приватне — це політичне!»), оскільки за модерних часів приватне асоціювалося зі сферою жіночого, тоді як публічне, політичне — зі сферою чоловічого [Першай, Іванова, 2013]. У цьому сенсі ЧСЧ великих міських агломерацій Донецької області мимоволі стають, минаючи стадію модернізації, провідниками постмодерних практик послаблення дихотомій на кшталт «чоловіче/жіноче».

Проведене дослідження має низку обмежень, головним з яких є неможливість прямого узагальнення отриманої інформації на всю досліджувану популяцію через суто якісний характер застосованої методології. Водночас подібність низки наших спостережень із даними літератури (отриманими на прикладі інших спільнот) дає підстави припустити, що незавершеність процесів модернізації характерна не лише для старопромислового регіону з найбільшою урбанізацією і гострими соціальними проблемами, а й для інших соціокультурних, професійних та інших спільнот, інших областей України чи навіть інших пострадянських країн. Тому хоча дані стосуються 2009 року і територій, які зараз є окупованими Російською Федерацією (за винятком Маріуполя), вони мають не тільки історичну цінність.

Пропоноване дослідження розпочалося з практичного питання про причини низького охоплення ЧСЧ програмами профілактики ВІЛ. Наявні в літературі дані свідчили про те, що географічна віддаленість мешканців Донецької області від надавачів послуг, а також соціально-економічна неоднорідність ЧСЧ можуть відігравати суттєву роль у цьому. Викладені результати вказують на те, що може існувати також інституційний конфлікт між структурою управління громадських організацій, яка ґрунтується на формально зафіксованих правилах, себто репрезентує модерне «відкрите суспільство», з одного боку, і значно

менш формалізованим способом життя локальних спільнот гомо- та бісексуальних людей, який репрезентує лише частково модернізоване «мале суспільство» з його клановою структурою, з іншого боку.

Питання, наскільки цей конфлікт є значущим, може стати предметом наступних досліджень. Крім того, важливо в майбутніх розвідках дослідити зміни в укладі життя ЧСЧ Донецької області, які могли відбутися внаслідок тривалого перебування на територіях із невизначеним правовим статусом, себто таких, де формальні правила співжиття підміняються неформальними, коли суспільство ніби повертається до домодерної доби.

### *Висновки*

Взаємопроникнення, нерозмежованість приватної й публічної сфер виявляється як багаторівневий феномен, що заторкує як інтимні царини, так і ширші кола взаємин. Прозорість кордонів між сімейною і, в широкому сенсі, політичною сферами є характерною для малого суспільства, коли функціонування суспільних механізмів є незалежним від персональних взаємин і будується на знеособлених і письмово зафіксованих нормах, а також на «уявлених спільнотах», коли мережі безпосередніх міжособистісних зв'язків відіграють мінімальну роль.

Аби захистити приватність, гомо- та бісексуальні чоловіки Донецької області переїжджають до великих міських агломерацій (напр., Москву респонденти називали як приклад міста, де ступінь віддаленості людей та їхньої мобільності є дуже відчутним).

Незавершеність процесів модернізації характерна не лише для старопромислового регіону з найбільшою урбанізацією і гострими соціальними проблемами, як-от Донецька область, а й для інших областей України чи навіть інших пострадянських країн.

Для успішного функціонування суб'єктів громадянського суспільства необхідно, щоби репрезентовані ними спільноти ставали для них джерелом підтримки. Однак властива премодерним локальним спільнотам схильність будувати стосунки у публічній сфері за правилами приватної сфери вступає в інституційний конфлікт у залежних від донорського фінансування об'єднань громадян, що може зменшувати ефективність цих НУО.

### *Джерела*

ВІЛ-інфекція в Україні: інформаційний бюлетень (2015). Київ: Український центр контролю за соціально небезпечними хворобами Міністерства охорони здоров'я України. 112 с.

Касянчук, М.Г., Лещинський, Є.Б., Герман, О.В. (2012). *Аналіз розвитку системи переадресації ЧСЧ в Донецькій області*. Київ. 36 с.

Kasianchuk, M.G., Leshchynskiy, Y.V. (2008). Analysis of the identities of men who have sex with men in Ukrainian society. *Ukrainian society*, 26 (3), 17–29.

Большов, Є.С., Касянчук, М.Г., Трофименко, Л.В. (2014). *Моніторинг поведінки та поширеності ВІЛ-інфекції серед чоловіків, які практикують секс із чоловіками, як компонент епідагляду за ВІЛ другого покоління: аналітичний звіт за результатами біоповедінкового дослідження 2013 року*. Київ.

- Арендт, Х. (2000). *Vita activa, или О деятельной жизни*. Москва.
- Волковинська, В.О. (2014). Публічне і приватне у феноменологічному пошуку смислу соціальності. *Збірник наукових праць «Гілея: Науковий вісник»*, 88, 182–185.
- Урбан, О.В. (2017). Взаємодія публічного та приватного просторів в українському місті. *Культурологія*, 37 (50), 39–45.
- Колінько, М.В. (2015). Відкритість публічного простору і комфорт приватного. *Вісник Донецького Національного університету. Серія Б «Гуманітарні науки»*, 1–2, 387–393.
- Кон, І.С. (2010). *Клубничка на берёзке: Сексуальная культура в России*. Москва.
- Шевчук, Д.М. (2011). Публічне і приватне в горизонті соціального буття людини. *Вісник Національного авіаційного інституту: Філософія. Культурологія*, 2 (19), 76–80.
- Зайдель, М.І. (2014). Публічне та приватне на пострадянському просторі: проблема демаркації. *Грані: Політологія*, 2 (106), 79–82.
- Ходус, О.В. (2014). От общественного к частному: актуальные модальности социокультурного бытия. *Новая парадигма*, 121, 84–94.
- Волковинська, В.О. (2015). Публічне і приватне: необхідність кордонів чи криза інтерпретації. *Молодий вчений*, 2 (17), 46–50.
- Олейник, А.Н. (2001). *Тюремная субкультура в России: от повседневной жизни до государственной власти*. Москва.
- Petrou, P., Lemke, R. (2018). Victimisation and life satisfaction of gay and bisexual individuals in 44 European countries: the moderating role of country-level and person-level attitudes towards homosexuality. *Culture, Health & Sexuality*, 20 (6), 640–657.
- Дробышевская, Т.В. (2003). *Города Донецкой области: Справочник*. Донецк: Донецкая торгово-промышленная палата.
- Касянчук, М., Лещинский, Е. (2005). Снижение риска ВИЧ-инфицирования среди гомосексуально активных мужчин в Украине с фокусом на мужчинах, имеющих секс с мужчинами в Донецком регионе. Донецк, Макеевка, Мариуполь и Горловка. В: *Отчёт по проекту. НПО «Здоровье Нации», подготовлено для БФ «ФПХ»* (С. 96–132) Киев.
- Anderson, B. (1991). *Imagined communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso. 224 p.
- Першай, А.Ю. (ред.), Иванова, Е.М. (ред.) (2013). *Женщины в политике: новые подходы к политическому. Феминистский образовательный альманах. Вып. 3. Публичное: приватизация частного*. Прага.

Отримано 13.01.2022

## References

- HIV infection in Ukraine: newsletter* (2015). [In Ukrainian]. Kyiv: Ukrainian Center for Control of Socially Dangerous Diseases of the Ministry of Health of Ukraine. 112 p. [=ВІЛ-інфекція 2015]
- Kasianchuk, M., Leshchinsky, E., Herman, O. (2012). *Analysis of the development of MSM redirection system in the Donetsk region*. 36 p. [In Ukrainian]. Kyiv. [=Касянчук, Лещинський, Герман 2012]
- Kasianchuk, M.G., Leshchynskiy, Y.B. (2008). Analysis of the identities of men who have sex with men in Ukrainian society. *Ukrainian society*, 26 (3), 17–29.
- Bolshov E., Kasianchuk M., Trofymenko L. (2014). *Monitoring of behavior and HIV prevalence among men having sex with men as the component of HIV second generation surveillance: Analytical Report on 2013 Biobehavioral Survey*. [In Ukrainian]. Kyiv. [=Большов, Касянчук, Трофименко 2014]
- Arendt, H. (2000). *Vita activa, or About active life*. [In Russian]. Moscow. [=Арендт 2000]
- Volkovynska, V. (2014). Public and private in the phenomenological search for the meaning of society. [In Ukrainian]. *Collection of scientific works «Gileya: Scientific Bulletin»*, 88, 182–185. [=Волковинська 2014]

- Urban, O. (2017). Interaction of public and private spheres in the Ukrainian city. [In Ukrainian]. *Culturology*, 37 (50), 39–45. [=Урбан 2017]
- Kolinko, M. (2015). Openness of public space and comfort of private. [In Ukrainian]. *Bulletin of Donetsk National University. Series B «Humanities»*, 1–2, 387–393. [=Колінько 2015]
- Kon, I. (2010). *Strawberry on a birch: Sexual culture in Russia*. [In Russian]. Moscow. [=Кон 2010]
- Shevchuk D. (2011). Public and private on the horizon of human social existence. [In Ukrainian]. *Bulletin of the National Aviation Institute: Philosophy. Culturology*, 2 (19), 76–80. [=Шевчук 2011]
- Zeidel, M. (2014). Public and private in the post-Soviet space: the problem of demarcation. [In Ukrainian]. *Facets: Political Science*, 2 (106), 79–82. [=Зайдель 2014]
- Hodus O. (2014). From public to private: current modalities of socio-cultural life. [In Russian]. *New Paradigm*, 121, 84–94. [In Russian]. [=Ходус 2014]
- Volkovynska B. (2015). Public and private: the need for borders or a crisis of interpretation. [In Ukrainian]. *Young Scientist*, 2 (17), 46–50. [=Волковинська, В.О. (2015)]
- Oleynik, A. (2001). *Prison subculture in Russia: from everyday life to state power*. [In Russian]. Moscow. [=Олейник 2001]
- Petrou, P., Lemke, R. (2018). Victimisation and life satisfaction of gay and bisexual individuals in 44 European countries: the moderating role of country-level and person-level attitudes towards homosexuality. *Culture, Health & Sexuality*, 20 (6), 640–657.
- Dobryshevskaya, T. (2003). *Cities of Donetsk region: Directory*. [In Russian]. Donetsk: Donetsk Chamber of Commerce and Industry. [=Дробышевская 2003]
- Kasianchuk, M., Leshchinsky, E. (2005). Reducing the risk of HIV infection among homosexually active men in Ukraine with a focus on men having sex with men in Donetsk region. Donetsk, Makiivka, Mariupol and Horlovka. Project report. [In Russian]. In: *Health of the Nation NGO, prepared for the FPH Charitable Foundation* (P. 96–132). Kyiv. [=Касянчук, Лещинский 2005]
- Anderson, B. (1991). *Imagined communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso. 224 p.
- Pershay A., Ivanova, E. (Eds.) (2013). *Women in politics: new approaches to politics. Feminist educational almanac. Issue. 3. Public: privatization of private*. [In Russian]. Prague. [=Першай, Иванова 2013]

Received 13.01.2022

## МАКСИМ КАСЯНЧУК, ЄВГЕН ЛЕЩИНСЬКИЙ, ОЛЕСЯ ТРОФИМЕНКО

### Між публічним та приватним: гомо- та бісексуальні чоловіки міських агломерацій Донецької області як локальна домодерна спільнота

Стаття присвячена обговоренню співвідношення публічного і приватного, що характеризує життя гомо- та бісексуальних чоловіків міських агломерацій Донецької області. В дослідженнях, на які спираються автори, вивчалися кордони приватного, такі як втручання у приватне життя з боку родини, сусідів та можливість існувати в безпечному середовищі. Для Донецької області характерні значні відстані між головними міськими агломераціями, що зумовлює відносну взаємну ізоляваність локальних спільнот, а це, своєю чергою, спричиняється до їхньої слабкої залученості у діяльність неурядових об'єднань громадян (зокрема, у випадку досліджуваної спільноти такі об'єднання відіграють першорядну роль у залученні до послуг громадського здоров'я). У підґрунті пропонованого дослідження лежить гіпотеза про неконгруентність норм репрезентованого громадськими організаціями «відкритого світу» та «малого суспільства» локальних спільнот. Поняття «малого суспільства» бере початок у концепті «незавершеного модерну», характеризуваного слабо розвинутою інституціоналізацією, а соціальні норми «малого суспільства» конгруентні нормам, характерним для мафіозних кланів. Приватне в дослідженні трактується як сфера, вільна від втручань. Натомість публічна

*сфера у розумінні доби модерну є такою, де існує примат знеособлених і письмово зафіксованих процедур над персоналізованими взаєминами конкретних акторів. Автори роблять наголос на тому, що коли упереджене ставлення до упосліджених соціальних груп, зокрема ЛГБТ, є вивченим феноменом, то відмежованість приватного і публічного життя представників локальних спільнот, а також брак регуляторних механізмів є значно менш дослідженим сюжетом. Важливим результатом дослідження є те, що слабка відмежованість публічного і приватного в житті людини з локальної спільноти свідчить про те, що таку спільноту можна схарактеризувати як премодерну. Водночас прозорість кордонів між публічним і приватним змушує людину шукати способи сховатися від надмірної уваги оточення, і часто таким способом є життя на маргінесі, тобто серед тих, кого суспільство воліє не помічати.*

*Дослідження було виконане у 2009–2010 роках. На жаль, ці території нині є недоступними для соціологів. Разом з тим отримані результати, будучи зіставними із даними літератури, в тому числі отриманими на матеріалі інших територій та спільнот, можуть свідчити про поширеність таких явищ і, отже, стати підґрунтям подальших розвідок.*

**Ключові слова:** ЧСЧ, стиль життя, кордони приватного, незавершена модернізація, міський простір, Донецька область

## **МАКСИМ КАСЯНЧУК, ЄВГЕНІЙ ЛЕЩИНСКИЙ, ОЛЕСЯ ТРОФИМЕНКО**

### **Между публичным и частным: гомо- и бисексуальные мужчины городских агломераций Донецкой области как локальное домодерное сообщество**

Стаття посвящена обговоренню соотношения публичного и частного, характеризующего жизнь гомо- и бисексуальных мужчин городских агломераций Донецкой области. В исследованиях, на которые опираются авторы, изучались границы частного, такие как вмешательство в частную жизнь со стороны семьи, соседей и возможность существовать в безопасной среде. Для Донецкой области характерны значительные расстояния между основными городскими агломерациями, что обуславливает относительную взаимную изолированность локальных сообществ, а это, в свою очередь, приводит к их слабой вовлеченности в деятельность неправительственных объединений граждан (в частности, в случае исследуемого сообщества подобные объединения играют первостепенную роль в обеспечении к услугам общественного здоровья). В основе предлагаемого исследования лежит гипотеза о неконгруентности норм репрезентируемого общественными организациями «открытого мира» и «малого общества» локальных сообществ. Понятие «малого общества» берет свое начало в концепте «незавершенного модерна», характеризующегося слабо развитой институционализацией, а социальные нормы «малого общества» конгруэнтны нормам, характерным для мафиозных кланов. Частное в исследовании трактуется как сфера, свободная от вмешательств. Публичная сфера в понимании эпохи модерна, напротив, отличается приматом обезличенных и письменно зафиксированных процедур над персонализированными взаимоотношениями конкретных акторов. Авторы подчеркивают, что если предвзятое отношение к стигматизированным социальным группам, в частности ЛГБТ, является изученным феноменом, то разграничение частной и публичной жизни представителей локальных сообществ, а также отсутствие регуляторных механизмов оказываются гораздо менее исследованным сюжетом. Важным результатом исследования является то, что слабое разграничение публичного и частного в жизни человека из локального сообщества свидетельствует о том, что такое сообщество можно охарактеризовать как премодерное. В то же время прозрачность границ между публичным и частным заставляет человека искать способы укрыться от чрезмерного внимания окружения, и часто таким способом оказывается жизнь на маргинеесе, то есть среди тех, кого общество предпочитает не замечать.

Исследование было выполнено в 2009–2010 годах. К сожалению, эти территории ныне недоступны для социологов. Вместе с тем полученные результаты при сопоставлении с данными литературы, в том числе полученными на материале других территорий и сообществ, могут свидетельствовать о распространённости таких явлений и, следовательно, стать основой для дальнейших исследований.

**Ключевые слова:** MSM, стиль жизни, границы частного, незавершенная модернизация, городское пространство, Донецкая область

**MAKSYM KASIANCZUK, YEVHEN LESZCZYNSKI,  
OLEZIA TROFYMENKO**

### **Between public and private: homo- and bisexual men in urban agglomerations of Donetsk oblast as a local pre-modern community**

The article is devoted to the discussion of the ratio of the public and private, which characterizes the live of homosexual and bisexual men in the urban agglomerations of Donetsk region. In the research, the authors examined the boundaries of privacy, such as intrusion into privacy by family, neighbors, and the ability to exist in a safe environment. Donetsk region is characterized by significant distances between the major urban agglomerations, which in its turn leads to relative mutual isolation of local communities, that in its turn contributes to their weak involvement in the activity of the non-governmental associations of citizens (in particular, in the case of the studied community such associations play a paramount role in the access to public health services). The proposed study is based on the hypothesis of non-congruence of the norms of the represented by public organizations «open world» and «small society» of local communities. The concept of the «small society» originates in the concept of «incomplete modernism», i.e. characterized by poorly developed institutionalization, and social norms of the «small society» are congruent with the norms characteristic to mafia clans. The private in the study is treated as an area free from interference. On the other hand, the public sphere in the understanding of the modern era is one where there is a primacy of impersonal and written procedures over the personalized relationships of specific actors. The authors emphasize that if a prejudice against the backward social groups, in particular LGBT people, is a studied phenomenon, the separation of the private and public life of the representatives of local communities, as well as the lack of regulatory mechanisms are much less studied. An important result of the study is that a weak separation of the public and private in the life of a person from the local community shows that such a community can be described as a premodern one. At the same time, the transparency of the boundaries between the public and private forces a person to look for the ways to hide from the excessive attention of others, and often this way is to live on the margins, i.e. among those whom society prefers not to notice.

The study was realized in 2009–2010. And unfortunately, these areas are now inaccessible to sociologists. However, the obtained results, being comparable with the facts from the literature, including those obtained from the material of other territories and communities, may indicate the prevalence of such phenomena and, therefore, become the basis for further research.

**Keywords:** MSM, lifestyle, personal boundaries, unfinished modernization, urban space, Donetsk region

## ВІКТОРІЯ ГУМЕНЮК,

аспірантка кафедри соціології та Докторської школи ім. родини Юхименків Національного університету «Києво-Могилянська академія» (04070, Київ, вул. Волоська, 18)

## VIKTORIA HUMENIUK,

PhD Student, Sociology Department and Yukhymenko Family Doctoral School, National University of "Kyiv-Mohyla Academy" (18, Volos'ka St., Kyiv, 04070)

vita.gumeniuk@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-1046-7459>

### **Агентність учнів у контексті інноваційного навчального середовища: концептуалізація та теоретичні засади**

Безперечно, XXI століття вимагає постійних інновацій, і сфера шкільного навчання не може залишатися осторонь. Сучасне навчальне середовище має відображати та застосовувати досягнення інноваційних технологій, аби «по-новому підтримувати процеси продукування знань, навчання та робочих практик» [Fisher, 2016: p. 3]. Серед визначальних чинників «інноваційного» навчального середовища [Istance, 2015] (або навчального середовища «нового покоління» [Imms, 2016]) науковці, зокрема, виокремлюють цифрові технології, що вможливають полісинхронне навчання<sup>1</sup>, та мобільні технології, що, своєю чергою, здатні поєднати зміст та контекст навчання поза межами класу [Istance, 2015]. Утім, чи можна обмежитись суто технологічним аспектом, який досить природно асоціюється з інноваційністю, щоб розкрити її суть в контексті процесу навчання?

Інтерпретації поняття інноваційного навчального середовища, які мають специфічний фокус на інформаційно-комп'ютерних технологіях, базуються на розумінні середовища, в межах якого відбувається навчальний процес, як чось зовнішнього, а не як невіддільної частини процесу навчання.

---

1 Делгарно визначає полісинхронне навчання як «інтеграцію взаємодій на різних рівнях: учень-учень, учень-зміст та учень-учитель через певні канали спілкування, як-от: очне (face-to-face), асинхронне та синхронне он-лайн» [Delgarno, 2014: p. 676].



Проте дослідники проекту «Інноваційні навчальні середовища»<sup>1</sup> з Організації економічного співробітництва та розвитку, спираючись на консенсус ситуативних теорій навчання щодо важливості соціальної, контекстуальної та колективної природи навчання, визначають навчальне середовище в рамках органічної, цілісної концепції, яка охоплює як *процес* так і *результати навчання*, а також визнає важливість *контексту* в його широкому розумінні, що зумовлює необхідність зважати на соціальні профілі учнів та родин, в яких вони живуть, їхній рівень знань та очікувань, їхній культурний досвід та цінності й робить наголос на важливості поняття протяжності *часу*, оскільки взаємодія та навчальний процес не відбуваються одномоментно й передбачають *поєднання* різних навчальних підходів, досвідів та безпосереднього оточення [OECD, 2013: pp. 22–23].

Відтак, цифрові ресурси разом із навчальним простором є одним із чотирьох елементів ядра навчального середовища, поряд зі звичними складовими трикутника «учні — вчителі — зміст навчання» [OECD, 2013: p. 23]. Натомість інноваційним навчальне середовище роблять, по-перше, «новітні способи додання викликів в душі відкритості до контрольованої експериментаційності» [OECD, 2017: p. 17], а по-друге, орієнтація на втілення семи принципів навчання, які й формують основу для дизайну, вдосконалення та інновацій навчальних середовищ. Ці принципи було виписано в результаті масштабної дослідницької роботи напрямків розвитку навчальних середовищ XXI століття [Dumont, 2010]; по суті, вони відіграють роль референтних точок для продумування та планування усіх форм діяльності та взаємодії в навчальному середовищі. Отже, аби навчальне середовище було ефективним та відповідало викликами сучасності, воно має відповідати таким принципам [OECD, 2017: pp. 22–26]:

- 1) визнавати учнів як ключових учасників процесу навчання, спонукати їх до активного залучення та розвивати розуміння з їхнього боку власної навчальної діяльності («саморегуляція»);
- 2) базуватися на соціальній природі навчання та активно заохочувати групу роботу та навчання у форматі співпраці;
- 3) залучати до роботи з учнями тільки тих професіоналів, які здатні зважати на мотивації та емоції учнів на шляху до навчальних досягнень;
- 4) бути чутливим до індивідуальних розбіжностей між учнями, зокрема щодо рівня знань;
- 5) розробляти такі освітні програми, які, з одного боку, вимагають наполегливої роботи та є викликами для усіх, а з іншого — не передбачають надмірного навантаження.
- 6) оперувати зрозумілими очікуваннями щодо результатів навчання та використовувати відповідні стратегії оцінювання із сильним наголосом на

---

1 Проект тривав з 2008 по 2015 рік і був націлений на пошук способів, як зробити процес навчання ефективним. Одним з головних результатів проекту є аналіз інноваційних способів організації навчання на мікрорівні (на рівні навчального середовища) та як це поєднати з мезорівнем (мережі партнерств) та стратегіями втілення змін на системному, макрорівні. Більше інформації див.: The ILE project.pdf (oecd.org).

формульованню оцінюванні (за якісного зворотного зв'язку) з метою допомогти в досягненні навчальних результатів;

- 7) сприяти «горизонтальним зв'язкам» у площині різних царин знань та предметів і між учнями та громадою, а також зовнішнім світом у ширшому розумінні.

Сила та доречність цих принципів, як зазначають автори звіту [OECD, 2017], полягає в тому, що вони всі в комплексі формують рамки для дизайну навчального середовища та навчальної практики, але для шкіл (та інших навчальних систем) було б нереалістично починати працювати над впровадженням усіх цих принципів одночасно як однаково значущих, без визначення пріоритетів. Натомість, зосередження на реалізації одного-двох з цих принципів «відкриває вікно» для запровадження й решти.

Сучасне освітнє середовище є одним із ключових елементів концепції Нової української школи: «Вільному розвитку сприяє творче середовище. Таке середовище буде організовано в Новій українській школі. Зміні підлягають фізичне просторово-предметне оточення, програми та засоби навчання» [НУШ, 2016: с. 28]. Важливо, що автори Концепції НУШ не обмежують процес створення сучасного освітнього простору питаннями ергономіки, наголошуючи також необхідність системного використання інформаційно-комп'ютерних технологій та розвитку інфраструктури для забезпечення різних форм навчання.

Автори звітів Організації економічного співробітництва та розвитку [OECD, 2013; 2018; 2019] постійно наполягають на необхідності систематичних змін у шкільному секторі, аби шкільне навчальне середовище відповідало вимогам часу. Сильну агентність учнів вважають ключовим індикатором, що зумовлює наявність сприятливих для навчання інноваційних практик: «... оскільки процес навчання стає дедалі більш персоналізованим, активна роль учнів стає дедалі більш очевидною» [Istance, 2015: p. 35].

Питання агентності учнів у процесі навчання в українському науковому дискурсі, на жаль, відсутнє. Проте вдалося знайти дослідження, в якому, зокрема, досліджуються близькі за змістом поняття автономності та залученості учнів до процесу навчання. Це — результати Всеукраїнського моніторингового опитування щодо викладання та навчання серед директорів і вчителів загальноосвітніх навчальних закладів (за методологією TALIS)<sup>1</sup>. Ці дані свідчать про те, що у процесі навчання в українських школах певною мірою недооцінюють автономність учня у навчанні та його відповідальність за результати навчання [Щудло, 2018: с. 129], ба більше, українські вчителі не надають достатнього значення залученню самих учнів до оцінювання свого прогресу та до планування власного навчання [Щудло, 2018: с. 129].

---

1 Дослідження «Українські вчителі та навчальне середовище» проведено науковцями Української асоціації дослідників освіти з використанням інструментарію Міжнародного дослідження викладання та навчання TALIS 2013, що проводиться Організацією економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР). Дослідження виконано у лютому–серпні 2017 року в межах проектів «Вчитель» та «Реформа освіти: оцінка якості в міжнародному контексті», який реалізує Всеукраїнський фонд «Крок за кроком» за підтримки Міністерства освіти та науки України.

З огляду на те, що саме інструмент учнівської агентності як складова оцінки процесу навчання є критично важливим для трансформації шкільного навчального середовища в інноваційне [Charteris, 2016], завданням цієї статті є концептуалізація поняття агентності учнів. Загалом, нечисленні дослідження, які фокусуються на вивченні агентності учнів, орієнтуються на два головні підходи до бачення цього поняття [Manuyukhina, 2019]. Перший підхід, детерміністський, пояснює те, як учні відчувають себе та беруть участь в навчальній діяльності під впливом структурних і культурних чинників. Другий, індивідуалістський ґрунтується на припущенні, що саме учні є джерелом агентності, відтак, такі поняття, як мислення, орієнтоване на зростання, саморефлексійність, самовизначення та саморегуляція, є ключовими застосовно до учнів у процесі навчання. Очевидно, що обидва підходи мають свої обмеження, відтак є потреба знайти інший спосіб бачення дуалізму структури та агентності, який би одночасно враховував роль індивідуального у структурно-культурному соціальному контексті та пояснював сталі відносинневі, культурні та історичні суспільні динаміки в індивідуалістському психологічному ключі. Їй саме теорія критичного реалізму має потенціал відобразити повний спектр взаємодії індивідуального та структурного контекстів.

Постійний запит на інновації в царині шкільної освіти підсилює актуальність завдання концептуалізації поняття агентності. А оскільки агентність учнів є своєрідним «лакмусовим папірцем» інноваційного навчального середовища, то спосіб концептуалізації, безумовно, впливатиме на те, як впроваджуватимуться зміни з метою реформування шкільного навчального середовища в інноваційне.

### *Концептуалізація поняття агентності учнів*

Попри те, що достатньо легко дати загальне визначення поняття «учнівська агентність», оскільки загалом воно стосується «бажання, здатності та можливості учня обирати свій курс дій — це може означати вибір навчальної цілі, теми на вивчення, певного виду діяльності або ж способу її здійснення» [Vaughn, 2018: р. 63], консенсус щодо єдиного визначення цього поняття досі відсутній [OECD, 2019].

Це залишає відкритим питання концептуалізації поняття учнівської агентності. І роль соціологічного розуміння агентності є вкрай важливою, адже воно «розміщує поняття учнівської агентності у процесуальний вимір взаємодії зі структурними чинниками» [Гуменюк, 2020: с. 33], вводячи, таким чином, навчальне середовище (з його структурними і культурними чинниками) в дослідницьке поле як «рівноправного партнера», однаково значимий предмет дослідження.

Відповідно до вже майже класичного соціологічного визначення поняття агентності Емірбеєра та Міш [Emirbayer, 1998: р. 970], людська агентність — це «тимчасово сконструйована залученість акторів до різних структурних середовищ — відносиннево-часових контекстів дій — які через взаємодію звичок, уяви та суджень водночас і репродукують, і трансформують структури в межах інтерактивної відповіді на проблеми, що виникають внаслідок мінливих істо-

ричних ситуацій». До того ж, американські науковці характеризують агентність як таку, що: «бере інформацію з минулого (у своєму “ірраціональному” або звичному аспекті), але також орієнтована на майбутнє (як “проективна” здатність уявити альтернативні можливості) та на теперішнє (як “практично-оцінювальна” здатність контекстуалізувати минулі звички та майбутні проекти в обставинах теперішнього моменту» [Emirbayer, 1998: p. 962].

Аналітична багаторівневість наведеного вище визначення суголосна з багатоаспектністю інтегрованого, соціоекологічного розвивального (developmental) підходу<sup>1</sup> концептуалізації поняття учнівської агентності як багатовимірного конструкту, що складається зі здатності а) визначати цілі, б) планувати та виконувати дії, націлені на досягнення цих цілей, г) оцінювати доступні ресурси та можливості (рефлексії); г) саморегуляції та самоконтролю [Schoon, 2018: p. 7].

Згідно з цим підходом, цілісна концептуалізація поняття індивідуальної агентності можлива за умов врахування низки компонентів, таких як: вірування, очікування, цінності індивіда, а також його/її результативні наміри та саморегульовані зусилля, спрямовані на досягнення бажаних цілей. Оскільки всі ці компоненти формуються у процесі набуття індивідом досвіду виховання в сім'ї, навчання в школі та перебування в ширшому соціокультурному контексті, агентність не є особистісною характеристикою, натомість є радше емерджентним феноменом, результатом *взаємодії* індивідуальної здатності та соціокультурних структур, а отже, агентності можна навчитися [Schoon, 2018: pp. 7–8].

Інтегрований соціоекологічний розвивальний підхід розглядає поняття агентності, зважаючи і на індивідуальну здатність людини діяти, і на структурні обмеження або можливості, що формують людську поведінку; а також наполягає на тому, що процес розвитку агентності слід розглядати як продукт взаємодії між індивідами та індивіда і ширшого соціального контексту. Ба більше, ця перспектива також бере до уваги темпоральні виміри агентності, як-от умови минулого й теперішнього часу та очікування щодо майбутнього, а відтак прояв агентності має за основу досвід, що впливає на теперішню оцінку індивідом своїх спроможностей і на те, якими будуть його/її очікування на майбутнє [Bandura, 2001; Emirbayer, 1998; Hitlin, 2007].

Отже, викристалізуються три важливі ознаки у процесі концептуалізації поняття учнівської агентності:

- *емерджентність* (агентність як результат взаємодії агента і структури/культури)
- *темпоральність* (необхідність зважати на різні часові горизонти, минулий досвід, очікування на майбутнє та актуальні здатності)
- *орієнтація на майбутнє* (цілі та плани, що вкорінені в системі цінностей індивіда, його персональний ідентичності).

Власне рівень ідентичності в контексті визначення поняття агентності спонукав мене детально проаналізувати теоретичну розробку типів агентності

---

1 Саме в рамках цього підходу було концептуалізовано поняття унівської агентності для звіту ОЕСР «Майбутнє освіти та навичок: концептуальна рамка навчання 2030 (“The Future of Education and Skills: Education 2030 Learning Framework”).

Гітліна та Елдера [Hitlin, 2007: pp. 174–185]. Автори спираються на вже знайоме нам припущення, що агентнісні дії враховують різні темпоральні орієнтації щодо теперішнього і майбутнього, ці орієнтації можуть бути аналітично розрізнені та позначати різні аспекти самості (Self) індивіда, що діє. Індивіди змінюють свої часові горизонти відповідно до проблем, що виникають у процесі ситуативної взаємодії. Таким чином, агентність бере початок як з індивідуальних, так і з зовнішніх обставин, які власне спрямовують фокус уваги індивіда. Гітлін та Елдер аналітично розрізняють чотири типи агентності (на практиці вони часто перетинаються):

1. Агентність на рівні ідентичності — втілює мотиваційну природу зобов'язань ідентичності [Gecas, 1986; 1991] (цит. у: [Hiltin, 2007: p. 180]). Із плином часу різні ідентичності, які людина інтерналізує, мотивують її дії, і саме у способі реалізації ідентичностей ця агентність і проявляється. Такий тип агентності привертає увагу до індивіда в рамках соціальної взаємодії, під час якої відбувається постійний взаємовплив між внутрішніми стандартами та зворотним зв'язком із зовнішнім, між самоперевіркою та самопрезентацією. Агентність на рівні ідентичності передбачає дотримання індивідом певних способів поведінки, входження в певну соціальну роль або набуття соціальної ідентичності, але з урахуванням відрефлексованих особливостей самості індивіда.
2. Прагматична агентність — проявляється в таких видах діяльності, коли звичні відповіді на стандартизовані/патерналізовані (patterned) соціальні дії не спрацьовують. Цей рівень агентності передбачає здійснення вибору в потоці ситуативної діяльності, при цьому емоції та особистісні риси, включно з особливостями персональних історій, цінностями, моральними нормами та певними індивідуальними схильностями, впливають на вибір, який робить індивід в певній ситуації.
3. Агентність життєвого шляху — це зусилля, спрямовані на формування своєї життєвої траєкторії, що складаються з двох аспектів: ситуативної форми агентності та саморефлексійної віри у свою здатність досягти життєвих цілей. Цей рівень агентності проявляється, коли індивіди діють відповідно до своїх далекосяжних планів, і дає змогу об'єднати низку рішень та подій в одну логічну послідовність вже після того, як вони відбулися. По суті, агентність життєвого шляху стосується вибору різних ідентичностей у процесі здійснення важливих життєвих переходів та приводить до акумуляції ідентичностей, підтверджуваних на рівні дій агентності ідентичності. Цей рівень агентності не є присутнім в патерналізованих соціальних взаємодіях, його можна знайти в картині «великих» життєвих виборів, що їх роблять індивіди в контексті часу та послідовності слідування новими життєвими шляхами.
4. Екзистенційна агентність — базове поняття, що відображає універсальну здатність людини. Ця здатність самокерованої дії лежить в основі усіх типів агентності та посиляється на фундаментальний рівень свободи людини [Giddens, 1984] як такої, що завжди може вчинити по-іншому. Здатність людини контролювати свої дії уможливується соціальними

каналами, проте відрізняється від сприйняття індивідом цієї здатності — рефлексійної віри в самоефективність — яка, на думку деяких вчених [Bandura, 1997; 2001; Gecas, 2003], є основою або ядром людської агентності. Наголос на вірі в самоефективність підкреслює внесок соціальної психології в розуміння агентності та скеровує соціологів до врахування саморефлексійного розуміння своїх здатностей у межах певних сфер чинити по-своєму: «Сформована одного разу ... віра у свою ефективність регулює очікування, вибір поведінкового курсу, мобілізацію та підтримання зусиль, а також афективні реакції» [Bandura, 1997: p. 4].

Описані вище чотири ідеальні типи дають змогу «скріпити» концепт агентності на різних рівнях досвіду. Важливими особливостями бачення концепту агентності з боку Гітліна та Елдера є, по-перше, введення самості (Self) у дискурс про агентність (вагомий внесок в цьому напрямку зробили, зокрема, Калеро [Callero, 2003] та Арчер [Archer, 2000], по-друге, інкорпорація поняття часу в поняття агентності [Emirbayer, 1998] і, по-третє, наголос на рефлексійності, як на ключовому механізмі розуміння агентності. Так, британська соціологиня [Archer, 2007: p. 4], зокрема, визначає рефлексійність як: «регулярну вправу ментальної здатності усіх нормальних людей<sup>1</sup> співвідносити себе зі своїми (соціальними) контекстами та навпаки», що слугує «опосередкуванню ролі, що її об'єктивні структурні та культурні впливи відіграють у процесі нав'язування соціальної дії» [Арчер, 2007: p. 75]. Така позиція кидає виклик Мідовій концепції самості як «соціального дару» (social gift) [Archer, 2000: p. 229, n. 20], яка занадто переобтяжена соціальною нормативністю через її асоціацію з «узагальненим іншим».

Підсумовуючи теоретичні висновки в частині концептуалізації поняття учнівської агентності, пропоную залишити незмінними описані вище *темпоральність* та *емерджентність* та ввести поняття *ідентичності агента*, яка проявляється у процесі рефлексії та втілюється у планах та орієнтаціях на майбутнє.

### *Типологія учнівської агентності в інноваційному навчальному середовищі*

Дедалі більше наукових досліджень доводять центральність поняття агентності в контексті учнівської ідентичності, автономності та навчальної поведінки [Toohey, 2003; Ushioda, 2007; Gao, 2010].

У своїй типології учнівської агентності в контексті інноваційного навчального середовища Чартерис та Смердон [Charteris, 2018] одразу застерігають дослідників від розгляду учнівської агентності суто як можливості для учнів мати вільний вибір та приймати власні рішення щодо навчання, оскільки така точка зору може лишити поза увагою контекстуальну та матеріалізовану природу

---

1 Вільямс [Williams, 2012: p. 317] зазначає, що попри доволі спірне використання Арчер терміна «нормальна людина», він припускає, що саме в цьому контексті йдеться про порівняння людей, які через хворобу або травму втратили пам'ять, із тими, хто має функційно дієву пам'ять, яка дозволяє їм самоідентифікувати себе як одну й ту саму людину впродовж певного часу.

агентності. Така позиція є суголосною із закликом не робити надмірно високу ставку на вмотивованих індивідів, «які роблять щось своє» та спонтанно збираються в навчальні групи, оскільки такі підходи є «несоціологічними» та «деполітизованими» концепціями навчання в середовищах «нового покоління» [Istance, 2013].

Отже, з огляду на різні теоретичні підходи Чартерис та Смердон [Charteris, 2018: pp. 55–56] вирізняють чотири типи учнівської агентності:

- 1) суверенний — йдеться про індивідуальну учнівську агентність, що вможливується через надання учню вибору, і є внутрішньою. Теорії, що асоціюються з цим типом, — когнітивізм і теорія світоглядного самовизначення (mindsets self-determination);
- 2) відносинневий (relational) — такий тип є діалогічним та соціально продукованим, динамічним і таким, що належить до соціального оточення, а відтак є ситуативним, таким, що перебуває в динаміці між зовнішніми та внутрішніми елементами (агентності). Теорія, з якою він асоціюється, — соціокультурна;
- 3) екологічний — розглядає агентність як темпорально вбудований (temporally embedded) процес соціального залучення, ґрунтується на досвіді, орієнтується на майбутнє та реалізується в теперішньому і передбачає якість залучення учня з його/її темпорально-відносинневими контекстами-для-дії. Теорія, з якою асоціюється цей тип, — соціокультурна;
- 4) новий матеріальний — вбачає в учнівській агентності постійний потік, що генерується низкою елементів шкільного середовища та співпродукується взаємодією на трьох рівнях: між об'єктами, між людьми та об'єктами, та між людьми. Теорія, з якою він асоціюється, — теорія нового матеріального (new material theory) і теорія збору (assemblage theory).

У цих чотирьох типах учнівської агентності присутні всі три ключові ознаки концепту, виокремлені вище, а саме: емерджентність, яка формує базис для розуміння відносинневого та нового матеріального типів, темпоральність, що закладена в екологічному типі, та ідентичність агента, в якій укорінений суверенний тип учнівської агентності. Єдине, з приводу чого я не погоджуюся, — це те, що саме соціокультурна теорія здатна забезпечити теоретичне пояснення екологічного та відносинневого типів.

Натомість мені видається доцільним мати за теоретичне підґрунтя соціально-когнітивну теорію, що виходить за рамки дуалізму, наполягаючи на взаємодіювальному впливі агента та структури, і пропонує альтернативу конструктивізму Піаже та соціокультурній теорії Виготського [Martin, 2004: p. 140], а також теорію критичного реалізму разом із теорією морфогенезу Марґарет Арчер, що побудована на критиці Виготського та Гарре (Harre) і описує морфогенез агентності як такий, що бере початок у приватній індивідуальній царині (а не публічній, колективній, як то стверджує соціокультурна теорія), підкреслюючи важливість рефлексійної практики, внутрішнього діалогу та взаємодії з трьома порядками реальності [Арчер, 2000: p. 115].

## Теоретичні засади

### Соціально-когнітивна теорія Бандури

Соціально-когнітивна теорія (її ще називають «теорією соціального навчання») Бандури розглядає людську поведінку в термінах неперервної взаємної інтерактивності між когнітивними, поведінковими та зовнішніми детермінантами. Відтак у цій концепції людина та її/його оточення є взаємозалежними детермінантами, а інтерактивність — це процес взаємного детермінування поведінки, особистісних чинників людини та чинників зовнішнього середовища [Бандура, 2000: гл. 1].

Що стосується агентності, то соціально-когнітивна теорія Бандури робить наголос на її «емерджентній інтерактивній моделі» [Bandura, 2001: p. 4], та, як зазначалося, становить альтернативу конструктивістській та соціокультурній теорії. Забезпечення альтернативи двом протилежним теоретичним поглядам дещо суголосо із завданням критичного реалізму Бгаскара<sup>1</sup> [Bhaskar, 1986], що також пропонує альтернативну перспективу пояснення соціального через наголос на постійній взаємодії між «позиціями» і «практиками» (на відміну від волюнтаризму та колективізму [Brown, 2008: p. 225]).

Для Бгаскара соціальна реальність стратифікована та складається з низки рівнів: особистісного, міжособистісного та макрорівня соціальної структури. Таким чином, перспектива критичного реалізму має потенціал забезпечити фасилітацію аналізу взаємозв'язків між навчальними середовищами, знаннями та внутрішнім світом того, хто навчається [Kahn, 2012: p. 860].

Соціально-когнітивна теорія заперечує дуалізм, натомість спирається на взаємоформувальний вплив агента та соціальної структури. Зокрема, Бандура писав: «... люди є одночасно виробниками та продуктами соціальних систем. Соціальні структури ... не виникають завдяки бездоганній концепції; вони створюються людською діяльністю. Соціальні структури, своєю чергою, накладають обмеження та забезпечують ресурси для індивідуального розвитку та щоденного функціонування. Але ані структурні обмеження, ані ресурси не передбачають, якими індивіди стають і що вони роблять в певних ситуаціях» [Bandura, 1997: p. 6].

У дещо ширшій дискусії щодо питання сумісності свободи волі та детермінізму Бандура розумів детермінізм як «продукування впливів подіями, включено з контрольованими індивідами та формованими під впливом індивідів» [Martin, 2004: p. 139]. Ось пояснення Бандури: «Немає жодної несумісності між свободою та детермінізмом. Свобода не сприймається негативно як звільнення від соціального впливу або ситуаційних обмежень. Радше вона визначається позитивно як здійснення впливу на себе аби досягти бажаних результатів. Цей агентнісний вплив базується на когнітивній саморегуляції. Він досягається і че-

---

1 Рам Рой Бгаскар (Ram Roy Bhaskar) — сучасний британський філософ, засновник теорії критичного реалізму. Критичний реалізм передбачає одночасне утримання від ірраціоналізму та від радикального раціоналізму на засадах діалектики та історичної рефлексії. Власне термін «критичний реалізм» є натяком на об'єднання «критичного натуралізму» та «трансцендентального реалізму». Праці Бгаскара вплинули на цілий шерек британських соціологів, в тому числі на М. Арчер та Е. Гіденса [Осипчук, 2007: с. 155].



рез рефлексію, узагальнене використання знання та навичок, а також іншими інструментами впливу на себе самого (self-influence), що їх вимагають вибір та дія...» [Bandura, 1997: p. 7].

Проте, зрештою, для Бандури поняття агентності — це передовсім саморегуляція<sup>1</sup>, яка одночасно є детермінованою та детермінує. Агентнісна саморегуляція є емерджентною властивістю людини, що розвивається. Вона виникає в результаті участі біологічної людської істоти в соціокультурних практиках, але з появою її вона може відігравати унікальну каузальну роль у подальшому розвитку як індивіда, так і суспільства [Martin, 2004: p. 139].

*Арчер: критичний реалізм, теорія морфогенезу агентності  
та поява соціальної ідентичності*

Взаємодія між «частинами» та «людьми» становить базис структурної та культурної динаміки, на думку Маргарет Арчер, авторки теорії морфогенезу, яка є спробою синтезу дихотомії «структура–агентність». Понад те, Арчер, котра зробила низку аналітичних інструментів, що беруть свій початок саме у критичному реалізмі, не обмежується питанням синтезу структури та агента, додаючи третій вимір — культуру, яка є паралельною зі структурою й вимагає подібного методологічного підходу. Принцип аналітичного дуалізму (або дуалістична пояснювальна методологія)<sup>2</sup> уможливорює пошук постійних зв'язків, взаємодії між культурою та агентом або структурою та агентом, в межах яких «вони формують одне одного, зумовлюють одне одного та є наслідками одне одного». [Осипчук, 2007: с. 152]. Для розуміння теорії Арчер важливими є такі моменти:

- розуміння реальності як стратифікованої;
- концепція «виникнення» (emergence) або емерджентності;
- феномен «напередумовлення» (conditioning).

Саме завдяки «емерджентності»<sup>3</sup> вможливаються одночасна залежність структури/системи від агента/дії та набуття структурою/системою автономності. Механізм «напередумовлення» дає змогу набутим автономним властивостям структур в подальшому або обмежувати дії (агентність), або сприяти їм, але не такою мірою, щоб агент не чинив суттєвого впливу на результати дій та практик. Для Арчер емерджентні властивості не є суто структурними, вона також вирізняє серед них культурні та агентнісні. Кожний із цих типів емерджентних властивостей має відносну автономність, не може бути зведеним до іншого, а також є відносно тривалим [Archer, 1995: p. 175].

1 Бандура визначав чотири ключові риси агентності: інтенціональність, продуманість наперед, самореактивність та саморефлексію [Bandura, 2006: p. 164–165].

2 Арчер запозичує поняття та пояснення аналітичного дуалізму у Локвуда.

3 Це поняття Арчер запозичує у Бгаскара, який визначає його як «виникнення речей зі ступенем каузальної автономності від наявного каузального рівня, з якого вони виникли». Тобто «каузальна автономія унеможливорює редукування емерджентних сутностей до того, з чого вони виникли. Властивості емерджентних речей неможливо передбачити виходячи з властивостей нижчого рівня [Осипчук, 2007: с. 155].

Відтак зміст морфогенезу, згідно з теорією Арчер, можна визначити як процес, в межах якого складні взаємодії спричиняються не тільки до змін у структурі системи, її формі чи стані (на противагу морфостазу), але також мають своїм кінцевим результатом структурний розвиток та створення нового [Archer, 1982: р. 458]. Ця теорія наполягає на існуванні емерджентних властивостей соціальної взаємодії, аналітично відокремлених від дії та взаємодії, які їх продукують, і натомість здатних, коли вони виникають, змінювати та напередзумовлюють взаємодії.

Беручи до уваги все зазначене, морфогенетичний цикл можна подати у вигляді схеми [Archer, 1995: р. 193] (див. рис. 1).

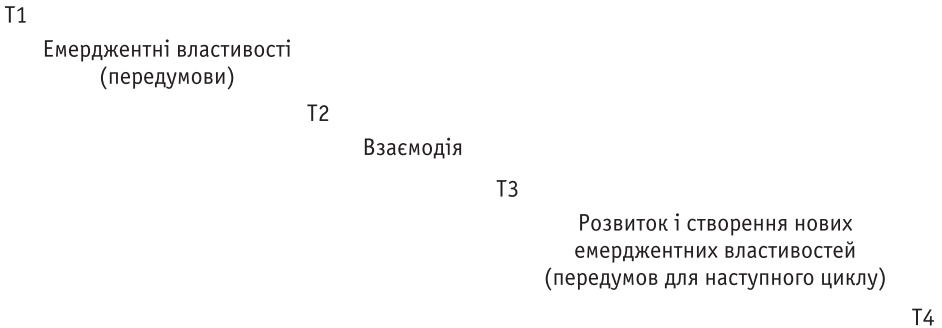


Рис. 1. Морфогенетичний цикл

На початку циклу (T1) емерджентні властивості, сформовані в минулому, тобто такі, що передують взаємодії, становлять «емерджентні передумови» та зумовлюють взаємодію агентів. У процесі взаємодії (T2 — початок взаємодії, T3 — кінець) агенти діють як соціальні актори (тобто виконують ролі) за певних умов. Причому відповідь агентів на наявні умови взаємодії має креативний характер, а ситуація оцінюється відповідно до інтересів та преференцій агентів. Нарешті, соціальна взаємодія має своїми наслідками розвиток, створення та вдосконалення (T3–T4) емерджентних властивостей, які для наступного циклу стають передумовами взаємодії. Тобто момент T4 цього циклу буде моментом T1 для нового.

Аналогічно до визначення трьох типів емерджентних властивостей (які одночасно є й передумовами) — структурних, культурних та агентнісних, аналітично виокремлюються три відносно автономні процеси в загальному морфогенезі, які при цьому взаємодіють один з одним. Ідеться про морфогенез структури, культури та агента. Усі ці три процеси постійно відбуваються в суспільстві й завжди взаємопов'язані, оскільки «перетинаються у своєму середньому елементі, бо всі генеративні механізми можуть впливати тільки через людей» [Archer, 1995: р. 193]. Разом із тим, через відносну автономність ці процеси не завжди синхронізовані, й «коли один перебуває на стадії морфогенезу, інший може перебувати на етапі морфостазу» [Archer, 1995: р. 193].

Специфіка залучення агента до морфогенетичного циклу передусім зумовлюється ситуаційною логікою, що формується емерджентними властивостями культури та структури, їхнім комплементарним або суперечливими відносинами. Арчер вирізняє чотири типи ситуаційної логіки: виправлення (correction) та усунення (elimination) — ці два типи виникають у разі суперечливого спів-

відношення емерджентних властивостей культури та структури; захисту (protection) та використання можливостей (opportunity) — у випадку комплементарності [Archer, 1996: p. 270].

У своїй праці «Будучи людиною. Проблема агентності» Маргарет Арчер [Archer, 2000] стверджує, що буття людини залежить більшою мірою від взаємодії з реальним світом, в якій практика (роблення/doing) має пріоритет над мовою (сукупністю сенсів та значень) у процесі появи самосвідомості, емоційності та персональної ідентичності, а все це є більш базовим, аніж поява соціальної ідентичності.

Агенти для Арчер — це колективності, які мають однакові шанси на життя. Виходячи з такого розуміння, агентом є кожен, оскільки бути агентом означає посідати певну позицію в розподілі обмежених суспільних ресурсів. Очевидно, що саме по собі перебування на певній позиції не передбачає індивідуальної ідентичності, саме тому Арчер вживає поняття «агентність» тільки у множині, а у випадку, коли зустрічається поняття «агент», йдеться про групу або організацію. Лише соціальний актор, на думку авторки, «існує в однині та єдиний відповідає жорстким критеріям, щоб мати унікальну ідентичність» [Archer, 2000: p. 261]. Стати соціальним актором означає для індивіда «знайти свою роль/ролі, в які він/вона готова/готовий вкластися, а супроводження соціальної ідентичності яскраво виражає те, ким він/вона є в суспільстві» [Archer, 2000: p. 261]. У часовому вимірі Агент (в множині) є батьком Актора (в однині) та сприяє набуттю Актором соціальної ідентичності.

Шлях розвитку індивіда до рівня актора, або стратифікованого соціального суб'єкта починається з рівня усвідомлення своєї самості (Self). Арчер стверджує, що людина — «це дещо більше, ніж біологічний набір молекул плюс смисли розмов суспільства» [Archer, 2000: p. 189], очевидно, сперечаючись у цьому твердженні з відомим твердженням Гаре (Harre) про те, що «нічого не може бути в голові, чого раніше не було в розмові» [Archer, 2000: p. 188]. Між біологічним та соціальним у людини з'являються найважливіші людські властивості та здатності — самосвідомість, рефлексійність та знання про світ, що є необхідними для процвітання в ньому. І лише у практиці взаємодії з трьома порядками реальності (природним, практичним та соціальним) реалізується потенціал людини, що є необхідною умовою для появи згодом вищих страт індивіда з чітко окресленою персональною ідентичністю, який є також соціальним Агентом і Актором. На думку Арчер, появі соціальної істоти логічно та онтологічно передуює саме людська істота. Роль персональної ідентичності тут критично важлива. Власне персональна ідентичність формується в рамках постійного внутрішнього діалогу, в якому емоції є коментаторами важливих для людини речей (concerns).

Агентів Арчер розрізняє як первинні та корпоративні. Якщо первинними агентами люди стають мимоволі, миминуче потрапляючи на певні позиції розподілу суспільних благ, що мають свої структурні та культурні властивості, то корпоративні агенти — продукт свідомої соціалізації первинних агентів, які трансформуються в корпоративних, маючи на меті певну соціальну зміну. Відповідно, якщо наміру трансформувати соціальний контекст немає, первинні агенти так і залишаються такими.

Етап появи соціальної ідентичності відбувається шляхом персоніфікації соціальної ролі корпоративного агента. І тут суттєвим є «такий синтез персональної та соціальної ідентичностей, що є емерджентними та відмінними, хоча вони роблять внесок як у появу, так і у розрізнення одна одної» [Archer, 2000: р. 288]. Схематично процес появи персональної та соціальної ідентичностей за Арчер [Archer, 2000: р. 296] подано на рисунку 2.

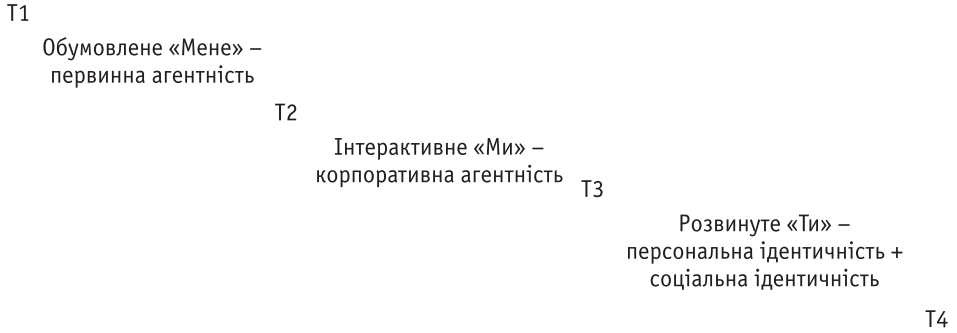


Рис. 2. Процес появи персональної та соціальної ідентичності

Якщо ж застосувати для опису процесу набуття соціальної ідентичності квадрант критичного реалізму Маргарет Арчер, то матимемо схему, відображену на рисунку 3.

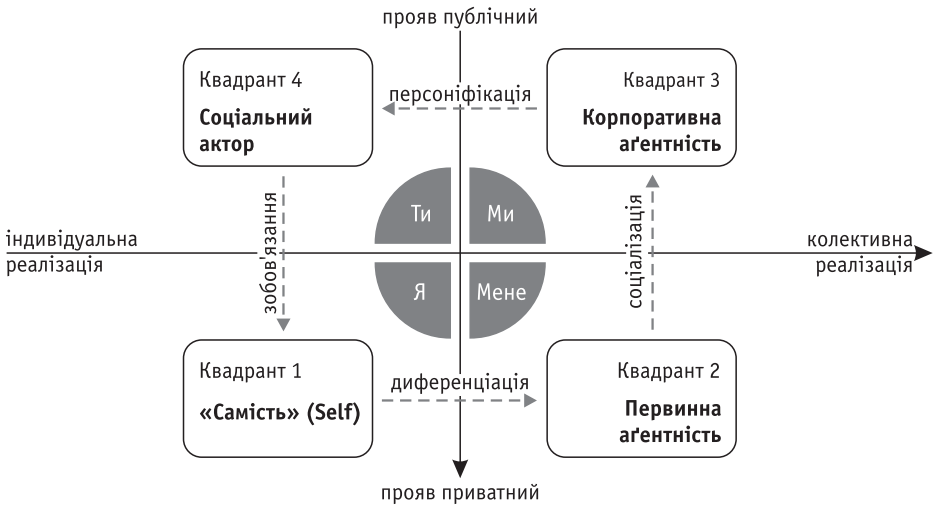


Рис. 3. Процес набуття соціальної ідентичності

Фактично набуття соціальної ідентичності відбувається при переході між квадрантами 3–4 як процес прогресивної персоніфікації, своєю чергою, підкріплений самосвідомістю людини, яка з'являється в результаті «первинності практики». Відчуття своєї самості, з якого починається увесь шлях, є ключовим упродовж проходження усіх позицій квадрата, зображеного на рисунку 3.

Проте Арчер визнає вплив соціальних інституцій на те, якими людьми ми стаємо, і тому цей процес постає як діалектичний, вона вважає, що фінальним синтезом є той, що визначає людину як особу з певним набором важливих для неї/нього речей (concerns) у трьох порядках реальності. В цьому процесі соціальна ідентичність визначається неодмінно як підрозділ (sub-set) персональної [Archer, 2000: pp. 294–295].

Але позиція «Ти» — позиція соціального актора — не кінець циклу розвитку людини від народження до зрілості, коли вона/він набуває повний набір персональних здатностей — відчуття самого себе (Self), агента, актора як особливої (particular) людини. Ця історія триває все життя, оскільки емерджентні здатності людини не залишаються постійними, вони змінюються самі та чинять вплив на своєї оточення.

Якщо накласти теорію критичного реалізму на бачення процесу навчання, то процес взаємодії структури та агентності відбуватиметься у такій послідовності: [Archer 2003: 135]:

- «(i) структурні та культурні чинники *об'єктивно* формують ситуації, з якими агенти стикаються, обмежуючи або уможлиблюючи певні дії;
- (ii) *суб'єктивно* формується власний набір важливих для агента речей (concerns) щодо трьох порядків реальності — природного, практичного та соціального;
- (iii) агенти в процесі рефлексійного розмірковування виробляють певні способи дії, *суб'єктивно* визначаючи свої практичні проєкти відповідно до *об'єктивних* обставин».

Траєкторія вироблення певного способу дії починається з важливих для агента речей (concerns), які потім реалізуються в проєктах та формують звичні практики. Саме в наборі важливих для агента речей (concerns) або особистих пріоритетів криється індивідуальна ідентичність. Арчер стверджує, що агенти змінюють свої наміри у світлі свого сприйняття мінливого контексту, займаючи активну позицію у реалізації своїх власних проєктів. Реалізація проєктів приводить до запровадження певних успішних практик [Kahn, 2012: p. 861]. Для Арчер «будь-яка форма знань є результатом злиття між людськими емерджентними властивостями (personal emergent powers) та властивостями реальності — природної, практичної та соціальної» [Archer, 2000: p. 177].

### Висновки

Концепт учнівської агентності, вироблений на засадах теорії критичного реалізму та соціально-когнітивної теорії Бандури накладає відбиток на розуміння як власне процесу навчання, так і вимог до відповідного навчального середовища. Описаний у статті концепт учнівської агентності дає підстави дослідникам визнати «опосередковану та контекстуалізовану природу процесу навчання, включно із організаційними та соціальними його аспектами» [Ertl, 2008: p. 207], та нарешті вийти за рамки рівняння, в якому навчання дорівнює викладанню.

Низка науковців, зокрема, Джарвіс та Кан [Williams, 2012; Kahn, 2012] вже визнали внесок методологічного інструментарію Арчер у вироблення нового розуміння процесу навчання, наголошуючи, зокрема, його придатність для об-

ґрунтування пріоритетності практики над мовою, поєднання навчання із особистими діями, центральності індивіда та фундаментальної важливості емоцій та рефлексії для розуміння людини, яка навчається.

Відповідно до розуміння реальності в рамках теорії критичного реалізму, обмежувальний або сприятливий вплив структурних чинників може оприятитися тільки через агентнісні наміри та дії — «обмеження вимагають чогось, що обмежувати, а сприятливі чинники — те, чому сприяти» [Archer, 2003: p. 4]. Таке зауваження настановлює на думку, що здатність проявляти агентність визначається не тільки контекстуальними, а й індивідуальними психологічними — когнітивними, емоційними та мотиваційними — станами та здатностями, підкреслюючи важливість особистісного виміру агентності.

У підсумку теорія критичного реалізму дає змогу збагатити розуміння концепту агентності учнів через такі чотири рівні:

- 1) контекстуальний, що включає як широкий соціально-культурний контекст, так і безпосередньо освітній/навчальний;
- 2) особистісний — стосується як індивідуальних уявлень, мотивацій та ставлень, так і фактичних навичок, досвіду та досягнень;
- 3) міжособистісний, який здійснюється у взаємодії з різними людьми в процесі навчання — вчителями, однокласниками, батьками, які, зрештою, мають величезний потенціал впливу на розвиток та прояви агентності учнів;
- 4) темпоральний, що передбачає різновекторну включеність поняття часу у зв'язку з відчуттям агентності індивідів та вірою у свою здатність діяти, які, з одного боку, базуються на минулому досвіді, а з іншого — впливають на майбутнє бачення себе як агента через певні очікування та цілі.

Понад те, погляд на учнівську агентність та навчання в межах критичного реалізму ілюструє онтологічний поворот в освіті, суть якого ґрунтується на ідеї Бгаскара, згідно з якою «онтологія надає можливості для знання» [Brown, 2009: p. 13]. Саме онтологічний поворот висуває навчальне середовище — низку умов, що уможливають або обмежують навчання, — на передній план у навчальному процесі. Така важлива роль навчального середовища спонукає науковців якомога детальніше його описувати. Безперечно, багатовимірність та багаторівневість проявів поняття агентності учнів на багатьох рівнях — особистісному, міжособистісному, контекстуальному та темпоральному — означає, що немає простої відповіді на питання, як розвивати агентність учнів. Проте, завдяки роботі дослідників проекту «Інноваційні навчальні середовища», маємо інструмент впровадження інновацій «7+3», в якому визначено 3 виміри для оптимізації умов впровадження семи принципів навчання, про які йшлося на початку статті:

- педагогічне ядро, яке формують ключові елементи (учні, вчителі, зміст освітніх програм та ресурси навчального процесу) та характер взаємозв'язку між ними (педагогіка, формувальне оцінювання, використання простору й часу);
- управлінський, насамперед націлений на вдосконалення процесу навчання учнів через запровадження та використання систем збирання та аналізу даних про процес навчання, які допомагають з'ясувати навчальний досвід

кожного учня та знайти способи допомогти йому/їй навчатися більш ефективно;

– *партнерський*, що стосується збагачення та розширення навчальних шкільних середовищ на засадах співпраці з родинами учнів та членами місцевих громад, різними інституціями зі сфер бізнесу, освіти, культури, медіа, а також іншими навчальними середовищами (поза школою).

Концепт поняття учнівської агентності, розроблений у статті, дає підстави сформулювати низку вимог до навчального середовища шкіл сучасності. Для впорядкування цих вимог стануть у пригоді три ключові елементи поняття учнівської агентності, а саме емерджентність, темпоральність та ідентичність агента.

Група вимог, що стосується темпоральності, покликана узгоджувати навчальну діяльність з різними часовими горизонтами індивіда та «вплітати» в навчання вже набутий досвід учня, зважати на його здатність практичної діяльності в моменті й орієнтуватися на плани та цілі, визначені безпосередньо або з активним залученням учня. Вимоги рівня ідентичності учня передусім мають бути спрямовані на уможливлення, першою чергою, самопізнання, самоідентифікації та, згодом, реалізації індивідуальних особливостей та інтересів упродовж усього процесу навчання. Емерджентність учнівської агентності диктує необхідність сприятливого характеру взаємодії учня з культурними та структурними чинниками шкільного навчання. Поряд із тим описаний концепт агентності учнів окреслює перспективу для подальших наукових розвідок, особливо в напрямку вивчення впливу різних чинників навчального середовища на розвиток агентності учнів та впровадження інновацій у сфері шкільної освіти.

Зміст реформи НУШ є суголосним із цими вимогами, адже компетентнісне навчання, педагогіка партнерства та принцип дитиноцентризму так чи інакше відповідають окресленим вище вимогам. Утім, в тексті концепції НУШ відсутнє поняття агентності учнів. Цю прогалину покликана заповнити дана розробка, адже концепція учнівської агентності дає змогу поєднати соціальний та індивідуальний виміри процесу навчання, аби зробити шкільну освіту такою, що розвиває здатність учнів використовувати свою агентність у рамках побудови свого власного життя та участі в розвитку суспільства загалом.

### *Джерела*

Бандура, А. (2000). *Теорія соціального навчання* / Пер. с англ. под ред. В. Чубарь. Санкт-Петербург: Издательская группа «Евразия».

Гуменюк, В. (2020). Агентність: множинність визначення та операціоналізація в \*контексті шкільної освіти. *Наукові записки НаУКМА. Соціологія*, 3, 27–36.

*Нова українська школа (НУШ). Концептуальні засади реформування середньої школи* (2016). Київ: Міністерство освіти і науки України. Отримано з: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>

Осипчук, А. (2007). Теорія морфогенеза Маргарет Арчер как попытка синтеза «структура–агентность». *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 2, 150–163.

Щудло, С., Заболотна, О., Лісова, Т. (2018). Українські вчителі та навчальне середовище. За результатами Всеукраїнського моніторингового опитування викладання та навчання серед

директорів і вчителів загальноосвітніх навчальних закладів (за методологією TALIS). Дрогобич: ТзОВ «Трек-ЛТД».

Archer, M. (1982). Morphogenesis versus Structuration: On Combining Structure and Action. *British Journal of Sociology*, 33(4), 456–483.

Archer, M. (1995). *Realist Social Theory: The Morphogenetic Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.

Archer, M. (1996). *Culture and Agency. The place of Culture in Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.

Archer, M. (2000). *Being Human: The Problem of Agency*. Cambridge: Cambridge University Press.

Archer, M. (2003). *Structure, Agency, and the Internal Conversation*. Cambridge: Cambridge University Press.

Archer, M. (2007). *Making our Way through the World: Human Reflexivity and Social Mobility*. Cambridge: Cambridge University Press.

Bandura, A. (1997). Self-efficacy: The Exercise of Control. New York: Freeman.

Bandura, A. (2001). Social cognitive theory: An agentic perspective. *Annual Review of Psychology*, 52, 1–26. DOI: 10.1146/annurev.psych.52.1.1

Bandura, A. (2006). Towards a Psychology of Human Agency. *Perspectives on Psychological Science*, 1(2), 164–180.

Bhaskar, R. (1986). *Scientific Realism and Human Emancipation*. London: Routledge.

Brown, G. (2008). The Ontology of Learning Environments. In: *Learning and Learner: Exploring Learning in New Times* / Ed. by P. Kell, W. Vialle, D. Konza, G. Vogl. Australia: University of Wollongong. Retrieved from: <https://ro.uow.edu.au/edupapers/47>

Brown, G. (2009). The Ontological Turn in Education. *Journal of Critical Realism*, 8(1), 5–34. DOI: 10.1558/jocr.v8i1.5

Callero, P.L. (2003). The Sociology of Self. *Annual Review of Sociology*, 29, 115–133.

Charteris, J., Thomas, E. (2016). Uncovering “Unwelcome Truths” through Student Voice: Teacher Inquiry into Agency and Student Assessment Literacy. *Teaching Education*, 28(2), 162–177. DOI: 10.1080/10476210.2016.1229291

Charteris, J., Smardon, D. (2018). A typology of agency in new generation learning environment: emerging relational, ecological and new material considerations. *Pedagogy, Culture & Society*, 26(1), 51–68.

Delgarno, B. (2014). *Polysynchronous Learning: A Model for Student Interaction and Engagement*. Retrieved from: <https://ascilite.org/conferences/dunedin2014/files/concisepapers/255-Dalgarno.pdf>

Dumont, H., Istance, D., Benavides, F. (Eds.) (2010). *The Nature of Learning: Using Research to Inspire Practice, Educational Research and Innovation*. Paris: OECD Publishing. DOI: <https://doi.org/10.1787/9789264086487-en>

Ertl, H., Wright, S. (2008). Reviewing the literature on the student learning experience in higher education. *London Review of Education*, 6(3), 195–210.

Fisher, K. (2016). *The Translational Design of Schools: An Evidence-Based Approach to Aligning Pedagogy and Learning Environments*. Rotterdam: Sense Publishers.

Gao, X. (2010). Strategic language learning: The roles of agency and context. *Multilingual Matters*.

Gecas, V. (2003). Self-Agency and the Life Course. In: J. Mortimer, M. Shanahan (Eds.), *Handbook of the Life Course*. New York: Kluwer.

Giddens, A. (1984). *The Constitution of Society Introduction of the Theory of Structuration*. Berkeley: University of California Press.

Hitlin, S., Elder, G. H. Jr. (2007). Time, Self and the Curiously Abstract Concept of Agency. *Sociological Theory*, 25(2), 170–191.

Imms, W., Cleveland B., Fisher, K. (2016). Pursuing That Elusive Evidence about What Works in Learning Environment Design. In: *Evaluating Learning Environment* / Ed. by W. Imms, B. Cleveland, K. Fisher (pp. 3–17). Rotterdam: Sense Publishers.



- Istance, D., Kools, M. (2013). OECD Work on Technology and Education: Innovative Learning Environments as an Integrating Framework. *European Journal of Education*, 48(1), 43–57.
- Istance, D. (2015). *Schooling Redesigned: Towards Innovative Learning Systems*. Paris: OECD.
- Kahn, P., Qualter, A., Young, R. (2012). Structure and Agency in Learning: a Critical Realist Theory of the Development of Capacity to Reflect on Academic Practice. *Higher Education Research and Development*, 31(6), 859–871.
- Manyukhina, Y., Wyse, D. (2019). Learner agency and the curriculum: a critical realist perspective. *The Curriculum Journal*, 30(3), 223–243.
- Martin, J. (2004). Self-Regulated Learning, Social Cognitive Theory, and Agency. *Educational Psychologist*, 39(2), 135–145.
- OECD (2013). *Innovative Learning Environments, Educational Research and Innovation*. OECD Publishing. DOI: <https://doi.org/10.1787/9789264203488-en>
- OECD (2017). *The OECD Handbook for Innovative Learning Environments*. Paris: OECD Publishing. DOI: <http://dx.doi.org/9789264277274-en>.
- OECD (2018). *The Future of Education and Skills. Education 2030*. Published under the responsibility of the Secretary-General of the OECD. Retrieved from: [https://www.oecd.org/education/2030/E2030%20Position%20Paper%20\(05.04.2018\).pdf](https://www.oecd.org/education/2030/E2030%20Position%20Paper%20(05.04.2018).pdf)
- OECD (2019). *Conceptual Learning Framework. Student Agency for 2030*. Retrieved from: [https://www.oecd.org/education/2030-project/teaching-and-learning/learning/student-agency/Student\\_Agency\\_for\\_2030\\_concept\\_note.pdf](https://www.oecd.org/education/2030-project/teaching-and-learning/learning/student-agency/Student_Agency_for_2030_concept_note.pdf)
- Schoon, I. (2018). *Conceptualising Learner Agency: A Socio-Ecological Developmental Approach*. Published by the Centre for Learning and Life Chances in Knowledge Economies and Societies. Retrieved from: <https://www.llakes.ac.uk/wp-content/uploads/2021/03/LLAKES-Research-Paper-64-Schoon-I.pdf>
- Toohy, K., Norton, B. (2003). Learner autonomy as agency in sociocultural settings. In: D. Pal-freyman, R.C. Smith (Eds.), *Learner Autonomy Across Cultures* (pp. 58–72). Palgrave Macmillan, Basingstoke.
- Ushioda, E. (2007). Motivation, autonomy and sociocultural theory. In: P. Benson (Ed.), *Learner Autonomy 8: Teacher and Learner Perspectives. Authentik* (pp. 5–24). Dublin.
- Vaughn, M. (2018). Making sense of student agency in the early grades. *Phi Delta Kappan*. 99(7), 62–66.
- Williams, K. (2012). Rethinking ‘Learning’ in Higher Education. Viewing the Student as Social Actor. *Journal of Critical Realism*, 11(3), 296–323.

Отримано 18.02.2022

## References

- Bandura, A. (2000). Theory of social learning / Tr. from English; Ed. by V. Chubar'. [In Russian]. St-Petersburg: Ltd. Izdatel'skaya gruppa «Evrazia». [=Бандура 2000]
- Humeniuk, V. (2020). The Plurality of Definitions and Operationalization in the context of School Education. [In Ukrainian]. *NaUKMA Research Papers. Sociology*, 3, 27–36. [=Гуменюк 2020]
- Nova Ukrain's'ka Shkola (NUSH). The conceptual principles of secondary school reforming (2016). [In Ukrainian]. Kyiv: Ministry of education and science of Ukraine. Retrieved from: <https://mon.gov.ua/storage/app/media/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf> [=Нова українська школа 2016]
- Osyprchuk, A. (2007). Theory of morphogenesis of Margaret Archer as an attempt of «structure-agency» synthesis. [In Russian]. *Sociology: theory, methods, marketing*, 2, 150–163. [=Осипчук 2007]
- Shchudlo, S., Zabolotna, O., Lisova, T. (2018). *The Ukrainian teachers and learning environment*. According to the results of all-Ukrainian survey of teaching and learning among school directors and teachers of general education institutions (Following TALIS methodology). [In Ukrainian]. Drobych: Ltd. «Track-LTD». [=Щудло 2018]

- Archer, M. (1982). Morphogenesis versus Structuration: On Combining Structure and Action. *British Journal of Sociology*, 33(4), 456–483.
- Archer, M. (1995). *Realist Social Theory: The Morphogenetic Approach*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, M. (1996). *Culture and Agency. The place of Culture in Social Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, M. (2000). *Being Human: The Problem of Agency*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, M. (2003). *Structure, Agency, and the Internal Conversation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Archer, M. (2007). *Making our Way through the World: Human Reflexivity and Social Mobility*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Bandura, A. (1997). Self-efficacy: The Exercise of Control. New York: Freeman.
- Bandura, A. (2001). Social cognitive theory: An agentic perspective. *Annual Review of Psychology*, 52, 1–26. DOI: 10.1146/annurev.psych.52.1.1
- Bandura, A. (2006). Towards a Psychology of Human Agency. *Perspectives on Psychological Science*, 1(2), 164–180.
- Bhaskar, R. (1986). *Scientific Realism and Human Emancipation*. London: Routledge.
- Brown, G. (2008). The Ontology of Learning Environments. In: *Learning and Learner: Exploring Learning in New Times* / Ed. by P. Kell, W. Vialle, D. Konza, G. Vogl. Australia: University of Wollongong. Retrieved from: <https://ro.uow.edu.au/edupapers/47>
- Brown, G. (2009). The Ontological Turn in Education. *Journal of Critical Realism*, 8(1), 5–34. DOI: 10.1558/jocr.v8i1.5
- Callero, P.L. (2003). The Sociology of Self. *Annual Review of Sociology*, 29, 115–133.
- Charteris, J., Thomas, E. (2016). Uncovering “Unwelcome Truths” through Student Voice: Teacher Inquiry into Agency and Student Assessment Literacy. *Teaching Education*, 28(2), 162–177. DOI: 10.1080/10476210.2016.1229291
- Charteris, J., Smardon, D. (2018). A typology of agency in new generation learning environment: emerging relational, ecological and new material considerations. *Pedagogy, Culture & Society*, 26(1), 51–68.
- Delgarno, B. (2014). *Polysynchronous Learning: A Model for Student Interaction and Engagement*. Retrieved from: <https://ascilite.org/conferences/dunedin2014/files/concisepapers/255-Dalgarno.pdf>
- Dumont, H., Istance, D., Benavides, F. (Eds.) (2010). *The Nature of Learning: Using Research to Inspire Practice, Educational Research and Innovation*. Paris: OECD Publishing. DOI: <https://doi.org/10.1787/9789264086487-en>
- Ertl, H., Wright, S. (2008). Reviewing the literature on the student learning experience in higher education. *London Review of Education*, 6(3), 195–210.
- Fisher, K. (2016). *The Translational Design of Schools: An Evidence-Based Approach to Aligning Pedagogy and Learning Environments*. Rotterdam: Sense Publishers.
- Gao, X. (2010). Strategic language learning: The roles of agency and context. *Multilingual Matters*.
- Gecas, V. (2003). Self-Agency and the Life Course. In: J. Mortimer, M. Shanahan (Eds.), *Handbook of the Life Course*. New York: Kluwer.
- Giddens, A. (1984). *The Constitution of Society Introduction of the Theory of Structuration*. Berkeley: University of California Press.
- Hitlin, S., Elder, G. H. Jr. (2007). Time, Self and the Curiously Abstract Concept of Agency. *Sociological Theory*, 25(2), 170–191.
- Imms, W., Cleveland B., Fisher, K. (2016). Pursuing That Elusive Evidence about What Works in Learning Environment Design. In: *Evaluating Learning Environment* / Ed. by W. Imms, B. Cleveland, K. Fisher (pp. 3–17). Rotterdam: Sense Publishers.
- Istance, D., Kools, M. (2013). OECD Work on Technology and Education: Innovative Learning Environments as an Integrating Framework. *European Journal of Education*, 48(1), 43–57.
- Istance, D. (2015). *Schooling Redesign: Towards Innovative Learning Systems*. Paris: OECD.

Kahn, P., Qualter, A., Young, R. (2012). Structure and Agency in Learning: a Critical Realist Theory of the Development of Capacity to Reflect on Academic Practice. *Higher Education Research and Development*, 31(6), 859–871.

Manyukhina, Y., Wyse, D. (2019). Learner agency and the curriculum: a critical realist perspective. *The Curriculum Journal*, 30(3), 223–243.

Martin, J. (2004). Self-Regulated Learning, Social Cognitive Theory, and Agency. *Educational Psychologist*, 39(2), 135–145.

OECD (2013). *Innovative Learning Environments, Educational Research and Innovation*. OECD Publishing. DOI: <https://doi.org/10.1787/9789264203488-en>

OECD (2017). *The OECD Handbook for Innovative Learning Environments*. Paris: OECD Publishing. DOI: <http://dx.doi.org/9789264277274-en>.

OECD (2018). *The Future of Education and Skills. Education 2030*. Published under the responsibility of the Secretary-General of the OECD. Retrieved from: [https://www.oecd.org/education/2030/E2030%20Position%20Paper%20\(05.04.2018\).pdf](https://www.oecd.org/education/2030/E2030%20Position%20Paper%20(05.04.2018).pdf)

OECD (2019). *Conceptual Learning Framework. Student Agency for 2030*. Retrieved from: [https://www.oecd.org/education/2030-project/teaching-and-learning/learning/student-agency/Student\\_Agency\\_for\\_2030\\_concept\\_note.pdf](https://www.oecd.org/education/2030-project/teaching-and-learning/learning/student-agency/Student_Agency_for_2030_concept_note.pdf)

Schoon, I. (2018). *Conceptualising Learner Agency: A Socio-Ecological Developmental Approach*. Published by the Centre for Learning and Life Chances in Knowledge Economies and Societies. Retrieved from: <https://www.llakes.ac.uk/wp-content/uploads/2021/03/LLAKES-Research-Paper-64-Schoon-I.pdf>

Toohy, K., Norton, B. (2003). Learner autonomy as agency in sociocultural settings. In: D. Pal-freyman, R.C. Smith (Eds.), *Learner Autonomy Across Cultures* (pp. 58–72). Palgrave Macmillan, Basingstoke.

Ushioda, E. (2007). Motivation, autonomy and sociocultural theory. In: P. Benson (Ed.), *Learner Autonomy 8: Teacher and Learner Perspectives. Authentik* (pp. 5–24). Dublin.

Vaughn, M. (2018). Making sense of student agency in the early grades. *Phi Delta Kappan*. 99(7), 62–66.

Williams, K. (2012). Rethinking ‘Learning’ in Higher Education. Viewing the Student as Social Actor. *Journal of Critical Realism*, 11(3), 296–323.

Received 18.02.2022

## ВІКТОРІЯ ГУМЕНЮК

### Агентність учнів у контексті інноваційного навчального середовища: концептуалізація та теоретичні засади

Центральність поняття учнівської агентності як індикатора трансформації шкільного навчального середовища в інноваційне зумовлює необхідність концептуалізації цього поняття науковцями. Виходячи із соціологічного визначення агентності, яке поміщає це поняття у процесуальне поле взаємодії зі структурними (та культурними) чинниками, у статті описано концепт учнівської агентності. Дві теоретичні перспективи, а саме соціально-когнітивна теорія Бандури та теорія критичного реалізму й морфогенезу Арчер формують базис для розуміння поняття учнівської агентності, розробленого в рамках дослідження. Ключовими елементами концепції учнівської агентності є емерджентність, темпоральність та ідентичність агента. Таке бачення висуває перед шкільним навчальним середовищем низку вимог: а) узгоджувати навчальну діяльність з різними часовими горизонтами учнів, аби процес навчання враховував минулий досвід, плани на майбутнє та очікування, а також навички та рівень знань у теперішньому; б) забезпечувати можливість самопізнання, самоідентифікації та реалізації індивідуальних особливостей та інтересів упродовж усього процесу навчання; в) формувати сприятливий характер взаємодії учня з культурними та структурними чинниками навчального середовища.

**Ключові слова:** агентність, учнівська агентність, інноваційне навчальне середовище, емерджентність, теорія критичного реалізму, темпоральність, персональна ідентичність, соціальна ідентичність, рефлексія

## ВИКТОРИЯ ГУМЕНЮК

### Агентность учеников в контексте инновационной учебной среды: концептуализация и теоретические основы

Центральность понятия ученической агентности как индикатора процесса трансформации школьной учебной среды обуславливает необходимость концептуализации данного понятия учеными. Исходя из социологического определения агентности, которое помещает данное понятие в процессуальное поле взаимодействия со структурными и культурными факторами, в статье описывается концепт ученической агентности. Две теоретические перспективы — социально-когнитивная теория Бандуры и теория социального морфогенеза Арчер — формируют базис для понимания концепта агентности учеников, выработанного в рамках исследования. Ключевыми элементами концепции ученической агентности являются эмерджентность, темпоральность и идентичность агента. Такое видение понятия ставит перед школьной учебной средой ряд требований: а) согласовывать учебную деятельность учеников с их разными временными горизонтами, чтобы процесс обучения учитывал прошлый опыт, планы на будущее и ожидания, а также уровень знаний и навыков в настоящем; б) обеспечивать ученикам возможность самопознания наряду с самоидентификацией и реализацией индивидуальных особенностей и интересов на протяжении всего процесса обучения; в) формировать благоприятный характер взаимодействия учеников с культурными и структурными факторами учебной среды.

**Ключевые слова:** агентность, ученическая агентность, инновационная учебная среда, эмерджентность, теория критического реализма, темпоральность, персональная идентичность, социальная идентичность, рефлексия

## VICTORIA HUMENIUK

### Learner agency in the context of innovative learner environment: its conceptualization and theoretical basis

The centrality of learner agency notion, as an indicator of school learning environment transformation, implies the necessity of its conceptualization by the academics. The concept of learner agency is being elaborated following the rails of sociological definition of agency, which puts this notion in the procedural field of interaction with structural and cultural factors. Two theoretical perspectives — social cognitive theory of Bandura and social morphogenesis theory of Archer — form the basis for understanding the notion of learner agency, defined in the framework of a given theoretical research. The key features of learner agency concept are its emergent and temporal character, as well as agent's personal identity level. Such understanding of learner agency requires from school learning environment: a) to coordinate the learning process with learners' different time horizons in order to enable learning process taking into account past experience, future plans and aspirations, and present knowledge and skills' level; b) to provide the possibility, firstly, for Self-knowledge, Self-identification, and, afterwards, for realization of learners' individual peculiarities and interests throughout the whole learning process; c) to maintain a conducive mode of learners' interaction with both structural and cultural factors of learning environment.

**Keywords:** agency, learner agency, innovative learner environment, emergence, critical realist perspective, temporality, personal identity, social identity, reflection

**ОЛЕНА ІВАНЕНКО,**

*кандидат філософських наук, старший науковий співробітник відділу економічної соціології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)*

**OLENA IVANENKO,**

*Candidate of Sciences in Philosophy, Senior Research Fellow at the Department of Economic Sociology, Institute of Sociology, NAS of Ukraine (12, Shovkovychna St., Kyiv, 01021)*

*olenaivanenko@gmail.com*

*https://orcid.org/0000-0002-3635-1078*

**ОЛЕКСАНДР КОРЕГІН (1948–2021),**

*кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри соціології (2007–2008) факультету соціальних наук і соціальних технологій НаУКМА*

**OLEKSANDR KOREGIN (1948–2021),**

*Candidate of Sciences in Philosophy, Associate Professor, Head of the Department of Sociology (2007–2008), Faculty of Social Sciences and Social Technologies, NaUKMA*

**Соціологія і демографія:  
про ролі, зв'язки та призначення наук**

Заголовок цієї статті запозичено від назви розділу, що його написав американський соціолог Вільберт Е. Мур<sup>1</sup> для колективної монографії «Вивчення людності: опис і оцінка» (The Study of Population: An inventory and appraisal) [Moore, 1959].

Монографія побачила світ 1959 року у видавництві Чиказького університету за редакцією інших визнаних американських соціологів Філіпа М. Гаузера і Отиса Д. Дункана<sup>2</sup> [Hauser, Duncan, 1959] і відіграла помітну роль у розвитку

---

1 Вільберт Еліс Мур (Wilbert Ellis Moore, 1914–1987) — американський соціолог, учень Т. Парсонса, фахівець із проблем соціальної структури, Президент Американської соціологічної асоціації (1966).

2 Філіп Морис Гаузер (Philip Morris Hauser, 1909–1994) — американський соціолог, представник Чиказької соціологічної школи, професор соціології Чиказького університету, в якому

---

*Цитування:* Іваненко, О., Корегін, О. (2022). Соціологія і демографія: про ролі, зв'язки та призначення наук. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 165–194, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.01.165>.

соціології, демографії та науки про народонаселення на Заході, зокрема завдяки з'ясуванню чільного місця соціології серед цих наук.

Особливо варто відзначити комплексний, всебічний підхід авторського колективу цієї доволі грубезної книги обсягом у майже 800 сторінок до методологічних аспектів аналізу питань людності, без осмислення яких було б неможливо шукати відповіді на інші нагальні питання, що поставали у зв'язку зі стрімким загостренням на той час у світі соціальних проблем, що, своєю чергою, спричиняло велике занепокоєння у певній частини громадськості та вчених, в урядів багатьох країн та міжнародних організацій.

Надзвичайне методологічне значення цієї монографії для розвитку знання про людність було відзначено 2000 року американським демографом і соціологом Ю Ксе<sup>1</sup> у його статті «Демографія: минуле, сучасне і майбутнє», що була надрукована у журналі Американської статистичної асоціації й претендувала на оцінку розвитку демографії як науки до початку XXI століття та визначення перспектив її розвитку в майбутньому.

Ю Ксе навіть назвав «доленосною» (*fortunate*) ту обставину, що Гаузер і Дункан у вступному розділі монографії зуміли визначитися щодо відмінностей різних складових науки, яку тоді узагальнено було заведено називати «демографією». Вони показали, що за цією назвою насправді стоять дві дисципліни, які мають спільний об'єкт дослідження – народонаселення, але різні предмети й використовують різні методи. Це — дескриптивна дисципліна, що отримала у них назву «формальна демографія» (*formal demography*) і яка користується статистичними та математичними методами (тобто, статистика), і дисципліна, названа ними «вивченням людності» (*study of population*), що досліджує методами соціології закономірності процесів, які відбуваються у тому чи іншому суспільстві, їхні принципи, чинники тощо [Yu Xie, 2000: pp. 670–671].

Монографія «Вивчення людності: опис та оцінка» не пройшла повз увагу фахівців у СРСР. Так, до неї звернувся Д. Шелестов<sup>2</sup>, відомий історик, спеціаліст з історії досліджень народонаселення. У своїй праці «Демографія: Історія і сучасність», аналізуючи процес становлення демографічної науки та межі сучасної демографії, він зауважив, що у попередній тривалий період (від часів виникнення соціології в середині XIX століття і до середини XX) «буржуазна соціологія» виявилася нездатною дати наукову розробку теоретичних проблем населення,

---

створив і 30 років очолював Центр досліджень народонаселення, президент Американської соціологічної асоціації (1968), Американської статистичної асоціації, Американської асоціації народонаселення.

Отис Дадлі Дункан (Otis Dudley Duncan, 1921–2004) — американський соціолог, один із провідних фахівців з кількісних досліджень, соціальної мобільності та стратифікації, професор соціології низки університетів США, директор Центру досліджень народонаселення Чиказького університету. Лауреат премії П. Сорокіна Американської соціологічної асоціації.

1 Ю Ксе (Yu Xie) — професор соціології Університету Берта Дж. Керстетера '66 та Принстонського інституту міжнародних та регіональних досліджень Принстонського університету.

2 Дмитро Кузьмич Шелестов (1927–2000) — професор МДУ ім. М. Ломоносова, один із засновників радянської школи історії досліджень народонаселення, бібліограф демографічної науки, автор демографічних енциклопедичних словників (1985, 1994).

що призвело до «прагнення підмінити демографічну науку “формальною (чи-стою) демографією”, статистикою населення» [Шелестов, 1983: сс. 81–82]. Ситуація змінилася, писав Шелестов, з появою монографії «Вивчення людності: опис та оцінка», яка «в певному сенсі позначила межу нового періоду в історії буржуазної демографії», визначальною рисою якої став вихід за вузькі межі чистої демографії та звернення до досліджень комплексу різноманітних соціальних і природних чинників, що зумовлюють процеси у народонаселенні [Шелестов, 1983: сс. 187–188].

Варто зауважити, що розділ «Соціологія і демографія» В.Е. Мура був завершальним серед 28-ми розділів монографії й певною мірою підсумовувала розгляд окремих питань на її сторінках. Насамперед ідеться про питання, порушене її авторами ще на початку, у першому розділі «Демографія як наука» (Demography as a Science), — стосовно неможливості задовольнити потреби у знаннях щодо чинників стану народонаселення в умовах бурхливих змін і трансформацій, визначення перспектив і механізмів регулювання розвитку науки засобами лише «формальної демографії» та необхідності застосування для цього наук, що користуються іншими засобами. Це питання також розглядалося і в інших розділах книги, таких як: «Розвиток і поточний статус демографії: розвиток науки» (Development and Current Status of Demography: The Development of Demography) Франка Лоримера<sup>1</sup>; «Розвиток і перспективи демографічних досліджень у Франції» (Development and Perspectives of Demographic Research in France) французького соціолога і демографа Альфреда Сові<sup>2</sup>; «Розвиток і статус американської демографії» (The Development and Status of American Demography) американського соціолога і демографа Руперта Венса<sup>3</sup>; «Екологія людини та вивчення народонаселення» (Human Ecology and Population Studies) Отиса Д. Дункана.

В.Е. Мур, по суті, лише підтвердив правомірність думки, викладеної у названих вище розділах монографії, про те, що необхідний рівень знань у процесі досліджень народонаселення досягається тільки за умов міждисциплінарної взаємодії, яка інтегрує зусилля низки наук, причетних до вивчення різних аспектів функціонування і розвитку суспільства. Автори монографії показали, що «формальна демографія», яка користується статистичними й математичними мето-

1 Френк Лоример (Frank Lorimer, 1894–1985) — відомий демограф і соціолог, фахівець з історії розвитку народонаселення і наук про народонаселення, особливо відомий завдяки унікальному на свій час дослідженню народонаселення СРСР (The Populations of the Soviet Union: History and Prospects. League of Nations, Geneva, 1946).

2 Альфред Сові (Alfred Sauvy, 1898–1990) — французький соціолог, економіст і демограф, засновник і перший директор Національного інституту демографічних досліджень (INED, 1945–1962), професор Паризького інституту політичних досліджень (1940–1959), почесний президент Міжнародного союзу досліджень народонаселення, голова Комісії ООН з населення. Відомий також впровадженням 1952 року в науковий обіг поняття «третій світ» за аналогією з поняттям «третій стан», а також коефіцієнта демографічного старіння населення, автор фундаментального двотомника «Загальна теорія населення» (Москва: Прогресс, 1977).

3 Руперт Бейлес Венс (Rupert Beyless Vance, 1889–1975) — американський соціолог, спеціалізувався на дослідженні соціальних проблем Півдня США, присвятивши цьому понад 40 років своєї наукової діяльності, президент Американської соціологічної асоціації (1944).

дами та надає результат свого дослідження у вигляді «інвентарного» (inventory) опису, не може відповісти на запитання щодо соціальної чи природної зумовленості процесів у народонаселенні, значущих для суспільства наслідків цих процесів та можливості їх регуляції. В сучасних умовах саме існування і розвиток «формальної демографії» зумовлені переважно потребою у виконанні допоміжної ролі для наукової дисципліни з «вивчення людності», що дійсно може дати відповідь на зазначені питання. Остання за своїм характером є соціологічною дисципліною, яка робить оцінку даних як «формальної демографії», так і даних щодо людності, отриманих іншими науками, тією чи іншою мірою причетними до її вивчення, та виробляє завдяки цьому необхідні висновки.

Оскільки в монографії її автори за традицією, що склалася на Заході у попередні десятиріччя, узагальнено називають «демографією» обидві наукові дисципліни (про витоки цієї традиції йтиметься далі), причому соціологічна за своїм характером дисципліна з «вивчення людності» є підґрунтям «формальної демографії» й, таким чином, репрезентує обидві дисципліни, то в разі розумінні «демографії» у названому сенсі її можна визначати як галузеву дисципліну соціології.

Як завжди бувало у випадках появи чогось нового і нетрадиційного у «немарксистському» суспільствознавстві, своя позиція щодо наведених вище висновків монографії «Вивчення людності: опис та оцінка» була у фахівців відповідної царини в СРСР. Той самий Д. Шелестов, що так позитивно оцінив вихід її авторів за межі «формальної демографії» (і таким чином визнав, що «буржуазна» соціологія все ж зробила те, що було необхідно для цього), водночас висловив свого роду догану одному з них — своєму колезі-історик, з яким він найбільше полемізував, Ф. Лоримеру, — за намагання «опустити демографію, яку Лоример непевно назвав “науковою дисципліною”, до рівня одного з розділів буржуазної соціології» (курс. наш. — О.І., О.К.) [Шелестов, 1983: с. 8].

Позиція професора Шелестова щодо існування демографії — ексклюзивної, комплексної та самодостатньої науки, яка вивчає населення і яка ніяк не може мати соціологічного характеру (а теорією, якою, на думку Шелестова і за його логікою, статистика не може пояснити зумовленість процесів у народонаселенні, вочевидь, користуються тільки на Заході!), — це позиція переважної більшості радянських фахівців з народонаселення, яка сформувалася впродовж двох десятиріч, що передували появі названої праці цього науковця.

### ***Чинники, що посприяли формуванню позиції радянських дослідників***

1966 року на VI Всесвітньому соціологічному конгресі, що відбувся в Евіані (Франція), було представлено доповідь одного з провідних радянських статистиків, демографів і соціологів, професора Б. Урланіса<sup>1</sup>, присвячену категорично-

1 Борис Цезаревич Урланіс (1906–1981) — широко відомий радянський демограф, професор, один із засновників економічної демографії в СРСР. З 1959 року працював в Інституті економіки АН СРСР. Автор унікальної праці «История одного поколения» (1968), у якій він розглядає демографічну долю власного покоління (своїх ровесників) і яка становить один із небагатьох прикладів поздовжнього демографічного аналізу у світовій науковій літературі.



му запереченню точки зору, відповідно до якої «демографія є частиною соціології». Трьома роками пізніше (1969 року) доповідь було надруковано у вигляді статті «Демографія і соціологія» під назвою, дзеркально-зворотною щодо вже згаданого розділу В.Е. Мура з монографії 1959 року [Урланіс, 1976]. Власне позиція Мура стосовно соціологічного характеру науки, що вивчає народонаселення, і стала підставою для дискусії, яку розпочав проф. Урланіс. Спростовуючи бачення В.Е. Мура, він, по суті, стверджував, що демографія — самодостатня суспільна наука, предметом якої є комплексне дослідження народонаселення. І така наука, на його думку, *не може бути частиною соціології*, оскільки соціологія має *зовсім інший предмет*, а саме: «*суспільство і певні суспільні відносини, що складаються в ньому*» [Урланіс, 1976: сс. 28–29].

Б. Урланіс не заперечував зв'язків демографії із соціологією та іншими суспільними науками, звичайно, у своєму варіанті їх розуміння. Так, соціологія і демографія, за його словами, мають «точки дотику» у вивченні «демографічної поведінки» населення в умовах переходу від «стихійної народжуваності» до «свідомого батьківства». (Тут ідеться лише про свідому поведінку, оскільки не-свідомо, яка, за Урланісом, переує переходу до свідомого батьківства, так само, як і більшість випадків смертей, за винятком самогубств, до соціології, судячи з аналізу тексту вченого, не має жодного стосунку) [Урланіс, 1976: сс. 29–31].

На його думку, «демографія і соціологія — науки, що розвиваються у паралельних площинах. Їх не можна розглядати як науки, що йдуть паралельними лініями у жорстко геометричному сенсі, тобто у тому, що вони ніколи не зближуються. Розвиваючись у паралельних площинах, ці науки то наближаються одна до одної, то віддаляються, залежно від ракурсу дослідження. ... Соціологія і демографія ... збагачують, запліднюють одна одну і на підставі взаємної допомоги досягають успіхів у вивченні закономірностей розвитку *суспільства і населення*» [Урланіс, 1976: с. 31].

Проголошуючи, що вивчення закономірностей розвитку населення є, так би мовити, монополією незалежної від соціології демографії, Урланіс, по суті, декларує своє незрозуміле (особливо для соціолога) намагання не бачити того, що наука про закономірності розвитку народонаселення, наявність якого є першою передумовою виникнення суспільств і умовою подальшого існування кожного з них, є (хоч би як вона називалася) іманентною підсистемою і має соціологічний характер. Адже соціологія, як він сам і зазначив, є наукою про закономірності розвитку суспільства.

Разом із тим, фактично визнаючи існування таких, хоч і не названих ним, соціологічних дисциплін, як започаткована ще Емілем Дюркгаймом соціологія суїцидальної поведінки або соціологія репродуктивної поведінки, Урланіс, власне, визнав тим самим принципову можливість існування галузевих соціологічних дисциплін, які досліджують саме народонаселення і за логікою мають своїм предметом не все суспільство, що Урланіс чомусь назвав обов'язковою ознакою соціології, а лише певні сфери суспільної підсистеми з іманентними їм суспільними відносинами.

Треба зазначити, що у 1963-му, за три роки до соціологічного конгресу, для якого було підготовлено вище названу доповідь Урланіса, в редакції теоре-

тичного журналу ЦК КПРС «Коммунист» під час колективного обговорення листа, надісланого до журналу радянським демографом, лікарем і гігієністом Б. Смулевичем<sup>1</sup>, у якому, за формулюванням редакції, йшлося про «несприятливий стан, що утворився у двох важливих сферах марксистських *соціологічних досліджень* — соціальній гігієні і *демографії*» (курс. наш. — О.І., О.К.). Урланіс не зробив жодного зауваження щодо визнання демографії як сфери соціологічних досліджень [Смулевич, 1963: сс. 81–87].

Постає питання, що саме змусило Б. Урланіса три роки по тому змінити погляд на співвідношення демографії і соціології?

У той період, за свідченням одного з тих, хто зробив найбільший внесок у відродження соціології в СРСР, вченого зі світовим іменем І. Кона (1928–2011), для запобігання конфронтації з історичним матеріалізмом соціологію було прийнято називати соціологічними дослідженнями [Кон, 2008].

Не заперечуючи наявність у науковому середовищі фахівців, які вважали демографію частиною соціології, проф. Урланіс чомусь називає тільки одного з них, причому не вітчизняного (а такі, як ми побачили, були і в СРСР), а американського — В.Е. Мура, і зосереджується на аналізі єдиного його аргументу на користь цього висновку, подаючи його у відриві від контексту як усього розділу, де його наведено, так і усієї монографії «Вивчення народонаселення: опис і оцінка». Цим аргументом, як вказує Урланіс, «слугує відсутність спеціальних демографічних факультетів в університетах і рідкі випадки існування кафедр демографії» [Урланіс, 1976: с. 27].

Звичайно, аргумент, вирваний з контексту монографії, не є переконливим. Навіть якби Урланіс додав, що у США майже всі фахівці з народонаселення здобували освіту на кафедрах соціології, то і це свідчило б лише про поширений на Заході погляд на співвідношення демографії і соціології. Однак сама тільки поширеність такого погляду ще не доводить, що перша дійсно є складовою другої.

Проте чому саме цей довід і саме в такому, неаргументованому його вигляді обрав для своєї критики Урланіс? На наш погляд, зовсім не для того, щоб показати як, начебто, легко спростовувати «буржуазну» соціологію.

По-перше, справді аргументовані доводи йому насправді було б, вочевидь, важко спростувати, тому й він їх просто оминув. По-друге, звернення до вказаного аргументу ще й надавало Урланісу можливість перевести розмову на дуже важливу для нього тему, про що він зауважив: «Таке становище демографічної науки має місце не тільки на батьківщині Мура» [Урланіс, 1976: с. 28].

Ця репліка, яка, поза сумнівом, була призначена для «внутрішнього» аналізування, обережно натякає на тодішню ситуацію щодо вивчення народонаселення в СРСР. Адже у Союзі тоді теж не існувало факультетів демографії й, на відміну від США, у СРСР на той час взагалі була одна-єдина кафедра демографії (у Московському економіко-статистичному інституті). З певних причин в СРСР також не існувало факультетів і кафедр соціології (натомість у США саме

1 Броніслав Якович Смулевич (1894–1981) — радянський демограф, викладач, лікар, вивчав питання демографії, медичної соціології, соціальної гігієни. Навчався у Відні та Берліні. Разом із М.О. Семашко та іншими вченими у 1920–1930-ті роки працював над проблемами соціальної медицини.

вони вже десятиліття поспіль готували фахівців з народонаселення [Шелестов, 1963: сс. 78–79]).

Урланіс не вдався до пояснення, що у США кафедри та факультети, як і університети загалом, є науково-дослідницькими структурами. Відсутність факультетів демографії за наявності факультетів статистики, де викладали і статистику населення (тобто, «формальну демографію»), і численних соціологічних факультетів, підготовка на яких орієнтувала частину випускників на дослідження людності, створювала зовсім іншу ситуацію, аніж це було в СРСР. У Радянському Союзі статистичні факультети, де серед інших читали і курс статистики народонаселення, згідно із загальною спрямованістю вищих навчальних закладів у країні суто на навчальний процес, не могли займатися послідовними дослідженнями людності. Чимало економічних факультетів, де народонаселення теж розглядали у навчальних курсах (правда, переважно, як трудовий ресурс народного господарства), так само не мали такої можливості<sup>1</sup>.

Будь-які організовані дослідження в СРСР були зосереджені у спеціалізованих наукових установах. Проте після того, як у 30-ті роки ХХ століття і створений 1918 року перший у світі Інститут демографії у Києві, і трохи пізніше організований у Ленінграді інститут того самого профілю були ліквідовані як такі, що не лише не виконували поставлені тодішньою владою замовлення, які б свідчили про успіхи чинного режиму, а й були небезпечні щодо розкриття його реальної демографічної політики (репресій, штучно зорганізованого голоду тощо), ситуація з дослідженнями населення у країні вкрай погіршилась. У 1960-ті роки в СРСР існувало лише кілька невеликих демографічних відділів у структурі державної статистики, які займалися тематикою прикладного характеру відповідно до потреб цієї структури, а поодинокі відділи з малочисельним складом в інших структурах, що проводили такі дослідження, займалися цим факультативно, як однією з певної сукупності тем.

Для Урланіса («Цезаря російської демографії» як дещо пафосно, проте справедливо, визначив його місце в цій науці російський соціолог А. Антонов<sup>2</sup>), за словами радянських дослідників В. Борисова і А. Вишневського<sup>3</sup>, демографія

1 Ледей не єдиним винятком можна вважати Центр з вивчення проблем народонаселення економічного факультету МДУ ім. М.В. Ломоносова, подібний до спеціальних структур з досліджень народонаселення університетів США. Проте він був заснований лише 1968 року.

2 «Цезарь русской демографии» — так називалася стаття А.І. Антонова, завідувача кафедри соціології сім'ї та демографії соціологічного факультету МДУ ім. Ломоносова, присвячена пам'яті Б. Урланіса [Антонов, 2009].

3 Анатолій Григорович Вишневський (1935–2021) — відомий радянський та російський демограф-теоретик та економіст, який один з перших у СРСР почав розвивати концепції «демографічної революції» та «демографічної модернізації». Свій науковий шлях розпочав у Харкові, продовжив у Києві (в Інституті економіки АН УРСР), у 1970-х за запрошенням переїхав до Москви, де працював у НДІ ЦСУ СРСР, керував Центром демографії та екології людини при Інституті прогнозування АН СРСР, а з 2007-го — у Вищій школі економіки. Згодом очолював Інститут демографії НДУ ВШЕ. За влучним висловом його українських колег, він уособлював «цілу епоху в історії європейської демографічної науки, епоху енциклопедичних знань, сміливих теоретичних узагальнень, уміння працювати за умов обмеженої інформації,

була «головною сферою його наукових інтересів, можна навіть сказати, головним коханням його життя... Він розумів виключне значення цієї наукової дисципліни у світі, в якому відбувалися небувалі демографічні зміни, й усю абсурдність ситуації, коли радянська академічна наука впритул не бачила ні самих цих змін, ні величезного стрибка демографічних досліджень на Заході» [Борисов, Вишневський, 2001].

Наукова і громадянська позиція Б. Урланіса зумовила його особливу активність з відродження досліджень народонаселення в СРСР. Практичній реалізації такої його позиції за тих специфічних суспільних умов могло б посприяти, якби вдалося змусити радянську систему діяти в інший спосіб ніж, начебто, діяв її головний політичний та ідеологічний супротивник — США. Інакше кажучи, «зігравши» на протистоянні систем, можна було спробувати допомогти розвитку науки про народонаселення, «спокусивши» владу можливістю отримання певних дивідендів, набутих при порівнянні «уважного» ставлення до відповідної наукової дисципліни в СРСР і «неуважного» — у США, де вона, мовляв, не мала можливості розвиватися і досягти такого рівня, щоб вважатися самостійною.

Для отримання потрібного результату треба було у будь-який спосіб спростувати соціологічний характер науки про народонаселення, оскільки до соціології на той час в СРСР вже означилося різке погіршення ставлення з боку всемогутнього партдержапарату, тож Урланіс не міг не знати, до яких наслідків призвело те погіршення. Як зазначив радянський (нині російський) соціолог В. Ядов, навіть сам термін «соціологія» сприймався не інакше як з додатком «не-наукова» [Ядов, 1994: с. 5].

Тільки після смерті Сталіна і зміни влади ситуація почала потроху змінюватися. Як висловився І. Кон: «Радянська соціологія виникла на хвилі хрущовських реформ» [Кон, 2008].

Радянсько-американський соціолог В. Шляпентох зазначав, що в СРСР ставлення до соціології, яка тільки-но почала підніматися, після краху так званої відлиги, зі зняттям з державних і партійних посад М. Хрущова у 1964 році, стало погіршуватися. Щоправда, зауважив він, ще не згасла тоді лояльність влади до «батьків-засновників» цієї науки в СРСР, які прийшли до неї з «марксистсько-ленінських» філософії, історії та політекономії, та сподівання частини партійної й адміністративної верхівки країни на отримання від прикладних соціологів деяких корисних, суто практичних рекомендацій обернулися тим, що до 1968 року прямих гонінь на соціологію, начебто, не було. Понад те, у 1968-му, завдяки зусиллям віце-президента АН СРСР А. Румянцева у складі Академії наук був створений перший соціологічний інститут — Інститут конкрет-

---

віри у велику суспільну значущість демографії». Йому належить формулювання постулату про те, що населення є підсистемою суспільства, яка самооновлюється, а демографічні процеси розвиваються за своїми власними законами. Демографічні зміни він розглядав як чинник розвитку суспільства і одним з перших заговорив про проблеми, до яких громадська думка і тогочасна політика свого часу не наважувалися звертатися (постаріння, зниження народжуваності, глобальні зміни у демографічному розвитку, міграційні процеси та їхні наслідки для економічного та соціального розвитку тощо) [Слово, 2021: сс. 133–134].

них соціальних досліджень (ІКСД). Оскільки його очолив сам Румянцев, могло скластися враження, начебто соціологія почала одержувати партійну і державну підтримку. Водночас, того самого року почалося викладання першого у країні курсу соціології (підготованого Ю. Левадою для студентів факультету журналістики МДУ). Проте після подій «Празької весни» 1968 року ситуація знову суттєво змінилася. «Репресії були результатом злиття двох потоків подій — одного, що тягнувся від часів відлиги, і другого, потужно стимульованого страхом перед “соціалізмом з людським обличчям”, від хрущовських реформ. Коли обидва потоки поєдналися, доля радянської соціології була поставлена на карту» [Шляпентох, 2007].

Урланіс, прекрасний аналітик, людина з великим життєвим досвідом, сам за сталінських часів пережив гоніння, тож одразу після зняття з усіх посад М. Хрущова завбачив велику імовірність відтворення в СРСР тоталітарного режиму сталінського типу. А такому режиму не потрібні об'єктивні дані наук, котрі могли б свідчити не на його користь. Оскільки до цих наук, безперечно, належала і соціологія, можливість уникнення заборони досліджень народонаселення, він, судячи з його дій, бачив у визначенні їх як *не соціологічних*, а *суто демографічних*. Тому, відповідно до практики тих часів, вдався до спростування відомої позиції «буржуазних» соціологів відносно визнання досліджень тих процесів, що відбуваються у народонаселенні як соціологічних за своєю суттю. До того ж, він зумів зробити конкретним об'єктом своєї критики В.Е. Мура, який на той час (1966 рік) був свого роду «провідним соціологом» капіталістичного світу, Президентом соціологічної асоціації США, про що мало кому було відомо у країні, але на це, безперечно, і розраховував професор Урланіс.

На користь останнього свідчить ще й те, що Урланіс не зробив жодних критичних закидів на адресу не менш відомого (якщо не більше), аніж В.Е. Мур, американського соціолога Кінгслі Девіса<sup>1</sup>, який у розділі «Соціологія демографічної поведінки» колективної монографії «Соціологія сьогодні. Проблеми і перспективи», яка 1962 року вийшла у США і вже 1965 була перекладена російською, аргументовано довів, що наука про людність є незалежною соціологічною дисципліною [Девіс, 1965: с. 343]. Важко навіть припустити, що Урланіс не був знайомий з книгою, яку можна вважати «вікном» в американську соціологію для радянських науковців у ті турбулентні часи.

Жодним чином не зачепив він і знаменитого французького соціолога і демографа Альфреда Сові, одного зі співавторів вище згадуваної монографії, який сформулював свою позицію щодо соціологічної сутності досліджень наро-

---

1 Кінгслі Девіс (Kingsley Davis, 1908–1987) — американський соціолог і демограф, президент Американської соціологічної асоціації (1959), перший із соціологів у США, обраний до Національної академії наук (1966). Автор відомих понять «демографічний вибух» і «нульовий приріст населення». Разом з В.Е. Муром опублікував статтю про принципи стратифікації, яка розкривала причини соціальної нерівності. Як демограф дістав міжнародне визнання за свою діяльність у сфері дослідження зростання народонаселення та ресурсів, історії та теорії міжнародної міграції, світової урбанізації, демографічної політики. Поряд із тим був онуком президента Конфедерації Південних Штатів Джеферсона Девіса — знакової постаті американської історії.

населення ще за кілька років до виходу монографії. Позиція Сові була знайома радянським науковцям завдяки публікації 1957 року його статті в журналі «Вопросы философии» [Сові, 1957]. Радше це було пов'язане з тим, що Сові, колишній директор Національного інституту демографічних досліджень Франції, на відміну від більшості соціологів Заходу, попри критику деяких положень «марксизму-ленінізму», не був відвертим антикомуністом і поділяв погляди «демократичного соціалізму». Водночас він був послідовним прибічником мирного співіснування держав з різними політичними системами, людиною, причетною до руху Опору за років Другої світової війни. Нарешті, Сові був представником Франції (країни проведення конгресу, для якого написав свою доповідь проф. Урланіс), а та у 60-х роках, завдячуючи політиці тодішнього її президента генерала Шарля де Голя у багатьох політичних питаннях не підтримувала США і йшла на певне зближення з СРСР. Мабуть саме тому В.Е. Мур і виявився найбільш підходящою персоною для «принципової наукової критики».

Наполегливі дії Урланіса, спрямовані на створення науки про народонаселення — «марксистсько-ленінської демографії», що має імідж самостійної суспільної науки й тільки за певної потреби іноді співпрацює із соціологією, але не може вважатися її складовою, мали успіх. Вочевидь, цьому сприяло й те, що у незначного за чисельністю контингенту фахівців, котрі досліджували тоді народонаселення (це були переважно статистики або економісти), на той час було досить туманне уявлення про сферу досліджень соціології, зокрема про те, що народонаселення входить до неї. (Навіть назва «соціологія», як, мабуть, здавалося їм, на це не вказувала, на відміну від «демографії»).

Імовірно, що більшості серед цих фахівців не була зрозуміла справжня мотивація позиції Урланіса у його «критиці» В.Е. Мура. Проте відома причетність Мура до соціології робила наведені Урланісом твердження щодо несоціологічного характеру науки про народонаселення ще вагомішими.

Однак тема характеру та змісту науки про народонаселення не була вичерпана статтею Б. Урланіса. Дискусія тривала ще якийсь час, відтак ніхто з її учасників навіть і не намагався довести, що ця наука є соціологічною дисципліною. Можливо, це забезпечило відсутність будь-яких утисків щодо неї в той період. Проте, на жаль, наслідком цього стало і виникнення чималих проблем у дослідженнях народонаселення, які даються взнаки й донині.

### *До історії досліджень*

Як соціологія, так і демографія у XIX сторіччі були визнані самостійними науками. Це сталося внаслідок досягнення порівняно високого ступеня розвитку їхніх засадових концепцій та методологічної бази, а також визрівання передумов, що сформували «соціальний запит» на них.

Загальновідомо, що демографія як теоретична дисципліна виникла у XVII сторіччі, хоча певний час навіть не мала власної назви. Її започаткував англієць Джон Граунт<sup>1</sup>. Його праця «Природні та політичні спостереження, зроблені

1 Джон Граунт (John Graunt, 1620–1674) — англійський вчений, родоначальник демографії. Торговець галантереєю, друг засновника політичної економії У. Пегі, який написав передмову

на підставі списків померлих», видана 1662 року, започаткувала систематичне кількісне вивчення масових явищ (в цьому випадку ґрунтоване на даних саме про народонаселення). Пізніше, з усталенням терміна «статистика» як такого, що позначав систематизований облік певних ознак масових явищ, саме його почали використовувати для назви дисципліни, що виникла завдяки праці Граунта. А у зв'язку з подальшим поширенням застосування статистичних методів щодо інших об'єктів обліку, з'явилося уточнення назви дисципліни, а саме «статистика народонаселення».

Термін «демографія» створив французький математик Ашиль Гіяр<sup>1</sup>, який вперше використав його у назві своєї книги «Елементи статистики людини, або порівняльна демографія» (*Elements de statistique humaine ou demographie comparee*), що була видана у Парижі 1855 року. Цей термін (що походить від грецьк. «демос» — народ, населення, і «графо» — писати, опис) став синонімом «статистики населення», наголошуючи цією власною назвою особливий, завдяки її «первородству» і найвищому серед усіх галузевих статистик рівню розробленості, статусу статистики. Зауважимо, що використання поняття «опис населення» («демографія») для позначення статистики народонаселення є цілком вдалим, оскільки статистика саме *описує* народонаселення за допомоги чисел. І для певного історичного періоду, впродовж якого елементарні знання про народонаселення ще тільки накопичувалися, такого опису було достатньо. Тому вже наприкінці XIX сторіччя термін «демографія» вживали частіше за термін «популяціоністика» (від лат. «популус» — народ), що виник раніше. Останній, нині практично забутий, було вперше використано 1841 року в «Довіднику з популяціоністики» Христофа Бернуллі, представника відомої швейцарської династії вчених.

Цей науковець, який займався вивченням даних перших переписів населення європейських країн, розумів популяціоністику як науку, що є пов'язаною зі статистикою, проте не зводиться до неї [Шелестов, 1983: с. 67]. На нашу думку, таке розуміння певною мірою відображено в самому цьому понятті, яке не вказує на опис як метод, що характеризує науку.

---

до його єдиної наукової праці «Natural and political observations mentioned in following index, and made upon the bills of mortality». Граунт розглядав випадки смертей і, певною мірою, народжень не як окремі події, а в сукупності за тривалі періоди часу. Це дало змогу робити деякі узагальнення, які до використання такого підходу були неможливі. Наприклад, було встановлено, що хлопчиків народжується більше за дівчаток, що тривалість життя чоловіків менша, ніж у жінок, що у сільській місцевості народжуваність вища, ніж у містах, народжуваність у Лондоні не покриває втрат міста від смертності, а зростання чисельності населення цього міста відбувається за рахунок прибулих тощо. До безперечних заслуг дослідника (який, за едиктом короля, враженого здобутки Граунта, став членом шойно створеного Королівського товариства, тобто академіком) слід віднести і його звернення до методу математичного моделювання, використаного при побудові таблиць смертності.

1 Жан Клод Ашиль Гіяр (Jean Claude Achille Guillard, 1799–1876) — французький статистик, дослідник природи, математик, «хрещений батько» демографії (докл. див.: Волков, А.Г. (2005). Ашиль Гіяр — крестный отец демографии. Демоскоп Weekly, 223–224 (21 ноября — 4 декабря).

Згодом у 1871 році інший вчений, економіст і соціолог, директор саксонського, а згодом прусського статистичного бюро в Берліні Ернест Енгель (першовідкривач соціологічного «закона Енгеля», який полягає у залежності структури витрат сім'ї від її доходу<sup>1</sup> і добре ілюструє те, що статистика є джерелом даних для аналізу їх соціологією) запропонував для позначення науки про сутність процесів, що їх демографія лише описує, термін «демологія» (від грецьк. «наука про народ, населення») [Шелестов, 1983: с. 68]. Мабуть через те, що потреба у розкритті сутності цих процесів на той час ще недостатньо визріла, задумана Енгелем соціологічна за характером наукова дисципліна, тоді не сформувалася.

Що ж до демографії, то сприйняття її як саме дескриптивної статистичної дисципліни існувало у фаховому середовищі завжди. Як приклад можна навести той факт, що створений у Києві 1918 року перший у світі Інститут демографії, за визначенням ініціатора його створення, українського вченого-економіста і політика М. Туган-Барановського, виник саме «для статистичного вивчення населення України» [90 лет со дня..., 2009]. А перший і єдиний впродовж 20 років існування Інституту демографії (який у 1934 році дістав назву Інституту демографії і санітарної статистики АН УРСР, а у 1938 році був знищений сталінським режимом) його директор академік М. Птуха (1884–1961), визнаний у світі фахівець зі статистики та демографії, у 1960 році у своїй монографії «Нариси зі статистики населення» один з її розділів назвав «Загальні питання демографії — статистики населення», в якому категорично відкинув будь-які інші трактування суті демографії [Птуха, 1960: с. 35].

\* \* \*

«Демографія займається статистичним описом народонаселення» — таким твердженням починається монографія «Народонаселення і його вивчення (демографічний аналіз)» (1966) відомого французького демографа Ролана Преса (Roland Pressat).

Послідовність Б. Урланіса у доведенні того, що демографія є суспільною наукою про народонаселення, в одному випадку виглядала досить некоректною стосовно Ролана Преса, який вважав інакше. Так, у схвальній передмові до книги Преса «Народонаселення і його вивчення», авторському визначенню демографії як демографічної статистики передує надане без пояснень зовсім протилежне за змістом визначення Б. Урланіса, редактора її радянського видання і автора цієї передмови. Він написав: «Демографія — це наука, яка на основі аналізу соціальних, економічних, географічних, а також і біологічних чинників вивчає закономірність явищ і процесів у структурі, розміщенні та динаміці населення, розробляє на цій основі теорії населення» (цит. за: [Пресса, 1966: с. 7]).

---

1 Тобто з ростом доходу сім'ї змінюється структура витрат. При цьому зменшується питома вага витрат на харчування, витрати на купівлю одягу, опалення та житло залишаються на тому самому рівні, проте збільшується частка витрат на задоволення культурних потреб. До того ж Енгель розробив карткову систему збирання статистичних даних, що в подальшому широко використовували в переписах населення.



Нарешті, вже в наші дні в англomовній версії «Вікіпедії» стаття «Демографія» починається з такого загального визначення цієї науки: «*Демографія* є статистичним вивченням людської популяції».

Свого часу академік М. Птуха, обговорюючи крилатий в середовищі статистиків вислів відомого фахівця у цій галузі О. Кауфмана (1864–1919) про те, що статистика є «служницею» усіх суспільних (і багатьох інших) наук, зауважив, що іноді й вона звертається по допомогу до інших наук. Таке буває в разі постановки спостережень, групування та наукового опрацювання [Птуха, 1960: сс. 25–26]. Наприклад, статистичне обчислення ВВП може відбуватися тільки за умов визначення сутності ВВП економічною наукою. Але, безперечно, оскільки така взаємодія відбувається лише задля отримання даних, необхідних базовим щодо статистики наукам, це не змінює становища галузевих статистик (у тому числі й демографії) як допоміжних дисциплін, що надають числові/кількісні характеристики об'єктів досліджень базових наук.

Згаданому О. Кауфману належить заслуга пояснення того, чому в умовах, коли вже всі галузі статистики визнавалися як суто «служниці» певних наук, статистиці належала дуже вузька царина, на яку не зазіхала жодна інша наука. На думку Кауфмана, це сталося через те, що в цій сфері «переважають правильності, які ми поки що не вміємо пояснити і тим самим прив'язати до якої-небудь іншої визначеної науки» (курс. наш.— О.І., О.К.). Тому ці «правильності» поки вивчають тільки статистично [Птуха, 1960: сс. 25–26].

Ще більш значущою науковою заслугою О. Кауфмана є, безперечно, те, що у своїй пізнішій статті для Енциклопедичного словника Гранат він зумів визначитися з тим, що головною наукою, яка вивчає народонаселення і для якої статистика слугує допоміжною дисципліною, — є саме *соціологія* [Энциклопедический словарь Гранат, 1924: с. 414].

На рубежі XIX і XX століть серед більшої частки народонаселення світу почалися кардинальні зміни, які суттєво інтенсифікувалися у XX сторіччі. Вони полягали у стрімкому зростанні чисельності населення в економічно нерозвинених країнах — без підвищення, а лише зі збереженням традиційно високої народжуваності (а нерідко навіть і за наявності еміграції). Водночас відбувалося встановлення помірних, а часом і дуже низьких (навіть від'ємних — як, наприклад, це було у Франції) темпів росту населення в економічно розвинених країнах, що супроводжувалося суттєвим зниженням у них народжуваності.

Демографія як описативна наука констатувала ці зміни, проте не змогла їх пояснити. Те, що відбувалося, безпосередньо спростовувало вкорінене у свідомості не лише пересічних людей, а й багатьох науковців, просте і зрозуміле у своїх основах уявлення про прямо пропорційну залежність зростання чисельності населення від рівня його забезпеченості. Так, у перших таке уявлення було зумовленим, як правило, так званим здоровим глуздом, у других — переважно дуже відомою соціологічною концепцією Т. Мальтуса та його послідовників<sup>1</sup>.

1 Ідеться про мальтузіанство — теорію, створену британським економістом Томасом Мальтусом (Thomas Malthus, 1766–1834), яка виражає песимістичний погляд на демографічні процеси та економічні чинники, що їх зумовлюють, ґрунтований на залежності бідності в суспільстві, нестачі засобів існування, голоду тощо від надмірної чисельності населення та

Тоді ж український демограф і статистик Ю. Корчак-Чепурковський<sup>1</sup> у рукопису своєї монографії, над якою працював у 1929–1931 роках, відзначив, що кризові процеси, що відбувалися у сфері відтворення народонаселення, спричинили спроби науковців їх пояснити. Проте ці спроби не дали бажаного результату. Вчений критично відгукнувся про доцільність «поверхневих», за його виразом, спроб досліджень «вузькоспеціальних тем», під які «підводять слабкий фундамент “статистики”, який розсипається від першого критичного дотику». Разом з тим, зауважуючи щодо наявних тоді результатів «широких соціологічних узагальнень», Корчак-Чепурковський заперечує лише результати, отримані на базі хибних «соціологічних течій», але не саме звернення до соціології, методи якої дають змогу робити такі узагальнення. Він констатує: «проблема визначення факторів зростання населення є проблемою соціологічною» (курс наш. — О.І., О.К.) [Корчак-Чепурковський, 1970: сс. 19, 29].

### Про термінологію та назви

1929 року в Парижі вийшла друком книга у 430 сторінок «Проблема населення у Франції. Загальна історія населення. Нариси соціології населення» (*Le problème de la population en France. Précédé d'une histoire générale de la population. Etude de sociologie de la population*) — розвідка двадцятичотирирічного приват-доцента права з Женеви Леона Рабиновича<sup>2</sup>. У цій соціологічній праці, написаній, за оцінкою чеської дослідниці Алени Шубртовой<sup>3</sup>, з позицій марксистської методології, з'ясовується суто соціальний характер комплексу різноманітних причин, що зумовлюють перехід від попереднього історичного типу відтворення населення до сучасного. Для позначення такого переходу автор використав спеціальне поняття «демографічна революція», яке згодом набуло широкого вжитку та популярності навіть за межами наукового дискурсу.

Можна сказати, що праця Л. Рабиновича була першою, яка визначилася і з предметом (пізнання закономірностей розвитку населення), і з назвою науки («соціологія населення»), здатної надати відповіді на запитання щодо нових соціальних явищ.

На жаль, це знакове дослідження Л. Рабиновича було єдиним в галузі соціології населення (сам вчений у подальшому цілковито присвятив себе кримі-

---

нестримних темпів його зростання. Згодом він переглянув свою теорію і пом'якшив її радикалізм та негативізм [Мальтус, 1998; Корегін, 2003: сс. 23–26].

1 Юрій Овксентійович Корчак-Чепурковський (1896–1967) — учений-дослідник у галузі демостатистики та проблем народонаселення. Його останню, незавершену роботу присвячено аналізу людських втрат в Україні внаслідок Голодомору («колективізації») та сталінського терору 1930-х років. Розробив власні оригінальні методи аналізу статистичного матеріалу.

2 Леон Рабинович (Leon Rabinowich, 1906–1981) — польсько-британський кримінолог. У 1934 році змінив прізвище на Радзинович (Radzinowich). Під ним став всесвітньо відомим фахівцем з кримінології.

3 Саме їй належить відродження уваги до роботи Л. Рабиновича через півстоліття після її публікації, коли 1984 року дослідниця оприлюднила статтю, присвячену історії народження теорії демографічної революції в часописі «Демографія» (Прага).

нології та історії карного права) і, ймовірно, заклало традицію некоректного означення суспільних явищ і процесів. Ідеться про визначення революційного переходу від одного історичного типу відтворення населення до іншого як «демографічної революції», адже буквально новостворений термін означає «*революцію опису населення*».

Практична недоступність першоджерела, виданого в Парижі невеликим накладом понад вісімдесят років тому, не дає змоги встановити, чому її автор вжив саме таку словесну конструкцію (у довгій назві своєї книги Рабинович не згадує ані «демографічної» проблеми, ані «демографічної» історії, ба навіть «демографічної» соціології, чітко позначаючи, що йдеться про проблеми населення, його історію та соціологію). На нашу думку, важко уявити, що Л. Рабинович у тому контексті, в якому застосовано нове поняття, мав на увазі революцію в демографії як науці. Можна припустити, що він використав вже усталене, широко уживане і зрозуміле багатьом поняття «демографічний» як таке, що вказувало на наявну дисципліну, яка статистичними (тобто науковими) методами досліджувала населення (а саме так на той час і розуміли демографію), і, таким чином, декларував як *науковий* характер своїх висновків, так і те, що зміни, про які йдеться, відбуваються саме у *народонаселенні*.

Проте більш логічне пояснення полягає в тому, що він мав на увазі кардинальний, *революційний* характер змін *статистичних показників* населення у процесі зміни історичних типів його відтворення.

У подальшому некоректне (через незрозумілість змісту) вживання похідних від слова «демографія» понять для позначення соціальних за характером явищ і процесів у народонаселенні, його теорій і навіть самої соціологічної за суттю науки стало дуже поширеним.

Одним з перших (якщо не першим), хто сприяв формуванню традиції такого вживання, був французький демограф і політик Адольф Ландрі, який п'ятьма роками пізніше за Рабиновича (у 1934-му) видав збірку під назвою «Демографічна революція» (*La Révolution démographique*)<sup>1</sup>. Тривалий час його навіть вважали автором як самого терміна, так і теорії «демографічної революції», оскільки книга молодого Л. Рабиновича у світі була мало відомою [Борисов, 1999]. Утім, є докази, що й Рабинович також не був першим, хто використовував словосполучення «демографічна революція». Так, 1925 року український радянський демограф Арсеній Хоменко видав брошуру, в якій, досліджуючи зміни коефіцієнтів народжуваності та смертності в Україні за часів воєнних та революційних потрясінь, називає такий період демографічною революцією. Проте, на наш погляд, цим поняттям він вочевидь хотів наголосити розмах та масштабність соціальних трансформацій в суспільстві, не маючи на увазі якісь теоретичні узагальнення або термінологічні інновації [Хоменко, 1925].

1 Адольф Ландрі (Adolf Landry, 1874–1956) у праці «Демографічна революція» (*La Révolution démographique*, 1934) розглянув еволюцію населення світу з XVIII століття до міжвоєнного періоду, перехід країн, і Франції серед них, від епохи високої народжуваності та високої смертності, коли чисельність населення прямо залежала від доступної їжі, до епохи низької народжуваності та тривалого життя. Прогнозував скорочення населення, якщо уряд не вживатиме заходів для захоочення до збільшення сімей.

Зрозуміло, що в СРСР, де доволі довго, аж до середини 70-х років ХХ сторіччя, взагалі не визнавали існування соціології населення (яку і після її визнання зазвичай розуміли надто вузько), для позначення науки, що, по суті, була галузевою соціологічною дисципліною, доводилося вживати неадекватну назву «демографія» та похідні від неї поняття — для позначення будь-чого, що стосувалося населення. Натомість на Заході такого жорсткого використання термінів та похідних від слова «демографія» не було. Наприклад, поняття «*population explosion*» (вибух людності) було впроваджено в обіг у ХХ сторіччі згаданим вище американським соціологом Кінгслі Девісом для позначення швидкого зростання чисельності населення країн, що розвиваються. У СРСР це словосполучення переклали як «демографічний вибух» (тобто, буквально, як «вибух опису народонаселення»).

Як уже згадувалося, 1957 року в радянському часопису «Вопросы философии» було опубліковано статтю А. Сові під назвою «Відношення між демографією і соціальними науками в капіталістичних країнах» [Сові, 1957], в якій він виклав деякі з положень своєї фундаментальної двотомної праці «Загальна теорія населення», опублікованої у Франції кількома роками раніше. У передмові до статті член редколегії журналу Е. Араб-Огли представив її автора як *відомого французького соціолога, найбільшого із сучасних демографів Заходу*, тим самим визнаючи демографію галуззю соціології [Араб-Оглы, 1957: сс. 102, 103]

Сові розпочав свою статтю з констатації існування двох різних розумінь демографії як науки. Він виокремив «чисту» демографію, яка «вивчає зміни людності, використовуючи для цього такі методи досліджень, як аналіз “таблиць смертності”, дитячої смертності, вікового складу та ін.», і демографію у широкому розумінні, яка називається також *соціальною* демографією і вивчає як економічні та соціальні причини демографічних явищ, так і їхні наслідки. Таким чином, чиста демографія є «обліком людей», а демографія в широкому розумінні вивчає населення у його природному середовищі, а також соціальні відношення [Сові, 1977: с.91].

Тобто, за Сові, предметом «широкої», або «соціальної демографії» є дослідження природних, економічних і соціальних аспектів функціонування людності. Такі різнопланові дослідження, як відомо, мають сенс тільки якщо їх дані узагальнюють, синтезують задля розуміння закономірностей розвитку їхнього об'єкта. А оскільки все назване є іманентним саме соціології, є всі підстави вважати «соціальну демографію» соціологічною дисципліною.

На жаль, А. Сові не роз'яснив, чому дві дисципліни, одна з яких вивчає народонаселення статистичними та математичними методами і для якої «демографія» є адекватною назвою, поділяє цю назву з іншою, що вивчає людність методами соціології. Уточнення «чиста», що його Сові наводить стосовно першої дисципліни, — означає ніщо інше, як «*власне демографію*», і вживання поняття «широкої», або «соціальної демографії» не зняло питання щодо коректності використання у цьому випадку самого поняття «демографія», хоча й допомогло розібратися в авторському тексті. Проте такі уточнення не є загальноприйнятими. Відповідно, існує багато ситуацій, у яких незрозуміло, про яку з двох «демографій» ідеться. В науці така невизначеність понять певною мірою припустима

хіба що нетривалий час, у період її становлення. Але ж етап становлення наук про народонаселення — як демографії-статистики, так і соціологічної науки про населення — вже минув. І традиція називати науку чужим іменем — анахронізм, що вносить шкідливу невизначеність і плутанину.

Зауважимо, що у фундаментальній праці А. Сові «Загальна теорія населення» (1977) не знайдено випадків вживання понять «чиста демографія» або «соціальна демографія». Та й саму монографію, до речі, Сові цілком коректно назвав «Загальна теорія населення», а не «Загальна демографія». Визначаючи характер кожного з томів цієї праці, автор вказує, що перший том носить економічний характер (із сучасної точки зору, є достатньо підстав визначити його як написаний з позицій економічної соціології), а другий — соціологічний [Сові, 1977: с. 39]. Можливо, це свідчить на користь того, що науковець у якийсь період почав відходити від традиції позначати термінами «демографія» та «демографічний» те, що не входить до царини статистики народонаселення, і використовувати для цього більш коректні терміни.

Як зазначалося, 1962 року американський соціолог К. Девіс у розділі «Соціологія демографічної поведінки» монографії «Соціологія сьогодні. Проблеми і перспективи» оприлюднив свій висновок, згідно з яким наука про народонаселення є незалежною галуззю соціології. Тим самим він, по суті, розвинув викладену вище позицію щодо цієї науки В.Е. Мура, Ф.М. Гаузера, О.Д. Дункана, А. Сові та інших авторів монографії «Вивчення людності: опис та оцінка», яка побачила світ трьома роками раніше.

Проте, на відміну від своїх попередників, Девіс зробив ще й спробу з'ясувати підстави вживання терміна «демографія» як назви галузевої соціологічної дисципліни, що вивчає людність, а також прийнятність для науковців. Він звернув увагу на те, що *у дуже різномірному за темами і інтересами аналізі народонаселення чільне місце посідає саме формальна демографія*. Це, на його думку, зумовлено тим, що вона являє собою найбільш спеціалізовану і цілісну частину науки про народонаселення, і через це стає зрозумілим, чому всю цю науку, як правило, іменують «демографією» (курс. наш. – О.І., О.К.) [Девіс, 1965: сс. 345–346.]

І справді, тривалий час єдиною наукою, що спеціалізувалася тільки на вивченні людності, була саме демографія (формальна). Навіть з появою інших дисциплін, що зосереджувалися на вивченні тього самого об'єкта (соціологія народонаселення, географія народонаселення, економіка народонаселення, екологія народонаселення, соціологія репродуктивної поведінки тощо), тільки назва дисципліни «демографія» сама по собі не вказувала на те, що вона є галуззю іншої науки (хоча насправді «демографія» це лише власна назва галузі статистики). А головне — всі науки, що вивчають людність, обов'язково потребують її кількісних характеристик і тому перебувають у певному сенсі від формальної демографії.

Проте назва «демографія», як вважає К. Девіс, *не відповідає* характерові соціологічної дисципліни, що вивчає народонаселення. Цей термін, на його думку, «створює враження, начебто наука про народонаселення головним чином має на меті описові цілі, тоді як насправді вона є вищого ступеня аналітичною на-

уюю. Краще за все, — продовжує Девіс, — було б назвати її *демологією*, але це надто співзвучно з *демонологією*) [Девіс, 1965: с. 346].

Проте співзвучність понять не є підставою для відмови від назви «демологія»<sup>1</sup>. Чи, може, варто було б звернутися до ще більш давньої назви — «популяціоністика», та чи не відкине хтось і її через співзвучність із «популізмом» або «популяціонізмом»? Тоді чи не варто справді зупинитися на назві, запропонованій Леоном Рабиновичем, — «соціологія народонаселення», оскільки крім цілком доречних у цьому випадку слів «соціологія» і «народонаселення» вона ні з чим не співзвучна.

До речі, термін «демологія» (від грецьк. *demos* — народ і *logos* — слово, вчення), був запропонований німецьким статистиком Е. Енгелем у 1871 році для позначення науки про «походження, внутрішню природу і зміни державних та інших проявів людського співжиття». На відміну від демографії, яка, на його думку, обмежена лише описом цих процесів, демологія призначена розкривати їхню сутність. Але таке протиставлення не прижилося в науці, і поняття «демологія» не набуло великого поширення. Хіба що в 60–70-х роках ХХ століття окремі радянські вчені-демографи використовували його для позначення теоретичної демографії [Корегін, 2003].

### *Ще раз про характер науки*

Як уже зазначалося, стаття Б. Урланіса «Демографія і соціологія» не вичерпала теми щодо характеру науки про народонаселення. Тому невдовзі, у 1969–1970 роках, на шпальтах часопису Центрального статистичного управління СРСР «Вестник статистики» відбулася масштабна дискусія. Приводом послугувала стаття «До питання про предмет науки про народонаселення», написана фахівцем із методології вивчення проблем народонаселення, професором Д. Валентеєм<sup>2</sup>. У ній автор приєднався до тих, хто, як і Б. Урланіс, вважав, що демографія досліджує не тільки кількісний бік розвитку народонаселення, але й чинники, що впливають на його відтворення та міграційні процеси. Щоправда, доказів на користь цієї провідної на той час позиції, по суті, надано не було [Валентей, 1969: сс. 35–36].

Професор Валентей поставив пряме запитання, чи не є демографія (у його розумінні) частиною соціології? І дав на нього відповідь, хоча й не досить чітку. «Навряд чи це буде правильно за суттю, — сказав він, — оскільки демографія ще тісніше пов'язана з політичною економією, історичним матеріалізмом; вона практично базується на них» [Валентей, 1969: с. 36].

Таким чином, у відповідь на поставлене запитання категоричного «ні» сказано не було. До того ж, відповідь вказала на зв'язок між демографією та соціоло-

1 Якщо хтось не розуміє, чому кінологи тренують собак, а не вивчають кіно — це не привід відмовлятися від поняття «кінологія».

2 Дмитро Гнатович Валентей (1922–1994) — професор, засновник і керівник Центру з вивчення проблем народонаселення економічного факультету МДУ ім. Ломоносова. На сайті факультету його названо не тільки економістом, а й соціологом, що, вочевидь, свідчить про сучасне розуміння справжньої сфери його діяльності.

гією (наголос на політекономії або історичному матеріалізмі був обов'язковою «мантрою» ледь не для кожного науковця радянських часів).

У своїй статті Д. Валентей справедливо вказав, що народонаселення слід вивчати всебічно, для чого потрібно залучати багато наук. З цього приводу він виклав свою, вже відому на той час, ідею щодо необхідності створення так званої «комплексної науки про людність». Кожна з причетних до неї дисциплін є важливою, але тільки однією з багатьох її складових [Валентей, 1969: сс. 36, 37].

Треба сказати, що у пізніших його працях (та у створених за його участю) є схеми структури задуманої ним комплексної науки про людність, в яких серед великої кількості дисциплін є як демографія (точніше, так званий «*комплекс демографічних наук*»), так і соціологія народонаселення. (Остання, на його думку, взаємодіє з іншими науками не безпосередньо, а через «загальну теорію народонаселення») [Валентей, 1977: с. 202].

Зроблене Валентеєм (можливо, не без впливу його колеги-соціолога проф. О.В. Ларміна<sup>1</sup>) визнання існування соціології народонаселення було позитивним фактом, проте її зміст у його працях має надто вузьку трактовку.

Хоча автор слушно вважав, що ця дисципліна «використовує можливості соціологічних теорій для пояснення соціальної зумовленості демографічних процесів, розглядає відтворення народонаселення як соціальний за своєю сутністю процес відновлення поколінь, особливе місце вона відводить вивченню впливу різних форм суспільної свідомості на демографічну поведінку населення та особливостей такої поведінки залежно від соціально-економічного становища класів, верств та соціально-професійних груп населення» [Валентей, 1977: с. 203].

В описаному ним варіанті соціологія народонаселення чомусь не передбачає функцій аналізу й синтезу знань, отриманих у процесі необхідної міждисциплінарної взаємодії. Наслідком інтеграції, синтезу знань, «отриманих в результаті об'єднання зусиль вчених різних наукових царин», на думку проф. Валентея, є «система наукових знань про народонаселення» (центральний компонент його схеми). [Валентей, 1977: сс. 202, 203]. Однак він не пояснює, методами якої науки можна забезпечити цей синтез.

З усього цього можна резюмувати, що цей авторитетний науковець поступово усвідомлював значення соціології для вивчення народонаселення, але все ще не наважувався визнати її провідну роль у комплексі наук про нього.

Особливе місце серед статей авторів, що брали участь у згаданій дискусії на сторінках «Вестника статистики», посіла стаття «Статистика і вивчення проблем народонаселення» радянського економіста і статистика П. Под'ячих. На відміну від усіх інших учасників, він категорично заперечував розширену трактовку змісту демографії як науки і, подібно до М. Птухи, Р. Преса і деяких інших визнаних вчених, на яких він посилався, вважав, що демографія є і не може бути нічим іншим, як статистикою народонаселення [Под'ячих, 1969: сс. 50–51].

---

1 Олег Володимирович Лармін (1926–1995) — професор МДУ, фахівець з етики, який зацікавившись проблемами народонаселення, перейшов працювати завідувачем лабораторії Центру з вивчення проблем народонаселення МДУ (яким керував Д.Г. Валентей), де займався цими проблемами як філософ і соціолог.

Що ж до намагань закріпити «широке розуміння» демографії як комплексної науки про народонаселення, то, як вказує Под'ячих, для отримання такою наукою висновків крім статистичних даних необхідні дані інших наук. Він абсолютно справедливо зауважує, що будь-яке питання, що стосується людності, «може бути розв'язане представниками тільки тих наук, які мають предметом дослідження конкретні явища і процеси у житті та діяльності ... суспільства, досконало володіють науковими знаннями, що стосуються цього кола явищ і процесів, знають багатогранну практику у цій галузі і можуть науково її узагальнити. ... Ідея ж про науку демографію виходить з того, що в її предметі немає специфічних явищ і процесів, що впливають на відтворення населення, і демографи мають виходити з результатів конкретних досліджень інших наук. ... Ідея щодо науки демографії лише сіє ілюзії стосовно її можливостей і відволікає увагу від вивчення питань народонаселення з боку представників тих наук, до завдань яких це входить» [Под'ячих, 1969: с. 53].

Далі він абсолютно слушно вказує прибічникам «широкого розуміння» демографії на те, що у їхньому викладі вона, по суті, є *соціологією* в трактовці О. Конта і Г. Спенсера — як особлива наука, що вибудовує свої висновки на підставі узагальнення даних інших наук [Под'ячих, 1969: с. 54].

Треба віддати належне П. Под'ячих за абсолютно слушно зрозумілу ним соціологічну сутність так званої «широкої» демографії, причому в класичному, а не «істматівському» розумінні, але не можна не відзначити й те, що водночас його висновок був досить небезпечним ідеологічним звинуваченням на адресу опонентів.

Заслуговує на увагу й позиція А. Боярського<sup>1</sup>, демографа та управлінця, головного, по суті, опонента П. Под'ячих. У своїй статті «Чи треба ще сперечатися?» він наполегливо доводив, що наукою про народонаселення може вважатися тільки демографія, яка «виросла із статистики населення».

А. Боярський надав дуже цікаві міркування стосовно того, чому такою наукою аж ніяк не може бути соціологія. Він писав, що є проблеми, які «виходять за рамки предмета статистики і якими займається соціологія, і що є науковці, які згодні розглядати демографію як певний підрозділ соціології».

Проблема полягає в тому, як визначити соціологію. «Якщо її визначення спробувати сформулювати дуже широко, то предмет соціології охопить усі аспекти суспільного життя разом з її суб'єктом. І тоді до соціології разом з усіма суспільними науками ... потрапить і демографія. Але навряд чи це треба вважати доцільним, оскільки у демографії (як і в інших суспільних науках) є своя специфіка, маскування якої не йде на користь справі. Важко уявити, щоб замість демографа-професіонала подальшим розвитком, наприклад, тієї самої демографічної теорії, над якою працювали Ейлер, Борткевич, Лотка, займався би

---

1 Арон Якович Боярський (1906–1985) — професор, один із засновників та керівників Московського економіко-статистичного інституту та кафедри демографії у його складі. З 1955 року до кінця життя працював завідувачем кафедр статистики та математичних методів аналізу економіки МДУ ім. Ломоносова, водночас очолюючи НДІ статистики ЦСУ СРСР (1963–1978).



соціолог. Від включення цього питання до соціології не виграють ні соціологія, ні демографія.

... Питання відмежування демографії від соціології, а разом і від інших гуманітарних наук зовсім не складне. Щоб усе стало на свої місця, достатньо зрозуміти, що демографія вивчає не суспільну діяльність людей, не її умови, результати, відносини, в які вони вступають у процесі цієї діяльності, а самих людей, їхні сукупності, групи та когорти, їх відтворення і рух. У цьому ключ до розв'язання питання. Якщо у соціології розглядається суспільне життя, то демографія вивчає не суспільне життя, а людей, зайнятих цим суспільним життям» [Боярський, 1970: сс. 57–58].

Що можна сказати з приводу наведених висловлювань? Перш за все, дивує його застереження стосовно небезпеки розуміння соціології як науки, що має предметом свого дослідження усі аспекти суспільного життя<sup>1</sup>, включно із суб'єктом, яким є народонаселення, адже макросоціологія саме і вивчає суспільство як суспільну систему, тобто як сукупність усіх аспектів його життєдіяльності.

По-друге, так само дивує теза, мовляв, у випадку «широкого» визначення соціології до неї потрапляють усі суспільні науки разом із демографією. Проте всі вони мають свої специфічні предмети, що внеможливі це. Так, демографія як статистична дисципліна своїм предметом має кількісні параметри людності й не може належати до соціології народонаселення, предметом якої є якісні аспекти цієї суспільної дисципліни, але вона надає останній дуже важливі дані, без урахування яких якісний аналіз неможливий.

Щодо Ейлера, Борткевича і Лотки, то ці вчені були фахівцями з математики та статистики й займалися демографією в традиційному, класичному її розумінні як статистики народонаселення. Соціологія макро- і мезорівнів використовує числові дані демографії, її системи понять та коефіцієнти, але аж ніяк не претендує на їх створення. Тому навіть важко зрозуміти, на що була розрахована наведена вище софістика А. Боярського.

Так само неможливо погодитись і з тими ознаками, за якими він розмежував демографію і соціологію. Його відмова соціології у вивченні «самих людей, їхніх сукупностей, груп і когорт, їхнього відтворення і руху» наштотує думку про повне нерозуміння того, чим займається ця «гуманітарна», за його визначенням, наука (інша річ, що дослідженням кількісних параметрів займається і демографія).

Вивчення поглядів, що існували у середовищі фахівців з народонаселення в СРСР у 60–70-ті роки минулого сторіччя, щодо місця соціології у його вивченні, доцільно завершити аналізом монографії «Методологічні проблеми вивчення народонаселення» вже згаданого вище філософа і соціолога проф. О. Ларміна. Цей автор належав до невеликого числа фахівців (буквально одиниць), які спеціалізувалися на питаннях методології досліджень народонаселення.

Названа праця вийшла друком 1975 року. Тобто у розпал так званого періоду «застою», коли вже не було особливих підстав боятися можливості «закриття»

1 Вочевидь, все ж таки йдеться не про предмет, як у Боярського, а про об'єкт, оскільки предметом є безпосередньо досліджувані конкретні аспекти об'єкта.

соціології з боку влади, зосередженої на балаканині про «переваги» соціалізму. Проте і сприяння цій науці, як майже і будь-якій іншій суспільній, вона не надавала.

Попри те, дискусія щодо співвідношення соціології і демографії на той час майже припинилася. Оскільки здавалося, що колективними зусиллями істину вже з'ясовано і подальша суперечка нічого суттєвого до неї не додасть. І хоча в дискусії соціологи майже не брали участі, потреба у з'ясуванні їхньої точки зору існувала. От саме її й виклав у названій монографії О. Лармін.

Після розгляду поглядів М. Птухи на сутність демографії він зробив висновок: «Справді, якщо вважати, що статистика вивчає “кількісний бік усіх масових явищ і процесів суспільного життя”, а демографія — “кількісний бік масових явищ і процесів, що безпосередньо стосуються людини та її вчинків”, то висновок про демографію як лише одну з галузей статистики видається достатньо логічно доведеним. Проте абсолютно відкритим залишається питання, яка наука має вивчати ті *якісні закономірності*, що зрештою визначають перебіг усіх демографічних процесів і рух народонаселення в цілому» [Лармін, 1975: с. 7].

У процесі висвітлення поглядів різних науковців на характер науки про народонаселення, О. Лармін погоджується з думкою Ю. Корчак-Чепурковського щодо соціологічного характеру цієї науки [Лармін, 1975: сс. 11, 13]. Та при цьому, хоч як це дивно, все ж не наважується назвати її галузевою соціологічною дисципліною.

У розділі «Предмет демографічної науки; її співвідношення з іншими суспільними науками» він пише: «Суперечка щодо того, як називати інтегральну, синтетичну науку про закони, що управляють розвитком демографічних процесів, — демографією, демологією, чи комплексною наукою про народонаселення, — певною мірою є суперечкою про слова. ... Ми виступаємо за збереження терміна “демографія”, але при цьому потрібно уточнити й розширити його зміст, що необхідно на сучасному етапі розвитку науки про народонаселення» [Лармін, 1970: с. 45].

Демографія, — продовжує він, — це «синтетична наука, яка комплексно вивчає свій об'єкт — народонаселення, досліджує різні види суспільних закономірностей від біосоціальних до найскладніших економічних, політичних, соціально-психологічних законів. ... У зв'язку з цим у розробленні демографічних проблем повинні брати активну участь економісти, географи, статистики, математики, соціальні психологи, соціологи, етнографи, медики, містобудівники, правники й інші представники суспільних наук. Але при цьому демографія не перестає бути цілісною наукою, вона не перетворюється на конгломерат різноманітних наук. ... Опис і кількісне опрацювання фактів — лише перший етап у становленні будь-якої науки. Демографічна статистика завжди залишиться емпіричною базою науки про народонаселення, проте демографічна статистика сама по собі не може відкрити головні тенденції та закони розвитку народонаселення. Це завдання до снаги лише комплексній синтетичній науці, яка поки ще тільки складається і яку ми називаємо демографією у широкому розумінні» [Лармін, 1970: сс. 46–47].

На наш погляд, ця «комплексна, синтетична демографія у широкому розумінні» відрізняється від галузевої соціологічної дисципліни, якою є соціологія народонаселення, тільки назвою, але не змістом і не характером, оскільки однаковою мірою вивчає «процеси та розвиток населення у зв'язку з розвитком, зміною і функціонуванням соціальних відносин, соціальних інституцій та соціальних структур» [Прибиткова, 1995: с. 15].

Проте О. Лармін бачить і відмінності. Посилаючись на діаметрально різні погляди Б. Урланіса і К. Девіса щодо співвідношення соціології і демографії, він зауважує, що погоджується з уявленням Урланіса про самостійність демографії. Далі він повторює думку Урланіса про те, що соціологія є більш загальною наукою про суспільство, тоді як демографія — окремішною наукою про народонаселення, і все це разом узяте вказує на те, що соціологія і демографія — різні науки [Лармін, 1970: с. 50].

Після цього О. Лармін з метою з'ясування зв'язку демографії і соціології досліджує структуру «марксистської соціології». Він не погоджується з тими, хто «виводить історичний матеріалізм, як теорію переважно філософську, взагалі за межі соціологічної науки» [Лармін, 1970, с. 51.] Разом із тим, підтримуючи думку неназваних ним учасників дискусії, що відбулася у травні 1968 року на кафедрі філософії гуманітарних факультетів МДУ (професором якої раніше був він сам), Лармін заявляє, що «марксистську соціологію» не можна зводити до історичного матеріалізму.

Історичний матеріалізм, на його думку (до речі, в дусі того часу), є тільки загально-соціологічною теорією. Другою складовою він називає «спеціальні соціологічні теорії або “теорії середнього рівня”». Завдання цих теорій, на думку проф. Ларміна, полягають у «проекції і застосуванні загально методологічних принципів історичного матеріалізму до більш конкретних суспільних явищ, розробки загальної теорії і методології вивчення різних соціальних підсистем» (курс. наш. – О.І., О.К.) [Лармін, 1970: с. 52].

З цього дуже сумнівного вихідного твердження про методологічне значення галузевих соціологічних дисциплін випливає правильний, з позиції формальної логіки, висновок, що «спеціальна соціологічна теорія утворює лише загально-методологічну і теоретичну частину ... конкретної суспільної науки». Відповідно, названа у монографії спеціальна соціологічна теорія, предметом якої є суспільна підсистема народонаселення, — «соціологія народонаселення» — «є лише загально-методологічною і теоретичною частиною демографії, або науки про народонаселення» [Лармін, 1970: с. 53].

З цього приводу можна сказати лише одне: якщо теорія — це достовірне знання певної предметної царини, яка є системою взаємозв'язаних тверджень і доказів, методів пояснення і передбачення явищ у цій царині, то ця теорія і є наукою (про цю предметну царину). У нашому випадку це означає ніщо інше, як те, що *соціологія народонаселення* і є тією самою наукою про людність, яку О. Лармін, заявляючи, що назва «це суперечка про слова», попри те назвав «демографією в широкому розумінні».

Британський соціолог, дослідник у царині соціальної стратифікації та мобільності, Джон Голдторп, навчаючись свого часу в Лондонській школі еконо-

міки, відвідував курс Отиса Дункана і навіть назвав того своїм наставником, а 2016 року написав працю «Соціологія як наука про населення» (*Sociology as a Population Science*), в якій пропонує свій погляд на соціологію як науку про народонаселення, проте, на відміну від свого вчителя, досить скептичний, і вважає, що цій дисципліні треба відмовитись від множинності та звузити поле охоплення, якщо вона прагне й надалі залишатися наукою, що вивчає суспільство [Goldthorpe, 2016: p. 127].

### Висновки

Сьогодні Україна переживає небувалу у своїй історії кризу народонаселення. Нинішні показники її природного відтворення обіцяють тільки подальше погіршення вікової структури та невпинну депопуляцію, яка вже за три останні десятиріччя скоротила чисельність населення в країні більш ніж на десять мільйонів — з 51,838 тис. 1991 року до 41,208 тис. на кінець 2021-го (без тимчасово окупованих територій Донецької та Луганської областей і АР Крим та міста Севастополь). Беручи до уваги окремі показники (високу смертність, низьку народжуваність, міграційні процеси), наше суспільство можна схарактеризувати кількома словами: *старе, хворе й таке, що вимирає*.

Однією з обов'язкових умов досягнення змін на краще могла б стати ґрунтовна, науково вивірена політика щодо народонаселення, яку слід проводити в усіх сферах життя суспільства впродовж усього часу. Проте у нас у цьому напрямі серйозні прогалини, й навряд чи найближчим часом їх можна швидко заповнити.

Уже згадуваний тут російський дослідник проблем народонаселення В.О. Борисов сумно жартував, що люди його професії зустрічаються так само часто, як єгиптологи. Цей жарт, на жаль, в Україні звучить ще сумніше.

Щоправда, з 1960-х років в Україні був відроджений і досить плідно працює знищений сталінізмом у 1930-ті роки академічний інститут, профілем якого є вивчення проблем народонаселення. Це — Інститут демографії і соціальних досліджень ім. М.В. Птухи. Проте не можна сказати, що державне керівництво дослухається до результатів його досліджень чи враховує їх у процесі формування і здійснення політики, й тим паче зважає на нагальні потреби пошуку рішень, про що можна судити бодай із вкрай нечастих обговорень проблем народонаселення у засобах масової інформації або з відсутності відкритої широкої дискусії із залученням громадськості, науковців, управлінців і керівників вищого рангу. Видається, що причини цього значною мірою полягають у тому, що просто бракує підготовлених фахівців, здатних запропонувати потрібні для дискусії теми й виступити її модераторами. Вітчизняна вища школа таких просто не готує, на відміну від Сполучених Штатів, де, так би мовити, і «близько» немає більшості з тих гострих проблем народонаселення, що їх маємо ми. Так, за даними журналу «US News» (станом на 2020 рік), у цій країні майже два десятки університетських кафедр соціології (тобто, приблизно кожна п'ята з наявних) забезпечують вищу підготовку за спеціальністю «соціологія народонаселення» [Best Sociology, 2020]. До того ж ще є декілька кафедр демографії, які готують

фахівців за спеціальністю «демографія» і не тільки для свого внутрішнього ринку, а й для десятків країн світу.

У Росії, де проблеми народонаселення стоять так само гостро, як і в Україні (і з якою ми маємо спільну історію становлення науки про народонаселення), є принаймні один навчальний заклад, що готує фахівців у цій галузі. Йдеться про московський Національний дослідницький університет «Вища школа економіки», який надає випускникам магістерської програми «Демографія» диплом *соціолога* зі спеціалізацією у сфері народонаселення [Денисенко, 2010].

В Україні лише на деяких економічних і соціологічних факультетах ВНЗ читають курс «Демографія», і важко сподіватися, що в сучасному його вигляді він якось відчутно впливає на вибір випускниками цієї царини як сфери свого подальшого дослідження або роботи на перспективу. Причина цього значною мірою полягає в тому, що цей курс викладають переважно викладачі-спеціалісти зі статистики або економісти, тобто фахівці, які відповідно до своєї підготовки і атавістичних залишків традиційного радянського розуміння сутності науки про народонаселення не націлені викладати цей навчальний предмет як соціологічну дисципліну. Соціологію народонаселення донедавна викладали хіба що студентам-соціологам НаУКМА.

Вітчизняна соціологія вийшла з «шинелі» соціології радянської. Тому наші соціологи виховані на уявленні, що проблеми народонаселення незначною мірою пов'язані з цією наукою. І якщо зазирнути в наші соціологічні часописи або проглянути відповідні публікації, то можна побачити, що статті заторкують лише деякі аспекти соціології народонаселення, зокрема ті, що стосуються проблем сім'ї та шлюбу або міграційних чи урбанізаційних процесів. Тобто якщо говорити загальною, соціологія народонаселення поки що не стала сферою інтенсивних, як того вимагає сучасний стан суспільства, досліджень з боку науковців і, на жаль, поки не помітно бодай невеликого зростання уваги до неї, через що, наприклад, практично відсутній такий напрям діяльності, як виховання відповідної інтересам суспільства репродуктивної поведінки населення<sup>1</sup> навіть серед студентської молоді, якій читають обов'язковий курс соціології. Обов'язковість такого напрямку в програмі курсу абсолютно виправдана з багатьох причин, і не останньою чергою через складну ситуацію в країні, яка ніяк не вирветься з міцних лещат трансформаційних процесів та кризового стану.

Якщо зазирнути в сучасні підручники і посібники вітчизняних авторів з курсу соціології, що можна побачити стосовно народонаселення, крім уже названих тем міграції, сім'ї та шлюбу? Хіба що згадування, що «ознакою суспільства є самовідтворення його народонаселення», або що «демографічна проблема є однією з глобальних проблем». Так, в україномовному виданні курсу соціології Ентоні Гіденса, що вийшов друком 1999 року, відсутній розділ про народонаселення. Проте Гіденс його написав, і у виданні підручника того самого 1999 ро-

1 Репродуктивна поведінка — система психічних станів, дій і відносин, пов'язаних з народженням, усиновленням або відмовою від народження дітей. Така поведінка є соціально-психологічною основою народжуваності, формується під впливом політичних, економічних, етнокультурних та етичних чинників і проявляється як реакція людей на зовнішні і внутрішні стимули до продовження роду і плануванню майбутнього родини [Воронцов, 2016].

сійською мовою він є, і автор там стверджує, що демографія є однією з «тілок» соціології [Гідденс, 1999: сс. 414–432]. Чи не відсутність адекватної реакції на одну з найважливіших проблем сучасності з боку українських науковців і вищої школи стала одним з визначальних чинників, що зумовили ставлення до навчального курсу із соціології, зокрема, на непрофільних факультетах, як другорядного, а відтак і необов'язкового<sup>1</sup>? Немає жодного сумніву, що зауважувані прогалини треба якомога швидше заповнювати. А для цього, перш за все варто принаймні визнати науку про народонаселення (хоч би як її врешті-решт називали) інституціонально соціологічною і готувати фахівців з цього напрямку.

### Джерела

Антонов, А.И. (2009). Цезарь русской демографии. К 100-летию со дня рождения Б.Ц. Урланиса. В: *Демографические исследования. Сборник статей.* (сс. 23–37). Москва: КДУ.

Антонов, А.И., Валентей, Д.И. (ред.) (1976). *Система знаний о народонаселении.* Москва: Статистика.

Араб-Оглы, Э.А. (1957). Некоторые проблемы народонаселения. *Вопросы философии*, 6, 102–123

Борисов, В.А. (1999). *Демография.* Москва: Издательский дом NOTA BENE. Получено с: [https://pedlib.ru/Books/2/0486/2\\_0486-185.shtml](https://pedlib.ru/Books/2/0486/2_0486-185.shtml)

Борисов, В.А. (1986). Еще одна дата возникновения теории демографической революции. *Социологические исследования*, 3, 209–213

Борисов, В., Вишневский, А. (2001). Борис Цезаревич Урланис, демограф. *Демоскоп Weekly*, 31–32. Получено с: <http://demoscope.ru/weekly/031/nauka01.php>

Боярский, А. (1970). Надо ли ещё спорить. *Вестник статистики*, 1, 55–64.

Валентей, Д.И. (1969). К вопросу о предмете науки о народонаселении. *Вестник статистики*, 1, 34–41.

Валентей, Д.И. (ред.) (1977). *Основы теории народонаселения. Уч. пособие.* Москва: Высшая школа.

Воронцов, А. (2016). *Демографія.* Київ: Юрайт. Отримано з: <https://stud.com.ua/44089/sotsiologiya/demografiya>

Гідденс, Е. (1999). *Соціологія.* Київ: Основи.

Гідденс, Э. (1999). *Социология.* Москва: Эдиториал УРСС.

Дэвис, К. (1965). Социология демографического поведения. В: *Социология сегодня. Проблемы и перспективы. Американская буржуазная социология середины XX века* (сс. 343–371). Москва: Прогресс.

Демографические исследования. Сборник статей (2009) / Отв. ред. А.И. Антонов. Москва: КДУ. Получено с: <http://www.demoscope.ru/weekly/2010/0409/biblio03.php>

Денисенко, М. (2001). Профессия: демограф. Интервью. *ЭСМ (Экономика. Социология. Менеджмент)*. Получено с: <http://ecsocman.hse.ru/text/33438808.html>

К 50-летию со дня смерти Адольфа Ландри (1874–1956) (2006). *Демоскоп Weekly*, 269–270 (11–31 декабря). Получено с: <http://demoscope.ru/weekly/2006/0269/nauka01.php>

1 Зауважимо, що насправді така невідповідність двох перекладів сталася з інших причин, а саме через те, що їх було зроблено з різних видань підручника Гідденса, хоча і в Україні, і в Росії обидва переклади вийшли друком одного року. Але один з них (російський) зроблено з другого видання, натомість другий (український) — з третього, в якому розділ з демографії вилучив сам Гідденс, так само як і в наступних виданнях цього самого підручника. Автор загалом не відмовляв демографії у її соціологічному характері, хоча й акцентував принципову відмінність її статистичного/кількісного методу від того, яким користується соціологія.

- Кауфман, А.А. (1916). *Теория и методы статистики*. Москва: Издание Г.А. Лемана и С.И. Сахарова.
- Кон, И.С. (2008). *80 лет одиночества*. Москва: Время,
- Корегін, О.Я. (2003). *Демологічні концепції*. Київ: Видавничий дім «КМ Академія».
- Корчак-Чепурковский, Ю.А. (1970). О методах изучения воспроизводства населения. В: Ю.А. Корчак-Чепурковский, *Избранные демографические исследования* (сс.4 – 36). Москва: Статистика.
- Лармин, О.В. (1975). Методологические проблемы изучения народонаселения. Москва: Статистика.
- Мальтус, Т.Р. (1998). *Дослідження закону народонаселення*. Київ: Основи.
- Подъячих, П. (1969). Статистика и изучение проблем народонаселения. *Вестник статистики*, 4, 45–56
- Прибиткова, Л.М. (1995). *Основы демографии. Посібник*. Київ: АртЕк.
- Птуха, М.В. (1960). *Очерки по статистике населения*. Москва: Госстатиздат ЦСУ СССР.
- Пресса, Р. (1966). Народонаселение и его изучение (демографический анализ). Москва: Статистика.
- Слово прощання. Пам'яті А. Г. Вишневського присвячується (2021). *Демографія та соціальна економіка*, 1 (43), 133–134
- Смулевич, Б.Я. (1963). О двух забытых областях социологических исследований. *Коммунист*, 17, 81–87
- Сови, А. (1957). Отношение между демографией и социальными науками в капиталистических странах. *Вопросы философии*, 6, 91–101
- Сови, А. (1977). *Общая теория населения*. Т. 1: Экономика и рост населения. Москва: Прогресс. Получено с: [http://socioline.ru/files/5/84/sovi\\_t1.pdf](http://socioline.ru/files/5/84/sovi_t1.pdf)
- Урланис, Б.Ц. (1976). Демография и социология. В: *Народонаселение: исследования, публицистика. Сб. статей* (сс. 27–35). Москва: Статистика.
- Хоменко, А. (1925). До питання про сучасний рівень загальної смертності на Україні. Харків: ЦСУ УРСР.
- Шелестов, Д.К. (1983). *Демография: История и современность*. Москва: Финансы и статистика.
- Шляпентох, В. (2007). Звёздное время Юрия Левады: история одного экзистенциального выбора. *НЛО*, 5 (87). Получено с: <http://magazines.russ.ru/nlo/2007/87/>
- Энциклопедический словарь Гранат* (1926). Т. 41. Ч. VI. Москва: Тов-во Рус. библ. ин-т Гранат.
- Ядов, В.А. (1994). *Нейл Смелзер и его лекционный курс*. В: Н. Смелзер, *Социология* (сс. 5–10). Москва: Феникс.
- 90 лет со дня смерти Михаила Ивановича Туган-Барановского (2009). *Демоскоп Weekly*, 361–362 (19 января — 1 февраля). Получено с: <http://www.demoscope.ru/weekly/2009/0361/ nauka01.php>
- Best Sociology of Population Programs (2020). *US News*. Retrieved from: <https://www.usnews.com/best-graduate-schools/top-humanities-schools/sociology-of-population-rankings>
- Goldtorpe, J. (2016). *Sociology as a Population Science*. Cambridge: Cambridge University Press
- Hauser, P.M., Duncan, O.D. (1959). *The Study of Population: An inventory and appraisal*. Chicago: University of Chicago Press.
- Moore, W.E. (1959). Sociology and Demography. In: *The Study of Population: An inventory and appraisal* / Ed. by P.M.Hauser and O.D.Duncan (pp. 832–851). Chicago: University of Chicago Press.
- Sadowski, J. (2019). When data is capital: Datafication, accumulation, and extraction. *Big Data & Society*, 6 (1). Retrieved from: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/2053951718820549>
- Yu Xie (2000). Demography Past, Present, and Future. *Journal of American Statistical Association*, 95 (450). Retrieved from: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01621459.2000.10474248>

Отримано 28.01.2022

## References

- Antonov, A.I. (2009). Caesar of Russian demography. To the 100-th anniversary of the birth of B.Ts. Uralnis. [In Russian]. In: *Demograficheskie issledovaniia* (pp.23- 37). Moscow: KDU. [=Антонов 2009]
- A word of farewell. Dedicated to the memory of A.G. Vishnevsky (2021).. [In Ukrainian]. *Demografiia ta sotsialna ekonomika*, 1 (43), 133–134 [=Слово прощання 2021]
- Antonov, A.I., Valenty, D.I. (Ed.) (1976). Population knowledge system. [In Russian]. Moscow: Statistika. [=Антонов, Валентей 1976]
- Arab-Ogly, E.A. (1957). Some problems of population. [In Russian]. *Voprosy Filosofii*, 6, 102–123 [=Араб-Оглы 1957]
- Best Sociology of Population Programs (2020). *US News*. Retrieved from: <https://www.usnews.com/best-graduate-schools/top-humanities-schools/sociology-of-population-rankings>
- Borisov, V.A. (1986). Another date for the emergence of the theory of demographic revolution. [In Russian]. *Sotsiologicheskie issledovaniia*, 3, 209–213 [=Борисов 1999]
- Borisov, V.A. (1999). *Demography*. [In Russian]. Moscow: NOTA BENE. Retrieved from: [https://pedlib.ru/Books/2/0486/2\\_0486-185.shtml](https://pedlib.ru/Books/2/0486/2_0486-185.shtml) [=Борисов 1999]
- Borisov, V., Vishnevskii, A. (2001). Boris Tsesarevich Uralnis, demographer. [In Russian]. *Demoskop Weekly*, 31–32. Retrieved from: <http://demoscope.ru/weekly/031/nauka01.php> [=Борисов, Вишнеvский 2001]
- Boiarskii, A. (1970). Should we argue more? [In Russian]. *Bulletin of Statistics*, 1, 55–64. [=Боярский 1970]
- Davis, K. (1965). Sociology of demographic behavior. [In Russian]. In: *Sociology today. Problems and prospects. American bourgeois sociology of the mid-twentieth century* (pp. 343–371). Moscow: Progress. [=Дэвис 1965]
- Denisenko, M. (2001). Profession: demographer. Interview. [In Russian]. *ESM (Economics. Sociology. Management)*. Retrieved from: <http://ecsocman.hse.ru/text/33438808.html> [=Денисенко 2001]
- Encyclopedic Dictionary Granat* (1926). Vol. 41. Part VI. [In Russian]. Moscow: Tovarishestvo Rus. bibl. in-t Granat. [=Энциклопедический словарь 1926]
- Giddens, E. (1999). *Sociology*. [In Ukrainian]. Kyiv: Osnovy. [=Гідденс 1999]
- Giddens, E. (1999). *Sociology*. [In Russian]. Moscow: Editorial URSS. [=Гидденс 1999]
- Goldtorpe, J. (2016). *Sociology as a Population Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hauser, P.M., Duncan, O.D. (1959). *The Study of Population: An inventory and appraisal*. Chicago: University of Chicago Press.
- Kaufman, A.A. (1916). *Theory and methods of statistics*. [In Russian]. Moscow: Edition of G. A. Leman and S. I. Sakharov. [=Кауфман 1916]
- Khomenko, A. (1925). *On the question of the current level of overall mortality in Ukraine*. [In Ukrainian]. Kharkiv: CSB of the USSR. [=Хоменко 1925]
- Kon, I.S. (2008). *80 years of solitude*. [In Russian]. Moscow: Vremia. [=Кон 2008]
- Korchak-Chepurkovskii, Yu.A. (1970). *On the methods of studying the population reproduction*. [In Russian]. In: Yu.A. Korchak-Chepurkovskii, *Selected Demographic Studies* (pp. 4–36). Moscow: Statistika. [=Корчак-Чепурковский 1970]
- Koregin, O.Y. (2003). *Demological concepts*. [In Ukrainian]. Kyiv: PH «KM Akademia» [=Корегін 2003]
- Larmin, O.V. (1975). *Methodological problems in population studies*. [In Russian]. Moscow: Statistika. [=Лармин 1975]
- Malthus, T.R. (1998). *Research on the population law*. [In Ukrainian]. Kyiv: Osnovy. [=Мальтус 1998]
- Moore, W.E. (1959). Sociology and Demography. In: *The Study of Population: An inventory and appraisal* / Ed. by P.M. Hauser and O.D. Duncan (pp. 832 –851). Chicago: University of Chicago Press.
- 90 years since the death of Mikhail Ivanovich Tugan-Baranovsky (2009). [In Russian]. *Demoskop Weekly*, 361–362 (January 19 – February 1). Retrieved from: <http://www.demoscope.ru/weekly/2009/0361/nauka01.php> [=90 лет 2009]



- On the 50th anniversary of the death of Adolphe Laundry (1874–1956) (2006). [In Russian]. *Demoskop Weekly*, 269–270 (December 11 – 31): Retrieved from: <http://demoscope.ru/weekly/2006/0269/nauka01.php> [=К 50-ти летию 2006]
- Podyachikh, P. (1969). Statistics and study of population problems. [In Russian]. *Zhurnal Statistiki*, 4, 45–56. [=Лармин 1975]
- Pressat, R. (1966). *Population and its study (demographic analysis)*. [In Russian]. Moscow: Statistika. [=Пресса 1966]
- Pribytkova, I.M. (1995). *Basics of demography. A guide for students*. [In Ukrainian]. Kyiv: ArtEk. [=Прибиткова 1995]
- Ptukha, M.V. (1960). *Essays on population statistics*. [In Russian]. Moscow: Gosstatizdat CSU USSR. [=Птуха 1960]
- Sadowski, J. (2019). When data is capital: Datafication, accumulation, and extraction. *Big Data & Society*, 6 (1) Retrieved from: <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/2053951718820549>
- Sauvy, A. (1957). The relationship between demography and social sciences in capitalist countries. [In Russian]. *Voprosy Filosofii*, 6, 91–101. [=Сови 1957]
- Sauvy, A. (1977). *General theory of population. Vol.1: Economy and population growth*. [In Russian]. Moscow: Progress. Retrieved from: [http://socioline.ru/files/5/84/sovi\\_t1.pdf](http://socioline.ru/files/5/84/sovi_t1.pdf) [=Сови 1977]
- Shelestov, D.K. (1983). *Demographics: History and modernity*. [In Russian]. Moscow: Financy i Statistika. [=Шелестов 1983]
- Schliapentokh, W. (2007). Yuri Levada's Star Time: A History of One Existential Choice. [In Russian]. *NLO*, 5 (87). Retrieved from: <http://magazines.russ.ru/nlo/2007/87/> [=Шляпентох 2007]
- Smulevich, V.Ya. (1963). About two forgotten areas of sociological research. [In Russian]. *Kommunist*, 17, 81–87 [=Смулевич 1963]
- Urlanis, B.C. (1976). *Demography and sociology*. [In Russian]. In: Population: research, publicism (pp. 27–35). Moscow: Statistika. [=Урланис 1976]
- Valentei, D.I. (1969). On the subject of the science of population. [In Russian]. *Bulletin of Statistics*, 1, 34–41. [=Валентей 1969]
- Valentei, D.I. (Ed.) (1977). *Fundamentals of population theory*. [In Russian]. Moscow: Vysshaya Shkola. [=Валентей 1977]
- Vorontsov, A. (2016). *Demography*. [In Ukrainian]. Kyiv: Yurait. Retrieved from: <https://stud.com.ua/44089/sotsiologiya/demografiya> [=Воронцов 2016]
- Yadov, V.A. (1994). Neil Smelzer and his lecture course. [In Russian]. In: N. Smelzer, *Sociology* (pp. 5–10). Moscow: Feniks. [=Ядов 1994]
- Yu Xie (2000). Demography Past, Present, and Future. *Journal of American Statistical Association*, 95 (450). Retrieved from: <https://www.tandfonline.com/doi/abs/10.1080/01621459.2000.10474248>

Received 28.01.2022

## ОЛЕНА ІВАНЕНКО, ОЛЕКСАНДР КОРЕГІН

### Соціологія і демографія: про ролі, зв'язки та призначення наук

У статті йдеться про давню, практично невідому сучасному поколінню вітчизняних соціологів дискусію щодо ролі та зв'язку соціології й демографії у дослідженнях народонаселення. Про те, чому сформувалася традиція називати науку, що, по суті, вивчає людність як суспільну підсистему «демографією», а процеси у народонаселенні, їх закономірності та соціальну політику та їх регулювання — «демографічними». Проблемність полягає в тому, що термін «демографія» (гр. – опис народу, населення) свого часу виник та усталився як назва статистики народонаселення, оскільки саме вона має своїм предметом опис кількісних характеристик людності, тоді як наукою, предметом якої є якісний аналіз народонаселення, є соціологія. На Заході соціологічний характер науки, що досліджує закономірності функціонування людності, є загально визнаним. Про це, наприклад, свідчить той факт, що у США абсолютну більшість фахівців з проблем народонаселення готують за спеціальністю «соціологія наро-

донаселення» на десятках кафедр соціології. Натомість на наших теренах соціологія народонаселення майже не розвивається, про що, зокрема, свідчить той факт, що спеціалістів з цього профілю у нас взагалі не готують. Це є наслідком давньої кампанії, в перебігу якої радянським науковцям було нав'язано думку, що наука, предметом якої є всебічне вивчення народонаселення, становить демографія. А остання не може мати соціологічного характеру, оскільки соціологія має інший предмет. У статті на підставі аналізу мотивації дій відомого радянського статистика, демографа й соціолога Б. Урланіса, ініціатора названої кампанії, показано, що справжньою її причиною була необхідність захиститися від реальної загрози згортання вивчення народонаселення у 60-ті роки ХХ століття, коли соціологія, що в СРСР тільки-но почала відроджуватися після тривалої заборони, могла разом з усіма своїми галузями потрапити під нову заборону.

В умовах наростання кризи народонаселення України інституційна невизнаність науки про людність як галузі соціології, відсутність підготовки фахівців із соціології народонаселення, тільки сприяють поглибленню кризи.

**Ключові слова:** народонаселення, людність, демографія, формальна (чиста) демографія, широка демографія, соціологія народонаселення, демологія

## ЕЛЕНА ИВАНЕНКО, АЛЕКСАНДР КОРЕГИН

### Социология и демография: о ролях, связях и назначении наук

В статье идет речь о давней, практически неизвестном современному поколению отечественных социологов дискуссии о роли и связи социологии и демографии в исследованиях народонаселения. О том, почему сформировалась традиция называть науку, которая, по сути, изучает людей как общественную подсистему, «демографией», а процессы в народонаселении, их закономерности и социальную политику по их регулированию — «демографическими». Проблемность состоит в том, что термин «демография» (гр. – описание народа, населения) в свое время возник и утвердился как название статистики народонаселения, поскольку именно она имеет своим предметом описание количественных характеристик населения, тогда как наукой, предметом которой является качественный его анализ, является социология.

На Западе социологический характер науки, исследующей закономерности функционирования населения, общепризнан. Об этом свидетельствует тот факт, что в США абсолютное большинство специалистов по проблемам народонаселения готовят по специальности «социология народонаселения» на десятках кафедр социологии. На нашей территории социология народонаселения почти не развивается, о чем, в частности, свидетельствует тот факт, что специалистов этого профиля у нас вообще не готовят. Это является следствием давней кампании, в ходе которой советским ученым навязывалось мнение, что наукой, предметом которой является всестороннее изучение народонаселения, является демография. А последняя не может носить социологический характер, поскольку у социологии другой предмет. В статье на основе анализа мотивации действий известного советского статистика, демографа и социолога Б. Урланиса, инициатора названной кампании, показано, что действительной ее причиной была необходимость защититься от реальной угрозы сворачивания изучения народонаселения в 60-е годы ХХ века, когда социология, которая в СССР только начала возрождаться после длительного запрета, могла вместе со всеми своими отраслями попасть под новый запрет.

В условиях нарастания кризиса народонаселения Украины институциональная непризнанность науки о народонаселении в качестве области социологии, отсутствие подготовки специалистов по социологии народонаселения только способствуют углублению кризиса.

**Ключевые слова:** народонаселение, демография, формальная (чистая) демография, широкая демография, социология народонаселения, демология

OLENA IVANENKO, OLEXANDR KOREGIN

## Sociology and Demography: The Roles, Connections, and Purposes of Sciences

*The article deals with a long-standing, almost unknown to the modern generation of Ukrainian sociologists, discussion of the role and relationship of sociology and demography in population studies as well as about why the tradition to name science, which, in fact, studies people as a social subsystem, «demography», and the processes in the population, their patterns and social policy to regulate them — «demographic». The problem is that the term «demography» (гр. *dēmos* – “the people”, *graphy* – “writing, description or measurement”) at one time originated and established itself as the name of population statistics, because it has as its subject the description of quantitative characteristics of the population, while the science which subject is qualitative analysis of the population, there is sociology. In the West, the sociological nature of science, which studies the patterns of population functioning, is generally accepted. This is evidenced by the fact that in the United States the vast majority of specialists in population problems being trained in the specialty «sociology of population» in dozens of departments of sociology. On the other hand, on our territory the sociology of population is almost not developing which, in particular, is evidenced by the fact that we do not train specialists in this area at all. This is the result of a long-standing campaign during which the opinion was imposed on Soviet scientists that the science, the subject of which is a comprehensive study of population, is demography, and that the latter cannot have a sociological nature, since sociology has a completely different subject. In this article based on the analysis of the actions motivation of the famous Soviet statistician, demographer and sociologist B. Uralnis, the initiator of the named campaign, it is shown that its real reason was the need to protect the sociology from the real threat of curtailing the study of population in the 60s of the XX century, when sociology which had just started to revive in the USSR after a long ban, could fall along with all its branches under a new prohibition.*

*In the context of the growth of the population crisis in Ukraine and the institutional non-recognition of the science of population as a field of sociology, the lack of training of specialists in the sociology of population only contributes to the deepening of this crisis.*

**Keywords:** *population, demography, formal (pure) demography, wide demography, sociology of population, demology*

## ГАННА КУРОВСЬКА,

*аспірантка кафедри соціології Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут ім. І. І. Сікорського» (03056, Київ, пр. Перемоги, 37)*

## HANNA KUROVSKA,

*PhD Student, Department of Sociology, NTUU «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute» (37, Peremohy Av., Kyiv, 03056)*

*solem675@gmail.com*

*<https://orcid.org/0000-0001-7257-6875>*

# Застосування засад акторно-мережевого підходу в соціології професій

## *Постановка проблеми*

Професії як спеціалізовані організації є важливим елементом модерного суспільства. Вони відіграють важливу роль у створенні знань, поширенні та впровадженні інновацій (як у просуванні їх, так і у блокуванні) [Stichweh, 1997]. Крім того, професіям приписують унікальну роль та функцію у житті спільноти та суспільства загалом. Професійна диференціація суспільства, за Т. Парсонсом, є важливим елементом модернізації [Кутуєв, 2016: сс. 34, 75].

Утім, вже від ХХ століття і надто у ХХІ столітті можна спостерігати послаблення монополії на знання та практику з боку професійних груп (через механізми зовнішнього оцінювання й контролю та розширення доступу до галузевих знань для непрофесіоналів), а також дедалі більші опосередкування / заміну роботи професіоналів через пристрої та технології [Kurtz, 2021]. Т. Курц, зокрема, наводить такий приклад: «... у США багато дітей, також ще до коронавірусу, навчалися вдома перед екраном, без професії вчителя та організації школи» [Kurtz, 2021]. Таким чином, зміни у характері професійної діяльності та ролі професіоналів призводять до критики професій як структурувального механізму та категорії аналізу, пропонуючи натомість розглядати заняття, що потребують специфічних знань (knowledge occupations) [Kurtz, 2021], організації, у яких професіонали реалізують своє знання та експертизу професіоналів окремо від інших атрибутів, що утворюють професію як соціальну форму. Однією із проблем, з якою стикається соціологія професій, є «гетерогенна та плюралізована структура професій» [Kurtz, 2021].

---

*Цитування:* Куровська, Г. (2022). Застосування засад акторно-мережевого підходу в соціології професій. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 196–206, <https://doi.org/10.15407/sociology2022.01.196>.

У контексті цих проблем із розмиванням кордонів традиційних визначень груп, спільнот, агентів та масштабів актуальності набувають соціологічні теорії та парадигми, що дають змогу оминати ці кордони й мають теоретичний потенціал для включення матеріальних та технічних об'єктів до суспільних зв'язків [Латур, 2020]. Таким підходом є акторно-мережева теорія.

Метою цього дослідження є розгляд базових засад акторно-мережевого підходу в соціологічному теоретизуванні, що можуть бути використані у галузі соціології професій, та розкриття його потенціалу для дослідження професій.

### *Головні теоретичні підходи до соціології професій*

Соціологія професій (інколи поєднується і визначається як соціологія професій і занять) є підгалуззю соціології праці та вивчає професії як окремі групи занять [Monteiro, 2015]. Від заняття (як і будь-якого типу діяльності, що дає змогу людині отримати необхідні для існування кошти) професія відрізняється спеціалізованістю, виокремленим соціальним становищем, кваліфікаційними вимогами [Monteiro, 2015]. Загалом професія може бути визначена як рід знання, що претендує на контроль над специфічними завданнями через виключення та монополію на певний тип знання [Encyclopedia of Social Theory, 2005: p. 603].

Дослідження і визначення ролі професійних груп у суспільстві беруть початок від праць фундаторів соціологічного теоретизування (Е. Дюркгайм «Про поділ суспільної праці», М. Вебер «Наука як покликання і професія», «Політика як покликання і професія» тощо). Однією з найпомітніших постатей у розвитку та виокремленні соціології професій став Т. Парсонс (зокрема, праця «Професії в соціальній структурі», 1939), що заклав підвалини функціоналістського погляду на професії як на важливу для здійснення суспільних функцій інституційну рамку [Парсонс, 2016].

Загалом у соціології професій виділяють декілька напрямків у визначенні та дослідженні професій. Структурно-функціоналістський підхід визначає професії як такі, що забезпечують життєдіяльність суспільства [Парсонс, 2016]. Професіонали володіють беззаперечним авторитетом у тій чи іншій галузі, незалежно від власне статусних характеристик носія професії. Таксономічний підхід ґрунтований у виокремленні професій та професійних груп на підставі визначених характеристик, які дали б змогу виокремити професійну групу (наприклад: професійні знання та досвід, професійна етика, професійна автономія) [Мансуров, Юрченко, 2009]. Окрім таксономічного підходу в рамках функціоналістських теорій професій вирізняють також динамічний підхід (дослідження професіоналізації занять), теорію професійного проекту (що пропонує поділ на різні рівні існування професій: індивідуальний, корпоративний, інституційний), концепцію економізму (як критики економічної монополії професійних груп), стратифікаційний (зосередженого на ієрархізації професійних груп) і територіальний (англосаксонська vs континентальна модель) підходи [Абрамов, 2014].

Конфліктологічна перспектива розглядає професійні групи як такі, що змагаються за контроль над ринком кваліфікованої праці [Askrovd, 2016]. У неомарксистському підході (Мак-Кінлі, Ларсон та ін.) роль професіоналів розглядають у взаємовідношенні із двома антагоністичними класами. На думку неомарксистів,

професійні групи беруть участь у процесі класової поляризації. Становище професійних груп у класовому вимірі є неоднозначним. «Професіонали можуть розглядатись як такі, що займаються виробничою працею в процесі матеріального виробництва — і невиробничою в контексті соціального поділу праці, де експертне знання використовується в цілях капіталістичного панування» [Абрамов, 2014]. Ще один з критичних підходів до професій, пов'язаний із поглядами французького філософа М. Фуко, розглядає професії в контексті влади та, зокрема, професійної влади, побудованої на експертизі [Абрамов, 2014].

Неовеберіанський підхід розглядає професії крізь призму соціальної закритості, монополізації експертизи в певній галузі, формування публічного образу, ідеології професії [Мансуров, Юрченко, 2009]. У рамках інтеракціоністських підходів також звертають увагу на хиби в професійній соціалізації, професійні субкультури, локальні ролі та досвіди [Абрамов, 2014]. У рамках феноменологічного підходу також розглядаються перетини профанного та професійного «світів» [Абрамов, 2014]. Ще один напрямок у дослідженні професій, пов'язаний із комплексом наративів та дискурсів, що існують у професійній діяльності, — через підходи соціального конструкціонізму та дискурс-аналізу [Ackroyd, 2016]. Крім того, інституціоналізм розглядає професії у розрізі норм та ustalених практик, що їх поділяють усі члени професійної групи, та набору спільних інтерпретативних схем, притаманних представникам професії [Ackroyd, 2016]. Крім того, як зазначає Р. Абрамов, одним із соціологічних напрямків дослідження професій є дослідження професій в рамках соціальної історії занять [Абрамов, 2014].

### *Акторно-мережева теорія (АМТ)*

Розглядаючи професії крізь призми загальносоціологічних теорій, можна також звернути увагу на шляхи використання потенціалу акторно-мережевої теорії для вивчення явища професій.

Акторно-мережева теорія є напрямком в соціології, що з'явився у 1980-х роках і бере початок в дослідженнях із соціології науки й техніки [Encyclopedia of Social Theory, 2005]. Основоположниками акторно-мережевої теорії є Бруно Латур, Мішель Калон та Джон Ло. Вирізняють дві гілки акторно-мережевої теорії: паризьку (Б. Латур, М. Калон) та ланкастерську (Дж. Ло, А. Мол); перша з них має радше методологічний ухил, тоді як друга є більш емпірично орієнтованою, а також приділяє більше уваги позамережевому контексту [Астахов, 2019]. Акторно-мережевий підхід пропонує замінити «соціологію соціального» (що звертається до соціального як до особливого типу реальності) «соціологією асоціацій» [Латур, 2020]. Акторно-мережева теорія пропонує відмовитись від погляду на соціальне як на окрему сферу, а натомість розглядати його як поєднання інших, множинних гетерогенних сфер [Латур, 2020]. Акторно-мережева теорія пропонує розглядати гетерогенні асамбляжі, або конфігурації соціального, що утворюються різнорідними (за масштабом — без поділу на мікро- та макрорівень) дійовими одиницями. До дійових одиниць, представники АМТ відносять не лише *людей*, а й *не-людей* (актантів / акторів). Представники акторно-мережевого напрямку пропонують підхід методологічної симетрії, коли об'єкти

не-людської природи розглядають як повноцінних учасників подій (адже вони можуть безпосередньо визначати ситуації) [Латур, 2013].

Акторно-мережевий підхід, розглядаючи творення наукового знання, розуміє знання як утілене в матеріальних формах (починаючи від вимірювальних приладів, реагентів і т.ін. й закінчуючи статтями та тезами); ця сфера, як і загалом сфера соціального, може бути представлена мережами гетерогенних об'єктів. Сам актор також є результатом взаємодії різнорідних об'єктів та сил, а отже, й собі є мережею. Як зазначає Дж. Ло: «... соціальні агенти ніколи не розташовуються в тілах і лише тілах, а актор є радше шаблонною мережею гетерогенних відносин або ефектом, продукованим такою мережею» [Law, 1992].

Для акторно-мережевої теорії немає сталого соціального порядку як стійких ієрархій або відносин, підпорядкування, тож влада в мережах є плинною. Створення конфігурацій порядку, спротиву, розподілу влади у мережах відбувається через процес перекладу [Law, 1992].

Переклад є одним із найважливіших концептів у акторно-мережевому підході. Процес перекладу характеризується чотирма стадіями: проблематизація, зацікавлення, вербування та мобілізація. Проблематизація передбачає постановку проблеми, визначення акторів, інтересів, з яких вони виходять, та перешкод у досягненні їхніх цілей [Каллон, 2017]. Зацікавлення / заінтересування — перевизначення зв'язків між акторами відповідно до нових припущень, гіпотез та цілей. За зацікавленням слідує вербування як визначення інструменту, за допомоги якого «набір взаємопов'язаних ролей визначається і пред'являється акторам, які їх визнають» [Каллон, 2017]. Мобілізація, як її визначає М. Калон, є побудовою і залученням низки посередників, що сходяться в єдиному і остаточному представникові. Мобілізація являє собою активацію зв'язків між акторами з метою реалізації кінцевого інтересу [Каллон, 2017]. Переклад завжди є умовним, локальним та різноманітним.

Витоки акторно-мережевої теорії лежать у царині досліджень соціології науки та технологій, що розглядає процес творення наукових фактів та механізмів. У процесі творення і для тих, хто працює над тією чи іншою проблемою, явище/закономірність є недостатньо визначеними, та коли твердження про явище є достатньо доведеним, явище/закономірність/науковий факт є остаточно визначеними [Латур, 2013]. Отже, прийняте як визначене/непроблематичне перетворюється на «чорну скриньку». Приміром, вчений використовує вимірювальний пристрій, не замислюючись над принципом його дії, а очікуючи результату, водночас, створення цього приладу базувалося на знаннях тих чи інших закономірностей (наукових фактах), узятих як визначені та істинні за замовчуванням. Процес переходу явища із проблематичного (видимого) до закритого (невидимого, взятого як сутність за замовчуванням) стану має назву «блекбоксинг» (blackboxing).

### *Акторно-мережева теорія та дослідження професій*

Загалом акторно-мережева теорія не пропонує узагальнень та закономірностей щодо розуміння саме явища професій. Дослідники в річищі акторно-мережевої теорії неодноразово зверталися до кейс-стаді, що стосуються діяльності

представників тих чи інших професій. І хоч одним із принципів акторно-мережевого підходу є відмова від узагальнень та принцип «руху слідами акторів» [Латур, 2013], здійснимо спробу простежити місце дійових елементів — професіоналів у дослідженнях АМТ.

Найпершим принципом у цьому випадку є те, що професіоналів не можна розглядати як окремішні ізольовані сутності [Cresswell, Worth, Sheikh, 2010]. Вони існують у мережах матеріальних та нематеріальних об'єктів. Не-людські актори посідають важливе місце у професійній діяльності та творенні професіонала. «Якби ви забрали мій комп'ютер, моїх колег, мій кабінет, мої книги, мій стіл, мій телефон, я б не був соціологом, який би писав статті, читав би лекції та виробляв би «знання». Я був би чимось зовсім іншим — і те саме стосується всіх нас», — зазначає Дж. Ло [Law, 1992]. Професійна діяльність невіддільна від технологічних об'єктів, використовуваних у ній. Саме тому досить багато досліджень у річищі АМТ, які так чи так пов'язані із професіоналами, зосереджуються на процесі трансформації мереж через впровадження в організаціях тих чи інших технологій чи технік [Iyamu, Mgodlwa, 2017; Morland, Pettersen, 2018; O'Connell, Ciccotosto, De Lange et al., 2014]. Зокрема, у цьому контексті значну кількість праць присвячено таким галузям та сферам професійної діяльності, як бухгалтерський облік [Justesen, Mouritsen, 2011] та медицина.

Професіонали як учасники «спільнот практик»<sup>1</sup>, є учасниками різних процесів та перекладів. Залучення нових технологій «може порушити встановлений розподіл роботи та відповідальності між людьми, які входять до спільнот в організаціях», і тому, це змінює відносини між акторами [Pettersen, Morland, Burges, 2018]. Цікаво, що тут має місце різне становище та різні інтереси для позицій тих, хто впроваджує нові технологічні системи, й тих, хто змушений змінювати свої щоденні робочі практики у зв'язку з появою нових елементів у мережі [Cresswell, Worth, Sheikh, 2010]. Ці пристрої є мережами (як проблематичні невизначеності із видимими зв'язками) для одних і «чорними скриньками» (незаперечними фактами чи приладами) — для інших.

Існування професіонала забезпечують не лише не-людські актори, а й діяльність представників інших професій у кожен окремо взятий момент діяльності. «Незважаючи на те, що ця безліч акторів бере участь у різних моментах і необоротно змінює процес, їх рідко розглядають або згадують як зовнішні змінні» [Primo, Zago, 2014]. Наприклад, діяльність журналіста-репортера забезпечена діяльністю оператора, водія, режисера монтажу тощо, а діяльність лікаря — працею адміністратора, лаборанта, секретаря та багатьох інших осіб. Вся мережа взаємодій стає видимою або невидимою залежно від того, до якої точки звужується означення «актора» [Primo, Zago, 2014]. Таким чином, актор-професіонал є актором-мережею, яка є відкритою і проблематичною зсередини спільноти професіоналів або закритою «чорною скринькою» для тих, хто не належить до професії. Так, юрист на підприємстві є учасником широкої мережі законодавчих актів, професійних спільнот, автоматизованих реєстрів, підвищення кваліфікації тощо, але для інших членів організації він є тим, хто виносить

1 Концепт запропоновано Е. Венгер [Wenger, 2000] в царині освітніх теорій.



судження про той чи той документ, надає підготовлений договір і є своєрідною «референтною точкою істинності» в тому, що стосується юридичних питань на підприємстві. У свою чергу, для юриста договір укладений між підприємством і контрагентом існує у контексті мережі типів договорів, типів контрагентів, визначених законів та правил, рішень керівництва організації про різні способи взаємодії, тоді як для інших членів організації цей договір буде документом, на який вони мусять спиратись у своїх діях.

Професіонали створюють граничні об'єкти (boundary objects)<sup>1</sup>, що є точками комунікації аудиторій — професійної та профанної — для створення спільного розуміння. Важливою характеристикою граничних об'єктів є пластичність інтерпретацій, що дає змогу їм підлаштовуватися під інтереси та потреби аудиторій, та водночас — достатня жорсткість, щоб досягти спільної ідентичності серед сторін [Star, Griesemer, 1989]. «Архітектор намагається дати зрозуміти, що будівля — це завод, а не в'язниця, склад чи школа. Однак споживачі — відвідувачі, читачі, користувачі, слухачі тощо — намагаються розпізнати, який жанр був використаний, які умовності діють, щоб вони могли реагувати належним чином» [Brown, Duguid, 1994]. Професіонали, комунікуючи з непрофесійними спільнотами, працюють із такими граничними об'єктами, залученими у процес перекладу та зацікавлення: «Як книжковий дизайнер працює на границі, щоб звернутися до певної публіки та залучити певну інтерпретацію, так дизайнер продукту працює на границі продукту, щоб привернути певний сегмент ринку» [Brown, Duguid, 1994].

Професійні позиції за акторно-мережевого підходу досить часто розглядають у контексті дослідження організацій [O'Connell et al., 2014; Suchman, 2000 etc.]. У контексті діяльності організації професіонали є почасти автономними, але водночас нерозривно пов'язаними з іншими акторами організації, сама організація при цьому є мережею і, водночас, актором в інших мережах. Професіонали в організації (під час роботи над тим чи іншим проектом) беруть участь у процесі гетерогенної інженерії — побудові технічних/матеріальних та водночас соціальних мереж для досягнення спільного результату [Suchman, 2000]. Наприклад, як показує Сухман, будівництво мосту є не лише виготовленням власне технологічної конструкції, а й створенням мережі взаємодій між численними людськими та не-людськими акторами [Suchman, 2000].

Хоч діяльність професіоналів в організаціях локальна, мережі наукового/ професійного/експертного знання є протяжними. «Якщо покласти на одну чашу терезів все, що кажуть у світі про погоду, а на іншу — нечисленні твердження метеорологів, більшу вагу матимуть саме останні» [Латур, 2013: с. 285]. Поширення та стабільність наукових мереж і наукового авторитету зумовлюють сильніші позиції наукового знання, аніж знання профанного. Зазвичай ідеться про межу «між тими, у кого є доступ до істинної природи феномену, і тими, хто через брак освіти має доступ лише до спотворених уявлень про цей феномен» [Латур, 2013: с. 287], але йдеться про поширеність і підкріпленість такого типу знання різними «союзниками» — науковцями, друкованими працями, приладами, фондами тощо [Латур, 2013].

1 Концепт, який пов'язують з АМТ (див.: [Star, Griesemer, 1989]).

Інституціалізація професії або професіоналізація заняття потребують створення мережі взаємодій та забезпечення процесу перекладу, як показує Б. Латур у «Науці в дії» на прикладі Чарльза Лаеля — основоположника геології; для того, щоб відбулась професіоналізація заняття, потрібно розв'язати низку проблем залучення акторів та побудови мережі: залучити університети, меценатів, гуртки аматорів тощо [Латур, 2013: с. 236–246]. Саме тоді професія стає можливою як професія.

Діяльність професіоналів може бути регульованою та стандартизованою в межах професії (кодекси, операційні стандарти тощо), а також ззовні (наприклад законодавчо). Стандарти та регуляторні механізми є вислідами множинних взаємодій та домовленостей (як людських, так і не-людських акторів), а ті й собі в результаті стають матеріальними артефактами, які модифікують практики діяльності професіоналів [Fenwick, 2010]. Певною мірою<sup>1</sup> вони стають інструменталізованим знанням, здатним зі збереженням змісту проходити через трансформації, мережі, контексти — «незмінними мобільностями» (immutable mobilities), які поширюють професійну актор-мережу [Fenwick, 2010; Демин, 2019]. Стабілізація та робота стандартів забезпечуються через взаємодію загального та унікального локального, а також припису та діалогу [Fenwick, 2010]. Стандартизовані процедури стають документами, алгоритмами й, уречевлюючись, продовжують діяти як не-людські актори — «список дій стає річчю, він буквально уречевлюється» [Латур, 2013: с. 156].

### **Висновки**

Таким чином, акторно-мережевий підхід пропонує розлогий теоретичний апарат, що застосовується та може бути застосований у дослідженні професійних спільнот та діяльності професіоналів. Хоч акторно-мережевий підхід не пропонує узагальнень, що стосуються професійних груп, із загальних засновків АМТ та досліджень АМТ, пов'язаних із професіоналами, можна спробувати виокремити положення, застосовні для дослідження професій крізь призму АМТ: 1) соціоматеріальна і соціотехнологічна природа професій; 2) професіонал є актор-мережею, що може «розгортатись» або «згоргатись» на підставі погляду з різних професійних позицій («юрист–юрист» або «юрист–маркетолог»); 3) мережа «експертного знання» та професійних компетенцій є протяжною, до неї залучені багато елементів і вона є домінуючим способом пояснення у більшості випадків, коли йдеться про ту чи іншу сферу життєдіяльності. Професійні стандарти можуть бути розглянуті як результати взаємодій, які у вигляді інструменталізованих знань діють як не-людські актори у професії-мережі [Fenwick, 2010].

### **Джерела**

Абрамов, Р.Н. (2014). Классификация исследовательских направлений в изучении занятий и профессий (аналитический обзор). *Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 11, Социология: Реферативный журнал*, 3.

1 Але не завжди. Як показано у: [Fenwick, 2010], такий підхід потребує певних коректив.

- Астахов, С.С. (2019). Концептуальный стиль Ланкастерской школы в АСТ. *Социология власти*, 31 (2), 18–44. DOI: 10.22394/2074-0492-2019-2-18-44
- Демин, Т.С. (2019). Бруно Латур и аналитическая эпистемология. *Социология власти*, 31 (2), 116–135. DOI: 10.22394/2074-0492-2019-2-116-135
- Каллон, М. (2017). Некоторые элементы социологии перевода: приручение морских гребецков и рыболовов бухты Сен-Бриё. *Философско-литературный журнал «Логос»*, 27 (2 (117)), 49–94.
- Кутуев, П.В. (2016). *Трансформації модерну: Інституції, ідеї, ідеології: монографія*. S.L.: Видавничий дім «Гельветика».
- Латур, Б. (2013). Наука в действии: следуя за инженерами и учеными внутри общества. Санкт-Петербург: Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге.
- Латур, Б. (2020). Пересборка социального: введение в акторно-сетевую теорию / Пер. с англ. И. Полонской. Москва: Изд. дом Высшей школы экономики.
- Мансуров, В.А., Юрченко, О.В. (2009). Социология профессий. История, методология и практика исследований. *Социологические исследования*, 8 (Август), 36–46.
- Парсонс, Т. (2016). Профессии и социальная структура. *Социологический ежегодник*, 2015/2016, 172–186.
- Ackroyd, S. (2016). Sociological and organisational theories of professions and professionalism. In: M. Dent, L. Bourgeault, J. Denis, E. Kuhlmann (Eds.), *The Routledge Companion to the Professions and Professionalism*. Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315779447>
- Brown, J.S., Duguid, P. (1994). Borderline Issues: Social and Material Aspects of Design. *Hum. Comput. Interact.*, 9, 3–36.
- Cresswell, K.M., Worth, A., Sheikh, A. (2010). Actor-Network Theory and its role in understanding the implementation of information technology developments in healthcare. *BMC Medical Informatics and Decision Making*, 10 (1). DOI:10.1186/1472-6947-10-67
- Fenwick, T.J. (2010). (un)Doing standards in education with actor-network theory. *Journal of Education Policy*, 25 (2), 117–133. DOI: 10.1080/02680930903314277
- Justesen, L., Mouritsen, J. (2011). Effects of actor-network theory in accounting research. *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, 24, 161–193. DOI: 10.1108/09513571111100672
- Kurtz, T. (2021). The End of the Profession as a Sociological Category? Systems-theoretical Remarks on the Relationship between Profession and Society. *Am. Sociol.*, Apr. 30, 1–18. DOI: <https://doi.org/10.1007/s12108-021-09483-3>
- Law, J. (1992). Notes on the theory of the actor-network: Ordering, strategy, and heterogeneity. *Systems practice*, 5, 379–393.
- Monteiro, A.R. (2015) Sociology of the Professions. In: The Teaching Profession. *Springer Briefs in Education*. S.L.: Springer, Cham. DOI: [https://doi.org/10.1007/978-3-319-12130-7\\_4](https://doi.org/10.1007/978-3-319-12130-7_4)
- O'Connell, B., Ciccotosto, S., and De Lange, P. (2014) Understanding the application of Actor-Network Theory in the process of accounting change. In: *Critical Perspectives on Accounting Conference. 7–9 July 2014*, Toronto, Canada.
- Pettersen, I. J., Morland C., Burges T. (2018). Translating Technological Change – Implementing technology into a hospital. *International Journal of Productivity and Performance Management*, May. DOI: 10.1108/IJPPM-08-2016-0157
- Primo, A., Zago, G. (2014). Who And What Do Journalism? *Digital Journalism*, 3 (1), 38–52. DOI: 10.1080/21670811.2014.927987
- Ritzer, G. (Ed.) (2005). *Encyclopedia of Social Theory*. S.L.: SAGE Publications.
- Stichweh, R. (1997). Professions in modern society. *International Review of Sociology*, 7, 95–102. DOI: 10.1080/03906701.1997.9971225.
- Suchman, L. (2000). Organizing Alignment: A Case of Bridge-Building. *Organization*, 7 (2), 311–327. DOI: <https://doi.org/10.1177/135050840072007>

Отримано 08.02.2022

## References

- Abramov, R. (2014). Classification of research areas in the study of occupations and professions. (analytical review). [In Russian]. *Social sciences and humanities. Domestic and foreign literature. Ser. 11, Sociology: Abstract Journal*, 3. [=Абрамов 2014]
- Ackroyd, S. (2016). Sociological and organisational theories of professions and professionalism. In: M. Dent, L. Bourgeault, J. Denis, E. Kuhlmann (Eds.), *The Routledge Companion to the Professions and Professionalism*. Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315779447>
- Astakhov, S. (2019). Conceptual style of Lancaster school in ANT. [In Russian]. *Sociology of Power*, 31 (2), 18–44. DOI: 10.22394 / 2074-0492-2019-2-18-44 [=Астахов 2019]
- Brown, J.S., Duguid, P. (1994). Borderline Issues: Social and Material Aspects of Design. *Hum. Comput. Interact.*, 9, 3–36.
- Callon, M. (2017). Some elements of the sociology of translation: the domestication of scallops and fishermen of the Bay of Saint-Brieuc. [In Russian]. *Philosophical and Literary Journal «Logos»*, 27 (2 (117)), 49–94. [=Каллон 2017]
- Cresswell, K.M., Worth, A., Sheikh, A. (2010). Actor-Network Theory and its role in understanding the implementation of information technology developments in healthcare. *BMC Medical Informatics and Decision Making*, 10 (1). DOI:10.1186/1472-6947-10-67
- Diomin, T. (2019). Bruno Latour and analytical epistemology. [In Russian]. *Sociology of Power*, 31 (2), 116–135. DOI: 10.22394 / 2074-0492-2019-2-116-135 [=Демин 2019]
- Fenwick, T.J. (2010). (un)Doing standards in education with actor-network theory. *Journal of Education Policy*, 25 (2), 117–133. DOI: 10.1080/02680930903314277
- Justesen, L., Mouritsen, J. (2011). Effects of actor-network theory in accounting research. *Accounting, Auditing & Accountability Journal*, 24, 161–193. DOI: 10.1108/09513571111100672
- Kurtz, T. (2021). The End of the Profession as a Sociological Category? Systems-theoretical Remarks on the Relationship between Profession and Society. *Am. Sociol.*, Apr. 30, 1–18. DOI: <https://doi.org/10.1007/s12108-021-09483-3>
- Kutuev, P.V. (2016). *Transformations of modernism: Institutions, ideas, ideologies: monograph*. [In Ukrainian]. S.I.: Helvetica Publishing House. [=Кутуєв 2016]
- Latour, B. (2013). *Science in action: following engineers and scientists within society*. [In Russian] St. Petersburg: Publishing House of the European University in St. Petersburg. [=Латур 2013]
- Latour, B. (2020). *Partitioning the social: an introduction to actor-network theory. translated from English I. Polonskaya*. [In Russian]. Moscow: Publishing house of the Higher School of Economics. [=Латур, 2020]
- Law, J. (1992). Notes on the theory of the actor-network: Ordering, strategy, and heterogeneity. *Systems practice*, 5, 379–393.
- Mansurov, V., Yurchenko, O. (2009). Sociology of professions. History, methodology and practice of research. [In Russian]. *Sociological Research*, 8 (August 2009), 36–46. [=Мансуров, Юрченко 2009]
- Monteiro, A.R. (2015) Sociology of the Professions. In: The Teaching Profession. *Springer Briefs in Education*. S.I.: Springer, Cham. DOI: [https://doi.org/10.1007/978-3-319-12130-7\\_4](https://doi.org/10.1007/978-3-319-12130-7_4)
- O'Connell, B., Ciccotosto, S., and De Lange, P. (2014) Understanding the application of Actor-Network Theory in the process of accounting change. In: *Critical Perspectives on Accounting Conference. 7–9 July 2014*, Toronto, Canada.
- Parsons, T. (2016). Professions and social structure. *Sociological Yearbook*, 2015/2016. 172–186. [=Парсонс 2016]
- Pettersen, I. J., Morland C., Burges T. (2018). Translating Technological Change – Implementing technology into a hospital. *International Journal of Productivity and Performance Management*, May. DOI: 10.1108/IJPPM-08-2016-0157
- Primo, A., Zago, G. (2014). Who And What Do Journalism? *Digital Journalism*, 3 (1), 38–52. DOI: 10.1080/21670811.2014.927987
- Ritzer, G. (Ed.) (2005). *Encyclopedia of Social Theory*. S.I.: SAGE Publications.

Stichweh, R. (1997). Professions in modern society. *International Review of Sociology*, 7, 95–102. DOI: 10.1080/03906701.1997.9971225.

Suchman, L. (2000). Organizing Alignment: A Case of Bridge-Building. *Organization*, 7 (2), 311–327. DOI: <https://doi.org/10.1177/135050840072007>

Received 08.02.2022

## ГАННА КУРОВСЬКА

### Застосування засад акторно-мережевого підходу в соціології професій

*Стаття присвячена теоретичним підходам у напрямку соціології професій, зокрема застосуванню доробку акторно-мережевої теорії у вивченні явища професій. Суспільні трансформації кінця XX — початку XXI століть та зміни у професійній структурі суспільства спричиняються до критики професій як категорії аналізу та наявного аналітичного апарату «соціології соціального» в дослідженні професій та занять. У статті визначено та розглянуто головні парадигми та підходи до вивчення явища професій у соціологічній перспективі, а також значущі ракурси та акценти в межах цих підходів. У тексті наведено засадничі терміни та ідеї акторно-мережевого підходу як однієї із соціологічних перспектив, наведено головні поняття та концепти цього напрямку соціологічного теоретизування. Здійснено спробу застосування концептів акторно-мережевого підходу до професій як соціотехнічної актор-мережі та формування професії (професіоналізації) як процесу перекладу і створення актор-мережі, «монополізації експертизи» професією як створення протяжної мережі. У статті наведено приклади розгляду діяльності професіоналів та їхніх взаємодій у соціотехнічних системах в дослідженнях представників акторно-мережевого підходу, а також розглянуто можливість застосування принципів акторно-мережевої теорії в контексті дослідження професій та професійної структури суспільства. Здійснено спробу узагальнення характеристик та діяльності професіоналів, виявлених у рамках досліджень у рідичій акторно-мережевої теорії, та пошуку потенційних відправних точок дослідження професій на підставі акторно-мережевої теорії. Соціотехнологічна природа професій, існування професій як мережі взаємодій та одночасно професіонала як актора в інших мережах, протяжність мереж експертного знання як домінуючого способу пояснення явищ можуть бути розглянуті як загальні засади розгляду професійної діяльності засобами акторно-мережевої теорії.*

**Ключові слова:** професія, професіоналізація, акторно-мережева теорія, соціоматеріальність, соціологія професій, сучасні соціологічні теорії, модернізація, ринок праці, модерн, працевлаштування, держава, освіта, вища освіта

## АННА КУРОВСКАЯ

### Применение основ акторно-сетевых подходов в социологии профессий

*Статья посвящена теоретическим подходам в направлении социологии профессий, в частности применению наследия акторно-сетевой теории в изучении явления профессий. Общественные трансформации конца XX — начала XXI века и изменения в профессиональной структуре общества приводят к критике профессии как категории анализа и существующего аналитического аппарата «социологии социального» в исследовании профессий и занятий. В статье обозначены основные парадигмы и подходы к изучению явления профессий в социологической перспективе, а также основные ракурсы и акценты в пределах этих подходов. В тексте приведены основные термины и идеи акторно-сетевых подходов как одной из социологических перспектив, приведены основные понятия и концепты этого направления*

социологического теоретизирования. Предпринята попытка применения концептов акторно-сетевого подхода к профессии как социотехнической актор-сети и формированию профессии (профессионализации) как процессу перевода и создания актор-сети, «монополизации экспертизы» профессией как созданию протяженной сети. В статье представлены примеры рассмотрения деятельности профессионалов и их взаимодействий в социотехнических системах в исследованиях представителей акторно-сетевого подхода и рассмотрены возможности применения принципов акторно-сетевой теории в контексте исследования профессий и профессиональной структуры общества. Предпринята попытка обобщения характеристик и деятельности профессионалов, определяемых в рамках исследований в русле акторно-сетевого подхода и поиска потенциальных отправных точек исследования профессий на основании акторно-сетевого подхода. Социотехнологическая природа профессий, существование профессии как сети взаимодействий и одновременно профессионала как актора в других сетях, протяженность сетей экспертного знания как доминирующего способа объяснения явлений могут быть рассмотрены в качестве общих основ рассмотрения профессиональной деятельности средствами акторно-сетевого подхода.

**Ключевые слова:** профессия, профессионализация, акторно-сетевая теория, социоматериальность, социология профессий, современные социологические теории, модернизация, рынок труда, модерн, трудоустройство, государство, образование, высшее образование

## HANNA KUROVSKA

### Application of basics of actor-network approach to sociology of professions

*The article is devoted to theoretical approaches in the domain of sociology of professions and in particular the application of the concepts of actor-network theory in the study of the phenomenon of professions. Social transformations of the late XX — early XXI centuries, and, in particular, changes in the professional structure of society lead to criticism of the profession as a category of analysis and the existing analytical apparatus of «social sociology» in the study of professions and occupations. The article lists and considers the main paradigms and approaches to the study of the phenomenon of professions in the sociological perspective, the main angles and emphases within these approaches. The text presents the basic terms and ideas of the actor-network approach as one of the sociological perspectives, presents the basic terms and concepts of this area of sociological theorizing. An attempt was made to apply the concepts of actor-network approach to the profession as a socio-technical actor network and the formation of the profession (professionalization) as a process of translation and creation of the actor network, «monopolization of expertise» by the profession as an extended network. The article presents examples of consideration of the activities of professionals and their interactions in socio-technical systems in the research of the actor-network approach and considers the possibility of applying the principles of actor-network theory in the context of research professions and professional structure of society. An attempt is made to generalize the characteristics and activities of professionals carried out in the framework of research in the actor-network approach and find potential starting points for the study of professions in line with actor-network theory. Socio-technological nature of professions, the existence of the profession as a network of interactions and at the same time a professional as an actor in other networks, the length of networks of expert knowledge as the dominant way to explain phenomena, can be considered as general principles of professional activity.*

**Keywords:** profession, professionalization, actor-network theory, sociomateriality, sociology of professions, modern sociological theories, modernization, labour market, modernity, employment, state, education, higher education

## SOCIOGRAPHY

### SERHII SHAPOVALOV,

*MA in Political Science and Public Administration, political analyst at the Ilko Kucheriv «Democratic Initiatives» Charitable Foundation (33 Olesia Honchara St., Kyiv, 01054)*

*shapovalov@dif.org.ua*

*<https://orcid.org/0000-0002-0790-4454>*

### **The Day of Ukrainian Writing and Language — 2021: Is the use of Ukrainian as an official language in the public sphere increasing?<sup>1</sup>**

In April 2019, the Ukrainian parliament passed a bill aiming to enhance the status of the Ukrainian language in all spheres of society. In July 2021, a number of new requirements (as part of language legislation) came into force. The emphasis was placed on the media, publishing industry, entertainment and public services. In order to find out how ordinary Ukrainians perceive the changes brought about by the new language legislation, the Ilko Kucheriv «Democratic Initiatives» Foundation together with Razumkov Centre Sociological Service carried out a nationwide survey. The survey was conducted from 29 July to 4 August 2021, and it covered all Ukraine's regions, except for the Autonomous Republic of Crimea and non-government controlled areas in Donetsk and Luhansk oblasts<sup>2</sup>. Data were collected by means of a face-to-face interview at the respondent's place of residence. In total, 2,019 persons aged 18 and over, as well as from different socio-demographic groups, were interviewed. The theoretical sampling error did not exceed 2.3%. The survey was funded as part of the MATRA project by the Embassy of the Kingdom of the Netherlands.

#### *The main findings of the survey are as follows*

About 55%<sup>3</sup> of Ukrainian citizens support the requirement (as part of the language legislation) that service sector employees should communicate with customers

---

1 First published on the «Democratic Initiatives» website on 9 November 2021. Available at <https://dif.org.ua/article/the-day-of-ukrainian-writing-and-language-2021-is-the-use-of-the-state-language-in-the-public-sphere-increasing>

2 *Oblast* (which roughly corresponds to province) is a sub-national entity in Ukraine.

3 The figures (except those in tables) are rounded to the nearest integer.

---

*Цитування:* Shapovalov, S. (2022). The Day of Ukrainian Writing and Language — 2021: Is the use of Ukrainian as an official language in the public sphere increasing? *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 207–215.

in Ukrainian (having the option to communicate in other languages on demand). 21% do not favour this measure, and 18% say that it makes no difference to them.

The majority of those favouring the idea of mandatory communication in Ukrainian in the service sector reside in the West (74%) and Centre (62%). 11% and 14% respectively are against this measure. In the South and East of Ukraine, 33% and 38% of respondents expressed support for this requirement, whereas almost as many (37% and 33%) were against it. In the two latter regions, the proportion of those who do not have a strong opinion on the matter is roughly the same (see Table 1).

Table 1

**The answers given by respondents to the question:  
«Do you support (as part of the language legislation) the requirement that service sector employees should communicate with customers in Ukrainian (having the option to communicate in other languages on demand)?», %**

| <i>Answer options</i>                        | <i>Region of residence</i> |      |        |       |      |
|--|----------------------------|------|--------|-------|------|
|  | Ukraine as a whole         | West | Centre | South | East |
| Yes  | 54.9                       | 73.8 | 61.6   | 33.3  | 37.7 |
| No   | 20.9                       | 11.1 | 14.1   | 37.1  | 32.5 |
| It makes no difference to me                 | 17.6                       | 7.7  | 19.3   | 23.3  | 21.6 |
| No opinion or refusal to answer the question | 6.6                        | 7.3  | 5.1    | 6.3   | 8.3  |

The attitude towards the language legislation does not depend on a respondent's age, at least when the general population is analysed (see Table 2). However, political party affiliation plays a significant role: proponents of mandatory communication in Ukrainian in the service sector mostly lean towards «European Solidarity» (74%), «Servant of the People» (64%) and «Fatherland» (63%). Far fewer supporters of the «Opposition Platform — For Life» camp (29%) are in favour of this requirement (see Table 3).

Table 2

**The answers given by respondents of different age groups to the question about mandatory communication in Ukrainian in the service sector, %**

| <i>Answer options</i>                        | <i>Age group</i> |                 |                 |                 |                       |
|--|------------------|-----------------|-----------------|-----------------|-----------------------|
|  | 18–29 years old  | 30–39 years old | 40–49 years old | 50–59 years old | 60 years old and over |
| Yes  | 58.3             | 56.2            | 54.1            | 53.9            | 53.0                  |
| No   | 18.4             | 20.0            | 20.8            | 22.2            | 22.6                  |
| It makes no difference to me                 | 17.8             | 18.0            | 18.2            | 17.5            | 17.0                  |
| No opinion or refusal to answer the question | 5.5              | 5.9             | 6.8             | 6.4             | 7.5                   |



Table 3

**The answers given by respondents to the question about mandatory communication in Ukrainian in the service sector with regard to their party affiliation, %**

| <i>Answer options</i>                        | <i>Party affiliation</i> |                                  |                       |              |
|--|--------------------------|----------------------------------|-----------------------|--------------|
|  | «Servant of the People»  | «Opposition Platform — For Life» | «European Solidarity» | «Fatherland» |
| Yes  | 63.9                     | 28.8                             | 73.6                  | 63.0         |
| No   | 15.9                     | 46.0                             | 13.9                  | 15.8         |
| It makes no difference to me                 | 14.5                     | 19.1                             | 9.3                   | 17.0         |
| No opinion or refusal to answer the question | 5.8                      | 6.0                              | 3.2                   | 4.2          |

What plays a crucial role in determining a respondent's attitude to the new language legislation is the language perceived by them as native: whilst 63% of those regarding Ukrainian as their native language display a positive attitude towards mandatory communication in Ukrainian in the service sector, among Russian speaking respondents support for this measure stands at only 26% (see Table 4). Further, the respondent's native language has turned out to be more important than the region of residence. Almost half of those living in the South and East but regarding Ukrainian as their native language support the above-mentioned language requirement, and nearly as many Russian speakers oppose this measure — despite residing in the West and Centre, i.e. the regions where the majority of people speak Ukrainian (see Table 5).

Table 4

**The answers given by respondents to the question about mandatory communication in Ukrainian in the service sector with regard to their native language, %**

| <i>Answer options</i>                        | <i>Native language</i> |         |
|--|------------------------|---------|
|  | Ukrainian              | Russian |
| Yes  | 62.6                   | 26.4    |
| No   | 15.7                   | 43.8    |
| It makes no difference to me                 | 15.9                   | 21.5    |
| No opinion or refusal to answer the question | 5.7                    | 8.3     |

Almost two thirds of those surveyed are sure that the use of Ukrainian in the service sector has increased: 25% of them chose the option «slightly» and 33% ticked «significantly». Yet, 31% of respondents did not notice any change in this respect.

An increase in the use of Ukrainian in the service sector was reported in all regions of this country, but especially in the East: 20% and 44% of those interviewed reported a slight and a significant increase respectively. However, 41% of those residing in the South hold the view that no change has taken place (see Table 6).

Table 5

The answers given by respondents to the question about mandatory communication in Ukrainian in the service sector with regard to their native language and the region of residence, %

| Answer options                               | Region of residence |         |            |         |
|--|---------------------|---------|------------|---------|
|  | West–Centre         |         | South–East |         |
|  | Native language     |         |            |         |
|  | Ukrainian           | Russian | Ukrainian  | Russian |
| Yes  | 69.1                | 36.5    | 46.3       | 23.6    |
| No   | 10.7                | 41.2    | 28.5       | 44.3    |
| It makes no difference to me                 | 14.3                | 17.6    | 20.2       | 22.5    |
| No opinion or refusal to answer the question | 5.9                 | 4.7     | 4.9        | 9.6     |

Table 6

The answers given by respondents to the question: «Which change in the use of Ukrainian in the service sector have you noticed over the past six months?», %

| Answer options  | Region of residence |      |        |       |      |
|---|---------------------|------|--------|-------|------|
|   | Ukraine as a whole  | West | Centre | South | East |
| The use of Ukrainian has significantly decreased            | 0.8                 | 2.1  | 0.4    | 0.4   | 0.4  |
| The use of Ukrainian has slightly decreased                 | 2.1                 | 5.2  | 1.8    | 0.4   | 0.8  |
| The use of Ukrainian has slightly increased                 | 25.4                | 23.0 | 31.9   | 21.6  | 19.9 |
| The use of Ukrainian has significantly increased            | 33.2                | 25.1 | 31.0   | 31.5  | 44.2 |
| There has been no noticeable change in the use of Ukrainian | 31.3                | 37.6 | 30.3   | 40.7  | 22.9 |
| No opinion or refusal to answer the question                | 7.2                 | 7.1  | 4.5    | 5.4   | 11.8 |

As far as interpersonal communication is concerned, 14% of respondents say that they always switch from their native language to that of their interlocutor. 41% do that depending on the situation, and another 41% continue speaking their native language (see Table 7). In addition, those whose native language is Russian are less likely to switch to the language of their conversation partner (see Table 8).

People usually speak in everyday life the language they regard as native. Nevertheless, there can be exceptions. In Ukraine, for example, a person may think of Ukrainian as their native language but tends to communicate in Russian. Therefore, it makes sense to find out the relationship between a respondent's native language and the language they use in daily life.

Table 7

The answers given by respondents to the question: «Do you switch from the language you usually speak to that of your interlocutor?», %

| Answer options                               | Region of residence |      |        |       |      |
|--|---------------------|------|--------|-------|------|
|  | Ukraine as a whole  | West | Centre | South | East |
| Yes, I do                                    | 13.9                | 6.3  | 18.1   | 11.6  | 15.6 |
| Yes, in some cases                           | 41.1                | 33.1 | 51.5   | 25.7  | 40.4 |
| No, I never do                               | 40.6                | 56.7 | 26.5   | 56.0  | 39.7 |
| No opinion or refusal to answer the question | 4.4                 | 4.0  | 3.9    | 6.6   | 4.3  |

Table 8

The answers given by respondents to the question: «Do you switch from the language you usually speak to that of your conversation partner?» with regard to their native language, %

| Answer options                               | Native language |         |
|--|-----------------|---------|
|  | Ukrainian       | Russian |
| Yes, I do                                    | 14.6            | 10.7    |
| Yes, in some cases                           | 42.9            | 33.3    |
| No, I never do                               | 38.1            | 51.2    |
| No opinion or refusal to answer the question | 4.4             | 4.7     |

Table 9 shows that 77% of those considering Ukrainian to be their native language use Ukrainian in everyday communication as well. However, among those considering Russian to be their native language and speaking Russian in daily life this figure reaches 95%.

Table 9

The relationship between a respondent's native language and the language in which he/she communicates in everyday life<sup>a</sup>

| Answer options              | Native language |         |
|-----------------------------|-----------------|---------|
|                             | Ukrainian       | Russian |
| Communicate in Ukrainian, % | 76.9            | 2.8     |
| Communicate in Russian, %   | 20.0            | 94.8    |

<sup>a</sup> The percentages do not add up to 100 because of lack of the data for those whose native language is other than Ukrainian or Russian and those who did not give a definite answer.

According to the data, a fifth of those interviewed speak in everyday life the language they do not regard as native. Probably, they think of the Ukrainian language as an attribute of Ukrainian national identity but continue to speak Russian by habit. This tendency is more obvious in the South and East, where nearly half (47%) of the respondents who consider Ukrainian to be their native language said that they used Russian in everyday communication. In contrast, speaking Ukrainian in daily life is customary for residents of the West and Centre (see Table 10).

Table 10

**The relationship between a respondent's native language and the language in which he/she communicates in everyday life with regard to the region of residence**

| <i>Answer options</i>       | <i>Region of residence</i> |         |            |         |
|-----------------------------|----------------------------|---------|------------|---------|
|                             | West–Centre                |         | South–East |         |
|                             | <i>Native language</i>     |         |            |         |
|                             | Ukrainian                  | Russian | Ukrainian  | Russian |
| Communicate in Ukrainian, % | 89.5                       | 9.6     | 44.5       | 0.7     |
| Communicate in Russian, %   | 9.4                        | 86.7    | 47.0       | 97.1    |

Almost four fifths of Ukrainian citizens regard Ukrainian as their native language. Besides, the West has the highest proportion of those saying that Ukrainian is their native language (97%), followed by the Centre (88%). The corresponding figures for the South and East are markedly lower, amounting to 56% and 59% respectively (see Table 11).

Table 11

**The answers given by respondents to the question:  
«Which language do you consider to be your native?», %**

| <i>Answer options</i>                        | <i>Region of residence</i> |      |        |       |      |
|--|----------------------------|------|--------|-------|------|
|  | Ukraine as a whole         | West | Centre | South | East |
| Ukrainian                                    | 78.3                       | 96.7 | 87.8   | 55.6  | 58.5 |
| Russian                                      | 18.0                       | 1.7  | 9.8    | 40.7  | 34.2 |
| Other  | 1.1                        | 0.4  | 0.3    | 1.7   | 2.6  |
| No opinion or refusal to answer the question | 2.6                        | 1.3  | 2.2    | 2.1   | 4.7  |

Whether a respondent perceives Ukrainian or Russian as their native language depends, to a certain extent, on how old they are. For instance, 83% of those aged between 18 and 29 chose the option «Ukrainian is my native language», compared to 74% among respondents over 60 (see Table 12). This pattern also holds true for the South and East, where, as mentioned above, less than two thirds of the population consider Ukrainian to be their native language (see Table 13).

Table 12

**The answers given by respondents of different age groups to the question:  
«Which language do you consider to be your native?», %**

| <i>Answer options</i>                        | <i>Age group</i> |                 |                 |                 |                       |
|--|------------------|-----------------|-----------------|-----------------|-----------------------|
|  | 18–29 years old  | 30–39 years old | 40–49 years old | 50–59 years old | 60 years old and over |
| Ukrainian                                    | 83.3             | 78.1            | 80.7            | 79.3            | 73.6                  |
| Russian                                      | 13.5             | 17.2            | 15.9            | 18.7            | 22.0                  |
| Other  | 0.3              | 1.5             | 1.1             | 0.6             | 1.6                   |
| No opinion or refusal to answer the question | 2.9              | 3.2             | 2.3             | 1.5             | 2.8                   |

Table 13

**The answers given by respondents belonging to different age groups  
and living in the South and East of Ukraine to the question:  
«Which language do you consider to be your native?», %**

| <i>Answer options</i>                           | 18–29<br>years old | 30–39<br>years old | 40–49<br>years old | 50–59<br>years old | 60 years<br>old and<br>over |
|---|--------------------|--------------------|--------------------|--------------------|-----------------------------|
| Ukrainian                                       | 63.6               | 60.0               | 57.3               | 57.9               | 53.1                        |
| Russian   | 30.5               | 33.3               | 36.6               | 37.6               | 40.2                        |
| Other   | 0.8                | 3.0                | 2.3                | 1.5                | 3.1                         |
| No opinion or refusal to<br>answer the question | 5.1                | 3.6                | 3.8                | 3.0                | 3.6                         |

Community type (city, town or village) also plays a part in a person's language choice. Those living in small towns and rural areas much more often consider Ukrainian to be their native language than large city residents (see Table 14). This pattern remains true for the South and East although the corresponding figures are lower. Further, respondents from these two regions who live in cities with a population of over 1 million are more likely to gravitate towards Russian (see Table 15).

Table 14

**The answers given by respondents to the question:  
«Which language do you consider to be your native?»  
with regard to the community type, %**

| <i>Answer options</i>                           | <i>Community type</i>                                 |  |  |                             |
|---|---|--|--|-----------------------------|
|   | Cities having<br>a population<br>of over 1<br>million | Cities having<br>a population<br>of 100 to 999<br>thousand | Towns<br>having a<br>population<br>of under 99<br>thousand | Small towns<br>and villages |
| Ukrainian                                       | 54.5  | 76.2   | 81.6   | 87.9                        |
| Russian   | 39.5  | 19.7   | 14.6   | 9.8                         |
| Other   | 1.1   | 2.4  | 0.5  | 0.8                         |
| No opinion or refusal to answer<br>the question | 4.8   | 1.7  | 3.3  | 1.4                         |

It is reasonable to assume that young people residing in large cities in the South and East of Ukraine (i.e. cities with a population of over 1 million) will opt for Ukrainian as a native language. Nonetheless, additional research with a larger sample (more than 2,000 respondents) is needed in order to assess the plausibility of this hypothesis. Such a survey should have four variables: a respondent's age, native language, region of residence and community type.

The answers given by residents of the South and East of Ukraine to the question:  
 «Which language do you consider to be your native?»  
 with regard to the community type, %

| Answer options                               | Community type                               |   |  |                          |
|--|--|---|--|--------------------------|
|  | Cities having a population of over 1 million | Cities having a population of 100 to 999 thousand | Towns having a population of under 99 thousand | Small towns and villages |
| Ukrainian                                    | 35.9   | 57.3  | 58.0   | 73.9                     |
| Russian                                      | 54.5   | 37.4  | 34.3   | 22.6                     |
| Other  | 2.0  | 5.3   | 1.4  | 1.5                      |
| No opinion or refusal to answer the question | 7.6  | –   | 6.3  | 1.9                      |

Received 15.02.2022

## СЕРГІЙ ШАПОВАЛОВ

### День української писемності та мови — 2021: чи стає державної мови більше в публічному просторі?

Щороку 9 листопада в Україні відзначають День української писемності та мови. До цієї знаменної дати Фонд «Демократичні ініціативи імені Ілька Кучеріва» підготував прес-реліз за результатами опитування щодо ставлення громадян до вживання української мови як державної в різних сферах суспільного життя, зокрема в секторі послуг. В опитуванні, яке проводилося з 29 липня до 4 серпня 2021 року, взяло участь 2019 осіб старше 18 років з усіх регіонів України, за винятком Автономної Республіки Крим та тимчасово окупованих територій у Донецькій і Луганській областях. Респонденти мали відповісти на такі питання: а) чи підтримують вони норму мовного закону стосовно обов'язкового обслуговування українською мовою за збереження можливості обслуговування клієнтів іншими мовами на їхнє прохання; б) які зміни вони (опитувані) помітили за останні півроку стосовно частоти вживання української мови в сфері обслуговування й торгівлі; в) чи переходять вони з рідної на іншу мову спілкування, яку теж знають, якщо співрозмовник звертається до них цією мовою; г) яку мову вони вважають рідною. Згідно з даними опитування, істотну роль у підтримці вищезазначеної норми мовного закону відіграють: регіон проживання й рідна мова респондента/респондентки, а також їхні політичні вподобання. Варто зауважити, що мова, яку респондент/респондентка вважають своєю рідною, виявилася більш значущим чинником, ніж регіон проживання.

**Ключові слова:** державна мова, мовне законодавство, сфера обслуговування, рідна мова, мова повсякденного спілкування, політичні вподобання, регіони України

## СЕРГЕЙ ШАПОВАЛОВ

### День украинской письменности и языка — 2021: становится ли государственного языка больше в публичном пространстве?

Ежегодно 9 ноября в Украине отмечают День украинской письменности и языка. К этой знаменательной дате Фонд «Демократические инициативы имени Илька Кучерива» подготовил пресс-релиз по результатам опроса касательно отношения граждан к употреблению украинского языка как государственного в различных сферах общественной жизни, в частности, в секторе услуг. В опросе, который проводился с 29 июля по 4 августа 2021 года, приняло участие 2019 респондентов старше 18 лет из всех регионов Украины, за исключением Автономной Республики Крым и временно оккупированных территорий в Донецкой и Луганской областях. Респонденты должны были ответить на следующие вопросы: а) поддерживают ли они норму языкового закона относительно обязательного обслуживания на украинском при сохранении возможности обслуживания клиентов на других языках по их просьбе; б) какие изменения они (опрошенные) заметили за последние полгода относительно частоты употребления украинского языка в сфере обслуживания и торговли; в) переходят ли они с родного на другой язык общения, которым тоже владеют, если собеседник обращается к ним на этом языке; г) какой язык они считают родным. Согласно данным опроса, существенную роль в поддержке вышеуказанной нормы языкового закона играют: регион проживания и родной язык респондента/респондентки, а также их политические предпочтения. Стоит отметить, что язык, который респондент/респондентка считают своим родным, оказался более значимым фактором, чем регион проживания.

**Ключевые слова:** государственный язык, языковое законодательство, сфера обслуживания, родной язык, язык повседневного общения, политические предпочтения, регионы Украины

## SERHII SHAPOVALOV

### The Day of Ukrainian Writing and Language — 2021: Is the use of Ukrainian as an official language in the public sphere increasing?

The Day of Ukrainian Writing and Language is celebrated in this country every 9 November. On this occasion, the Ilko Kucheriv «Democratic Initiatives» Foundation published a press release that included findings from a survey on the attitudes of Ukrainian citizens towards the use of Ukrainian as an official language in various spheres such as service industry. The survey was carried out from 29 July to 4 August 2021, and it covered all Ukraine's regions, except for the Autonomous Republic of Crimea and non-government controlled areas in Donetsk and Luhansk oblasts. In total, 2,019 people aged 18 and over were interviewed. Respondents were supposed to answer the following questions: a) whether they support (as part of the language legislation) the requirement that service sector employees should communicate with customers in Ukrainian (having the option to communicate in other languages on demand); b) what changes in the use of Ukrainian in the service sector they have noticed over the past six months; c) whether they switch from their native language to the language of their conversation partner; d) what language they consider to be their native. According to the data, a respondent's native language and region of residence, as well as his/her political preferences, determine their attitude towards the requirement described above. It is worth pointing out that the respondent's native language has proved to be more important than the region of residence.

**Keywords:** official language, language legislation, service sector, native language, language of everyday communication, political preferences, regions of Ukraine

## ДЕПАРТАМЕНТ АТЕСТАЦІЇ КАДРІВ ВИЩОЇ КВАЛІФІКАЦІЇ МОН УКРАЇНИ ІНФОРМУЄ...

### *У 2021 році захистили дисертації на здобуття наукового ступеня доктора соціологічних наук:*

- Бойко Наталія Леонідівна. «Інтернет як ресурс демократизації українського суспільства». Інститут соціології НАН України.
- Гугнін Едуард Анатолійович. «Теоретико-соціологічна рефлексія зовнішнього впливу на соціальні системи». Запорізький Класичний приватний університет.
- Яремчук Сергій Степанович. «Організаційні та інституційні трансформації конфесійних практик у сучасному українському соціумі». Київський національний університет імені Тараса Шевченка МОН України.

### *У 2021 році захистили дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата соціологічних наук:*

- Акулов Михайло Іванович. «Концепція часу в акторно-мережевій теорії: особливості побудови та концептуальні суперечності». Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
- Бондаренко Олег Валерійович. «Трансформація корпоративної культури в соціально-економічному просторі України». Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
- Джуган Руслана Іванівна. «Соціальні аспекти реалізації потреб людей похилого віку у сучасному українському суспільстві (на прикладі Закарпатської області)». Львівський національний університет імені Івана Франка.
- Кацьора Олександр Валентинович. «Формування соціального підприємництва в контексті соціальних проблем (на прикладі Закарпатської області)». Інститут соціології НАН України.
- Кізілова Ксенія Олександрівна. «Соціальний капітал: структура, динаміка та джерела в Україні». Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
- Курінько Ростислав Миколайович. «Особливості становлення соціально відповідального бізнесу в Україні». Інститут соціології НАН України.
- Лінцова Надія Юріївна. «Споживання в стилі життя мешканців сіл». Інститут соціології НАН України.
- Локоткова-Терновая Ольга Юріївна. «Інтракомунікації та їхня роль у функціонуванні сучасної організації». Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
- Павлега Олена Сергіївна. «Соціологічна методологія у соціальній політиці: вітчизняний досвід та перспективи використання». Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.



- Прохорова Анна Андріївна. «Фреймінг-аналіз в історико-соціологічних інтерпретаціях протестних подій: на прикладі Євромайдану 2013–2014 років». Інститут соціології НАН України.
- Проценко Ольга Олександрівна. «Волонтерські практики в умовах вимушеної міграції в сучасній Україні: чинники та наслідки актуалізації». Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
- Селещук Григорій Павлович. «Соціальний капітал спільнот трудових мігрантів у країнах Європейського Союзу». Львівський національний університет імені Івана Франка. Бенчак Олеся Федорівна. «Соціологічні виміри кордонів і транскордонних взаємодій». Львівський національний університет імені Івана Франка.
- Соколовський Іван Вікторович. «Соціологічний вимір корпоративної репутації». Інститут соціології НАН України.
- Стукал Олена Володимирівна. «Конструкти толерантності у свідомості української молоді: досвід емпіричного дослідження». Інститут соціології НАН України.
- Хміль Ярина Василівна. «Соціологічні аспекти використання Інтернету у повсякденному житті українського студентства». Львівський національний університет імені Івана Франка.
- Шкурапет Наталія Іванівна. «Мережева взаємодія соціальних інститутів сім'ї, освіти та охорони здоров'я як фактор формування здорового способу життя сучасних підлітків». Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна.
- Щиголь Ірина Василівна. «Українське письменство як соціально-професійна група: історико-соціальна динаміка становлення (кінець XVIII — початок XX століття)». Київський національний університет імені Тараса Шевченка.
- Яворська Євгенія Феліксівна. «Функціональний статус культури в соціологічних теоріях індустріального суспільства». Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

*Матеріал підготувала секретар Спеціалізованої Ради  
Інституту соціології НАНУ АЛЛА ПЕТРІВНА МУХАЄВА*

*Одержано 08.02.2022*

## НАУКОВЕ ЖИТТЯ

УДК 316.4

### ОЛЬГА МАКСИМЕНКО,

*магістр психології, провідний соціолог відділу методології і методів соціології Інституту соціології НАН України (01021, Київ, вул. Шовковична, 12)*

### OL'HA MAKSYMENKO,

*MA in Psychology, leading sociologist at the Department of Methodology and Methods of Sociology, Institute of Sociology, National Academy of Sciences of Ukraine (12 Shovkovychna St., Kyiv, 01021)*

*olga.maksimenko.65@gmail.com*

*https://orcid.org/0000-0003-2804-2790*

## «Глобальні та локальні кризи: переосмислюючи українське суспільство». XV Міжнародні соціологічні читання пам'яті Наталії Паніної та Валерія Хмелька<sup>1</sup>

Вона лишила по собі унікальну спадщину, яка охоплює методологію, ґрунтовне знання та професійну етику... Якщо замислитися над усіма її новаторськими досягненнями, то просто вражає, що одна людина могла мати таку величезну прозорливість і вплив на свою царину діяльності.

*Евелін Дж. Бромет про Наталію Паніну*

Справжній учений, яких часто описують в ідеалі, але яких не так часто можна зустріти в реальності.

*Мелвін Кон про Валерія Хмелька*

10 грудня 2021 року в Інституті соціології Національної академії наук України відбулися Міжнародні соціологічні читання на тему «**Глобальні та локальні кризи: переосмислюючи українське суспільство**». На Читаннях ушанували пам'ять **Наталії Вікторівни Паніної (1949–2006)** та **Валерія Євгеновича Хмелька (1939–2021)**, двох визначних постатей в історії вітчизняної філософської й соціологічної думки, чії наукові здобутки, активна громадянська позиція та відданість справі відомі далеко за межами України.

---

1 Скорочену версію цього матеріалу (під назвою «Українське суспільство: відгомін глобальних криз і спалахи локальних») опубліковано в часописі «Український соціум» (2021, № 4).

*Цитування:* Максименко, О. (2022). «Глобальні та локальні кризи: переосмислюючи українське суспільство». XV Міжнародні соціологічні читання пам'яті Наталії Паніної та Валерія Хмелька. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 1, 218–236.

Співорганізаторами заходу традиційно виступили Соціологічна асоціація України та Соціологічний центр імені Н.В. Паніної.

Цього року (як і торік) Соціологічні читання відбувалися у змішаному форматі. Частина учасників і гостей зібралися в актовій залі Інституту, де спершу тривало пленарне засідання, а після перерви — круглий стіл та оголошення результатів конкурсу «Кращий молодий соціолог року — 2020–2021». Крім того, всі охочі могли долучитися до роботи Читань за допомоги платформи «Zoom». Технічне забезпечення та супровід події взяв на себе провідний науковий співробітник відділу методології і методів соціології ІС НАН України Сергій Дембіцький.

З привітальним словом до присутніх на заході звернулися: **Валерій Ворона**, на той час директор Інституту соціології<sup>1</sup>, академік НАН України, та президент САУ, член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України **Віль Бакіров**. Принагідно вони відзначили безцінний внесок Наталії Вікторівни та Валерія Євгеновича у становлення й розвиток соціологічної науки в незалежній Україні.

Ті, кому пощастило працювати та спілкуватися з Наталією Паніною, знають її як надзвичайно продуктивну та ініціативну людину, яка не боялася крокувати в нове й невідоме. Вона першою (разом з працівниками Інституту геронтології Академії медичних наук колишнього СРСР) долучилася до міжнародних порівняльних досліджень способу життя людей похилого віку, першою (разом з Миколою Чуриловим у Центрально-Українському відділенні Всесоюзного центру дослідження громадської думки) створила загальнореспубліканську опитувальну мережу, а також розробила методичні аспекти побудови репрезентативної вибірки для дорослого населення України. У 1992 році Наталія Паніна розпочала апробацію методики для систематичного вимірювання соціальних процесів в українському суспільстві. Згодом цей проект перетворився на головне джерело отримання систематичної соціологічної інформації для представників влади, наукової спільноти та громадськості України, а також зарубіжних учених. Останні, за визнанням німецького професора соціології Гельмута Штайнера, завдяки Н. Паніній отримали неоціненну можливість досліджувати українське суспільство та його розвиток у порівняльній перспективі.

За результатами моніторингу, незмінним організатором якого з 1994 по 2006 рік була Наталія Вікторівна, опубліковано численні монографії, наукові та публіцистичні статті. Крім того, Н. Паніна першою підготувала систематизований курс лекцій з технології соціологічного дослідження в Україні та видала методичний посібник з опитувань громадської думки.

У грудні 2015 року за роботу «Вимірювання соціальних змін в українському суспільстві. Соціологічний моніторинг» Наталію Паніну було посмертно нагороджено Державною премією в галузі науки і техніки (Указ Президента України № 686/2015). Разом із нею — за участь у цьому проекті — лауреатами Державної премії стали й інші провідні вчені, працівники Інституту соціології НАН

1 З 22 грудня 2021 року директором Інституту соціології є член-кореспондент НАН України Євген Іванович Головаха.

України: тодішній директор Інституту Валерій Ворона, заступники директора Євген Головаха та Микола Шульга, завідувачі відділів Олександр Вишняк, Юрій Саєнко (обидва, на жаль, теж уже відійшли у вічність), Сергій Макеєв, Олена Злобіна, Наталія Костенко та генеральний директор компанії «TNS Ukraine» Микола Чурилов.

Не можна не згадати й про те, з якою відповідальністю Наталія Паніна ставилася до професії соціолога та його публічної ролі, наголошуючи, що соціологи мають не лише сумлінно та старанно досліджувати суспільство, в якому живуть, а й донести отримані (достовірні!) дані — як до своїх колег, так і до пересічних громадян, а також до представників політикуму. Адже, не знаючи реального стану справ у суспільстві, неможливо виробити адекватні та ефективні шляхи для його покращення, зокрема для виходу з кризи, в якій українське суспільство перебуває впродовж останніх років.

Рішучість, завдяки якій Наталія Вікторівна підкорювала нові висоти, поєднувалася в ній з високою професійною компетентністю та вимогливістю. Як голова Комісії з професійної етики Соціологічної асоціації України, Наталія Вікторівна брала найактивнішу участь у розробленні Кодексу професійної етики соціолога. Вона ж була й авторкою ідеї про організацію конкурсу серед молодих соціологів, щоб заохотити їх до наукових пошуків та оприлюднення результатів своїх розвідок. Тому щороку 10 грудня, в день народження Наталії Вікторівни (який до того ж збігається з Міжнародним днем прав людини), на Панінських читаннях підбивають підсумки конкурсу «Кращий молодий соціолог» і оголошують переможців та призерів.

Надзвичайно багато для розбудови української соціології як галузі науки та сфери практичної діяльності зробив і Валерій Хмелько. Сучасне покоління соціологів пам'ятає Валерія Євгеновича передусім як фахівця в царині соціології особистості, макросоціології та електоральної соціології, як професора кафедри соціології Національного університету «Києво-Могилянська академія», а також як президента Київського міжнародного інституту соціології — надійної інституції з бездоганною репутацією. Утім, мабуть, не всім відомо, що за першою освітою В. Хмелько — фізик-теоретик. Після закінчення Київського держуніверситету імені Т. Г. Шевченка в 1961 році Валерій Євгенович деякий час викладав фізику студентам-іноземцям підготовчого факультету КДУ. За словами Романа Ленчовського, багатолітнього друга й колеги В. Хмелька, в ті роки робота зі студентами з інших країн (переважно з «третього світу», а також із «соцтабору») передбачала формування в них лояльного ставлення до «радянської дійсності», оскільки була частиною мегапроєкту «радянізації» країн-сателітів СРСР та експорту соціалістичної ідеології. Таке викладання-виховання «провокувало» появу в молодого фахівця непростих запитань щодо суперечливих явищ нашого повсякдення. Щоб і далі працювати й жити чесно, по совісті (а це змолоду було для Валерія Євгеновича моральним імперативом), потрібно було на такі запитання знаходити відповіді на тому рівні науковості, який уже опанував молодий дослідник зі своїх природознавчих студій. Цей потяг до з'ясування засадничих світоглядних проблем привів В. Хмелька до філософського факультету, який він успішно закінчив 1971 року.

Курсова робота Валерія Хмелька про інтелігенцію була сміливою й новаторською. Він показав, що з погляду марксизму власність — це не тільки володіння, а й розпорядження засобами виробництва, тому інтелігенція — це не верства, а два класи: ті, хто розпоряджається (номенклатура), і «пролетарі» розумової праці. А у статті «Виробничі відносини і суспільне виробництво життя», опублікованій 1973 року у виданні «Вісник Київського університету. Серія філософії», В. Хмелько говорить про «інформаційне виробництво життя», яке має заступити місце індустріального. Інакше кажучи, він передбачив прихід інформаційного суспільства. І сталося це за сім років до публікації праці американського соціального філософа й футуролога Елвіна Тофлера «Третя хвиля» («The Third Wave»), в якій обстоюється концепція «надіндустріальної цивілізації».

Теорія динаміки зміни домінант макроструктури суспільного самовідтворення, окреслена Валерієм Хмельком у зазначеній публікації та розвинена в кандидатській дисертації («Зміст і структура виробничих відносин як предмета загальносоціологічного дослідження»), є одним з найвизначніших надбань цього багатогранного вченого. До інших, не менш значущих здобутків Валерія Євгеновича належать: дослідження спрямованості особистості й методика оцінювання зв'язків когнітивних та емотивних складників особистісних диспозицій, перші лонгітюдні дослідження соціальних структур та особистості за умов радикальних трансформацій, концепція лінгво- та біетнічної гетерогенності етнонаціональної структури України, оцінка динаміки макросоціальних змін в українському суспільстві та оцінка ставлення населення України до незалежності. Він активно співпрацював з польськими та американськими соціологами, зокрема, з професором Університету Джонса Гопкінса (Johns Hopkins University) та президентом Американської соціологічної асоціації (у 1987–1988 роках) Мелвіном Коном. А наприкінці 1980-х В. Хмелько долучився до політичної діяльності, ставши членом координаційної ради «Демократичної платформи» та співголовою оргкомітету Партії демократичного відродження України.

Як Валерій Євгенович, так і Наталія Вікторівна присвятили своє життя та науковій пошуку ґрунтовному й усебічному дослідженню українського суспільства. Однак робили вони це дещо по-різному. Наталія Вікторівна приділяла велику увагу конструюванню показників (як-от інтегральний індекс соціального самопочуття населення, індекс аномійної деморалізованості, інтегральний індекс національної дистанції для характеристики міжетнічної/міжнаціональної толерантності тощо), які дають змогу «зафіксувати» стан суспільства в конкретний момент, щоби потім на цьому підґрунті здійснювати регулярні спостереження й порівняння. А от Валерій Євгенович більше зосереджувався на макросоціальних змінах і прогнозуванні соціальних процесів<sup>1</sup>.

1 Про життєвий шлях і науковий доробок В.Є. Хмелька та Н.В. Паніної, а також про конкурс «Кращий молодий соціолог року» можна докладніше дізнатися з таких праць: Головаха, Є. (упорядн.), Урсуленко, К. (упорядн.) (2007). Наталія Вікторівна Паніна: *життя, наукова діяльність, шлях у майбутнє*. Київ: Факт; Ленчовський, Р. (2019). До 80-річчя Валерія Євгеновича Хмелька. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 211–215; Національний університет «Кієво-Могилянська академія» (2013, 11 червня). Володимир Паніотто: «*Ставити експерименти на соціальних системах — метод, негідний гуманістичного суспільства*». Отрима-

На пленарному засіданні, яке очолював завідувач відділу соціальних структур Інституту соціології **Сергій Makeєв**, було виголошено чотири доповіді:

«**Валерій Хмелько — недооцінені ідеї**». Автор — професор кафедри соціології факультету соціальних наук та соціальних технологій Національного університету «Киево-Могилянська академія», генеральний директор Київського міжнародного інституту соціології **Володимир Паніотто**;

«**Про фази світоглядно-наукового шляху В.Є. Хмелька 1960-х — кінця 1980-х років: утопічний комунізм — реформований марксизм — антипартиїний ревізіонізм (нотатки пам'яті)**». Автор — старший науковий співробітник Київського міжнародного інституту соціології **Роман Ленчовський**;

«**Глобальне відлуння локальної кризи: ідейний конфлікт в американському університеті**». Автор — завідувач кафедри соціології факультету соціології і права Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» **Павло Федорченко-Кутуєв**;

«**Україна в сучасних соціальних науках — усе ще terra incognita**». Автор — переможець конкурсу «Кращий молодий соціолог року — 2018», викладач Київської школи економіки та голова Наглядової ради аналітичного центру CEDOS **Тимофій Брік**.

Як видно, в перших двох виступах ішлося про життєвий шлях та наукову спадщину Валерія Хмелька, тоді як дві інші доповіді були пов'язані безпосередньо з темою цьогорічних Соціологічних читань.

Презентація **В. Паніотто** глибше ознайомила аудиторію з неординарними концепціями В. Хмелька, які, на жаль, не здобули належного визнання у світовому масштабі. Адже за радянських часів Україна перебувала за «залізною завісою», тобто була інформаційно закритою для зарубіжних учених. Тому доробок багатьох наших науковців лишився непоміченим.

Так сталося і з вищезгаданою теорією про зміну домінантних видів виробництва. В. Паніотто жартома зауважив, що якби наша країна «не була відірвана від світової соціологічної спільноти й Тофлер мав звичку розпочинати день з перегляду свіжого числа «Вісника Київського університету», ім'я Хмелька було б уже в усіх підручниках із соціології, а не тільки в російських та українських». Адже з наукового погляду праця Валерія Хмелька є не менш вичерпною, ніж «Третя хвиля» Елвіна Тофлера, оскільки Валерій Євгенович детально описав механізм зміни хвиль і прогнозував не лише третю хвилю, а й четверту.

---

но з: <https://www.ukma.edu.ua/index.php/news/881-volodymyr-paniotto-stavyty-eksperymenty-na-sotsialnykh-systemakh-metod-ne-hidnyu-humanistychnoho-suspilstva>; Паніотто, В., Хутка, С. (2014). Вітаємо Валерія Євгеновича Хмелька. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, 3, 204–207; Стегній, О. (2019). Конкурс «Кращий молодий соціолог року»: історія та колективний портрет учасників (2007–2018). В: Є.І. Головаха (ред.), О.О. Максименко (ред.), *Соціологія майбутнього і майбутнє соціології в XXI столітті. Матеріали Міжнародних соціологічних читань пам'яті Наталії Паніної та Мирослава Поповича* (с. 9–24). Київ: Інститут соціології НАН України; Хмелько, В.Є. (1976). *Содержание и структура производственных отношений как предмета общесоциологического исследования* (Дис. ... канд. филос. наук). Получено из [https://www.kiis.com.ua/materials/articles\\_HVE/03\\_Dyser\\_Khmelko.pdf](https://www.kiis.com.ua/materials/articles_HVE/03_Dyser_Khmelko.pdf), а також інших.

Іншою цариною Валерія Хмелька, в якій він працював разом з Володимиром Паніотто, було комп'ютерне моделювання соціальних процесів. Як пояснив пан Володимир, важливість моделювання зумовлюється тим, що воно істотно впливає на методологію дослідження того чи того феномена. Скажімо, зараз соціологи починають з теорії, з якої випливають деякі гіпотези про зв'язок декількох чинників, потім роблять концептуалізацію й операціоналізацію цих понять. Нарешті вони виконують дослідження, яке показує, підтверджується гіпотеза чи ні. Але систему загалом у такому дослідженні не вивчають. Ідеологія ж моделювання полягає в тому, щоби спершу побудувати модель, а потім зібрати потрібну інформацію. Цю ідею свого часу запропонував американський інженер Джей Форестер, чії експерименти з моделями продемонстрували, що одні вхідні чинники практично не впливають на те, що маємо на виході, тоді як інші, навпаки, впливають доволі сильно. Соціологічне дослідження має вимірювати саме останні, тобто ключові чинники, а також зв'язки, що впливають на результувальні параметри. Результати дослідження «вкладаються» в модель, після чого дослідники перевіряють, працює вона чи ні, тобто чи правильно вона передбачає наслідки. Якщо ж неправильно, то модель переробляють доти, доки вона не стане придатною для повноцінного використання — зокрема, для вироблення управлінських рішень. Власне, за такого підходу модель є динамічною теорією, бо вона спрямовує збирання даних.

Ідею соціального моделювання В. Хмелько та В. Паніотто втілювали в життя у другій половині 1980-х та впродовж двох років після заснування Київського міжнародного інституту соціології — першої в незалежній Україні недержавної дослідницької установи. У моделях, які вони розробляли, за результувальні показники правили задоволеність життям і місце гуманістичних цінностей в загальній структурі цінностей особистості. Проте через фінансові труднощі (адже це була середина 1990-х) ученим довелося перейти на суто комерційні дослідження. «КМІС перетворився на фабрику виробництва інформації, — констатував пан Володимир. — Ми виконували понад 100 проєктів щороку, а часу на їх осмислення практично не мали».

У Валерія Хмелька була ще одна цікава пропозиція: ввести в науковий обіг поняття, яке мало би таке ж значення, як гроші для економіки, але було б соціальним. Таким еквівалентом мав стати час життя, зокрема час повноцінного життя, яке приносить задоволення людині. Якщо людина хворіє, то життя стає неповноцінним, тому рік такого життя має зараховуватися як коротший період — скажімо, вісім місяців (залежно від того, що це за хвороба). Як відомо, Організація Об'єднаних Націй у своїх щорічних звітах використовує індекс людського розвитку — інтегральний показник, що враховує обсяг валового внутрішнього продукту на душу населення в конкретній країні, рівень грамотності населення в цій країні та очікувану тривалість життя. Валерій Хмелько пропонував приблизно таку ж систему й розрахунки, але, на думку В. Паніотто, його ідея була цікавішою, а вимірювання — конкретнішим, ніж в індексі людського розвитку.

Виступ **Р. Ленчовського** мав на меті показати головні етапи трансформації наукового світогляду В. Хмелька. На жаль, через технічні причини слухачі могли почути тільки невеличкий фрагмент доповіді, який наведено далі.

«Ми разом навчалися на філософському факультеті... Нам уявлялося, що саме тут ми знайдемо якщо й не вичерпні відповіді (як нам обіцяли) на глобальні та водночас болючі проблеми людського співжиття, що вже почали нас «зачіпати», то принаймні відповідні «дороговкази» на шляху до розв'язання цих проблем наукового пізнання — який ми й обрали за своє покликання та фах. Хочеться згадати про нашу спільну з Валерієм Євгеновичем учнівську активність на семінарах, особливо із соціально-гуманітарного циклу, передусім із соціальної філософії (відомої в ті роки як «історичний матеріалізм») та історії філософії... У 1968-му, за часів «Празької весни», з її гаслами «демократичного соціалізму» та взагалі «соціалізму з людським обличчям», це вже була спільна соціально-політична «ангажованість», як тоді полюбили говорити в нашому колі. Бо ці, так би мовити, «Квітневі тези Дубчека» (новообраного тоді провідника чеських комуністів) ми сприйняли й як свою актуальну турботу, як «світло в кінці тунелю» — вже вітчизняного, радянського варіанта утопії, «реального соціалізму»... Про «утопію при владі», за пізнішим влучним висловом істориків-дисидентів, ми ще не знали... Ми тільки знаходили свій шлях — у соціальній науці, найтісніше поєднуваній нами з уявлюваною практикою гуманістичних соціальних перетворень... Бо з усього студійованого нами на той час марксизму ми найбільше цінували славнозвісну одинадцяту тезу з «Тез про Фюєрбаха» Карла Маркса: стосовно тих, котрі мають «змінювати світ», а не лише пояснювати його».

У презентації **П. Федорченка-Кутуєва** головну увагу було приділено ініціативі, висунутій професором літератури та колишнім президентом коледжу Сент-Джонс в місті Аннаполіс (США) Пано Канелосом разом із групою інтелектуалів-одномумців у листопаді 2021 року. Ця ініціатива знайшла віддзеркалення в матеріалі під заголовком «Я допомагаю започаткувати новий коледж, тому що система вищої освіти вийшла з ладу» («I'm helping to start a new college because higher ed is broken»), підготованому для видання «Bloomberg». Автор публікації — відомий історик шотландського походження Ніл Фергюсон, який викладав у престижних американських університетах, зокрема в Гарвардському. Як видно з назви статті, ініціатива американських інтелектуалів полягає в заснуванні такого закладу вищої освіти, який би відрізнявся від тих, що функціують сьогодні. Місцем розташування для цього закладу було обрано столицю штату Техас — Остін, а його місією має стати «безстрашний пошук істини» (*fearless pursuit of truth*) та захист академічних свобод. Особливо це стосується права вільно висловлюватися на певні контроверсійні теми.

Однією з таких тем є спроба тлумачити історію Сполучених Штатів з позиції «пригноблених верств» (*the oppressed strata*), у такий спосіб перекреслюючи безперечні здобутки американської нації та держави. Йдеться, зокрема, про «Проект 1619». Надрукований у виданні «The New York Times Magazine», цей проект покликаний нагадати, що саме того року до берегів Америки (тодішньої британської колонії Вірджинія) прибув перший корабель з африканськими бран-



цями на борту. Так у США виникло рабство, й існувало воно понад два століття. «1619» містить репортажі, есеї, вірші та малюнки на тему рабства й работоргівлі, створені відомими темношкірими журналістами та митцями.

Зрозуміло, що ініціатива «1619» не припала до вподоби багатьом американцям, оскільки такий перегляд історії виставляє Сполучені Штати в украй невідгідному світлі — фактично як країну, побудовану на спинах рабів. Низка науковців та викладачів історії виступили з критикою цього проекту, вимагаючи від «The New York Times» унесення поправок в тексти матеріалів. Доречно зауважити, що цей проєкт широко обговорювався в засобах масової інформації — разом з іншими спорідненими феноменами, що виникли останнім часом в американському суспільстві та мають стосунок до так званого «афроамериканського питання». Це «woke ideology» («ідеологія пробудження»), що полягає у винятковій пильності до всього, так чи інакше пов'язаного з правами афроамериканців, та громадський рух «Black Lives Matter» («Життя темношкірих мають значення»). Це також «cancel culture» (що дослівно перекладається як «культура скасування») — сучасна «версія» остракізму, коли людину за будь-яке необережне висловлювання (наприклад, щодо расових чи етнічних груп або ж ЛГБТ-спільноти) можуть звільнити з роботи, піддати публічному осуду, а також розірвати з нею всі зв'язки. Звісно, така ситуація не може не викликати занепокоєння в академічних колах. Тому й виникають ініціативи на зразок Остінського університету (the University of Austin) — як відповідь (хоч і політизована) на наступ на академічні свободи.

В Україні, як зауважив пан Павло, теж планують створити університет нового типу — президентський, перевагами якого будуть законодавчо закріплена академічна свобода й інституційна автономія. Але це урядова ініціатива, тоді як Остінський університет — проєкт, яким опікуватиметься спільнота науковців. Це створення університету, який відповідатиме їхній візії.

**Т. Брік**, який здобув ступінь магістра соціології та соціальних досліджень в Утрехтському університеті (Нідерланди), захистив дисертацію в Мадридському університеті імені короля Карлоса III (Іспанія), був гостьовим дослідником у Нью-Йоркському та Стенфордському університетах, а зараз бере участь у низці міжнародних проєктів, привернув увагу аудиторії до вельми важливої проблеми — порівняно малої кількості посилань на соціологічні дослідження про Україну в статтях західних соціологів. У своїх міркуваннях доповідач спирався на результати власного дослідження, виконаного із застосуванням мережевого аналізу<sup>1</sup>. «Наші колеги з європейських та американських університетів ще дуже мало знають про Україну, — зазначив пан Тимофій. — Дуже повільно відбувається оновлення наявних знань про українське суспільство. У тих статтях, де йдеться про Україну, посилаються здебільшого на засоби масової інформації (як-от «The Guardian», «The New York Times» чи «Дзеркало тижня»), тоді як посилають на суто наукові публікації дуже мало».

1 Аналізувалися статті, опубліковані впродовж останніх шести років у престижних англомовних журналах, які присвячені пострадянському простору («Communist and Post-Communist Studies», «Europe-Asia Studies» «Post-Soviet Affairs» тощо).

Щоби розв'язати цю проблему, Т. Брік порадив вітчизняним ученим (особливо молодим) активніше долучатися до міжнародних проєктів і дискусійних майданчиків, друкуватися в поважних англійських виданнях, а українським науковим часописам — працювати над покращенням якості своїх матеріалів.

Після першої частини Міжнародних соціологічних читань було оголошено перерву, під час якої учасники та гості заходу могли ознайомитися з новими виданнями Інституту соціології НАН України, зокрема монографією Сергія Дембіцького «Політична культура українського суспільства», колективною монографією «Соціальна напруженість у кризовому соціумі: соціально-психологічний аналіз» за науковою редакцією Олени Злобіної, науковою доповіддю Вікторії Смакоти «Український освітній потенціал у світі глобальних перетворень», брошурую «Вітчизняна наука в соціологічному вимірі» за редакцією Тетяни Петрушиної, збірником тез доповідей учасників конференції «Соціальні наслідки пандемії COVID-19: соціологічні аспекти» за редакцією Віктора Степаненка та Гульбаршин Чепурко. Крім того, було презентовано монографію «Соціологіка мислення Толкотта Парсонса», авторами якої є Володимир Ніколаєнко, Леонід Ніколаєнко та Юрій Яковенко (Національний авіаційний університет), а також книжку для дітей та підлітків «Мрія на мільйон. Рушай у світ грошей та бізнесу» (автор — соціальний підприємець та керівник гуртка фінансової грамотності ліцею в м. Мукачево Сергій Вожжов).

Другу частину Соціологічних читань відкрив заступник голови конкурсної комісії, провідний науковий співробітник відділу методології і методів соціології ІС НАН України **Олександр Стегній**. Розповівши слухачам про місію конкурсу та зробивши короткий огляд його історії, О. Стегній підкреслив, що премія імені Наталії Паніної — це перша премія в Україні, започаткована не державними структурами, а науковим товариством.

Цікаво, що перший конкурс на звання кращого молодого соціолога відбувся у 2007-му, і на тій події була присутня тодішня президентка Європейської соціологічної асоціації, професорка Абердинського університету (Велика Британія) Клер Волес. Перше місце тоді завоював львівський соціолог Олег Демків. За 14 років існування конкурсу в ньому взяли участь понад 100 молодих дослідників майже з усіх куточків України. Найактивніше долучалися соціологи з Києва, Харкова та Львова, були також учасники з Одеси, Миколаєва, Маріуполя, Ужгорода, Луцька, Кам'янця-Подільського, Дніпра (Дніпропетровська), Кривого Рогу та Луганська. А от з Донецька та з Автономної Республіки Крим, на жаль, не надійшло жодної роботи — мабуть, через брак інтересу до проблем вітчизняної соціології.

З поважних причин (несприятлива епідеміологічна ситуація та недостатня кількість учасників) минулої зими конкурс не проводили. Тому цьогоріч оцінювалися есеї, надіслані конкурсантами впродовж двох років. У цих творах мали висвітлюватися глобальні й локальні кризові процеси в контексті українського суспільства. За звання «Кращий молодий соціолог року — 2020–2021» змагалося одинадцять молодих науковців, серед яких були студенти, аспіранти, викладачі та прикладні дослідники. У своїх творах вони порушили широке коло питань — від впливу пандемії коронавірусу на характер міжособистісного спілкуван-

ня та дизайн соціологічних досліджень (Є. Ковальська, І. Козлова, М. Шпікер) до політичних, економічних і світоглядних криз, які раз у раз уражають українське суспільство (Р. Джуган), спричинюючи, зокрема, зростання масштабів зовнішньої та внутрішньої міграції (А. Хом'як), а також падіння довіри до соціальних інститутів (О. Казьмірова), що, своєю чергою, поглиблює наявні кризові процеси й суспільні суперечності. Розглядалися, крім того, політичні процеси глобального масштабу, зокрема ерозія ліберального світового порядку та відновлення великодержавного суперництва (О. Вольський), і те, як вони позначаються на становищі України загалом.

Учасники конкурсу виступили перед аудиторією з викладом головних ідей своїх есеїв та відповіли на запитання слухачів.

Першою виступила **Марта Борецька**, магістрантка другого року навчання кафедри соціології історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка. У своїй конкурсній роботі вона висвітлювала особливості ціннісно-нормативної системи сучасних українців, порівнювала їхні ціннісні орієнтації з ціннісними перевагами європейців та вказувала на зміни, які сталися в системі цінностей (як наших громадян, так і жителів європейських країн) унаслідок пандемії коронавірусу.

Для аналізу та порівняння пані Марта використала дані двох останніх хвиль Світового дослідження цінностей (*World Values Survey*) — масштабного міжнародного проекту, започаткованого 1981 року видатним американським соціологом Рональдом Інглгартом. Згідно з концепцією Р. Інглгарта, всі людські цінності можна умовно поділити на дві групи: цінності виживання (матеріалістичні) та цінності самовираження (постматеріалістичні). У країнах, менш розвинених економічно й політично, превалюють цінності першої групи, тоді як у країнах з вищим рівнем розвитку національної економіки та політичних свобод — цінності другої групи (і це підтверджується результатами зазначеного дослідження). Постматеріалістичні цінності, крім того, трактуються як бажані й такі, що відповідають новим цивілізаційним запитам, а транзит до постматеріалізму — як єдино можливий, а отже, правильний шлях модернізації ціннісних просторів різних країн.

Утім, як зауважила конкурсантка, зміщення ціннісних переваг у бік постматеріалістичних не є прямолінійним і однозначним процесом. Зокрема, останніми роками спостерігаються два «відкочування» від панівної лінії — консервативний реванш (виявом якого є, серед іншого, підтримка націоналістичних партій у низці європейських країн) та авторитарний реванш (виявом якого є зростання попиту на «сильну руку», тобто на авторитарний спосіб правління). Поворот до консерватизму, на думку М. Борецької, є природною реакцією індивідів на мінливість та плинність соціальної реальності, зокрема на надто швидкі темпи культурних змін. А ось авторитарний реванш зумовлений слабкістю сучасних демократичних інститутів, віддаленістю владних еліт від суспільства та неготовністю деяких політичних лідерів брати на себе відповідальність за ризиковані або непопулярні управлінські рішення. До того ж демократичний устрій багатьох держав істотно підважила пандемія коронавірусу, оскільки боротьба з нею вимагала залучення якраз авторитарних інструментів.

Що стосується ціннісного простору України, то його специфічними рисами є, з одного боку, значущість цінностей автономії та самовираження, з іншого — збереження цінностей виживання. Останнє можна пояснити як впливом пандемії COVID-19 на повсякденне життя українців, так і нестабільною внутрішньою ситуацією — воєнно-політичною та економічною. У цьому контексті завданням української соціології має стати «з'ясування співвідношення цих двох складників вітчизняного ціннісного простору, а також ступеня їх репрезентації в повсякденних практиках наших співгромадян», — резюмувала М. Борецька.

Основними мотивами есею **Олександра Вольського**, аспіранта кафедри соціології факультету соціології і права НТУУ «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», були: криза капіталістичної світ-системи та її вплив на позиції України як незалежної держави на міжнародній арені. Свої міркування він побудував, спираючись на праці визначних теоретиків світ-системного аналізу — Імануїла Валерстайна та Джованні Аррігі.

Як відомо, концепція світ-системного аналізу І. Валерстайна полягає в тому, що капіталізм може існувати лише як система псевдонезалежних держав, котрі функціують у межах єдиного економічного простору. Така конфігурація дає змогу реалізувати міжнародний поділ праці, що згодом веде до поділу світ-системи на три зони з різним рівнем розвитку: «ядро» (*core*), «напівпериферію» (*semiperiphery*) та «периферію» (*periphery*). Повноцінні держави формуються лише на території «ядра» й «напівпериферії», які характеризуються порівняно високим рівнем економічного розвитку. Завдяки цьому вони спроможні побудувати сильні військово-бюрократичні структури, використововані для забезпечення процесів нееквівалентного обміну з віддаленими (периферійними) зонами та закріплення своєї переваги.

У межах такого підходу, на думку О. Вольського, Україну можна описати як периферійну територію, що перебуває в стані політико-економічної залежності від «ядра». Або ж можна схарактеризувати українців як федератив, котрі платять за військово-політичну підтримку та доступ до європейських ринків феноменом заробітчанства та війною з РФ. Обидві інтерпретації можуть претендувати на істинність.

Дж. Аррігі поділив усі держави світу на територіалістські та капіталістичні. Перші прагнуть збільшити обсяг своїх ресурсів через захоплення нових територій, а другі спрямовують зусилля на розвиток власних територій, розширюючись лише тоді, коли цього вимагає подальший процес нагромадження капіталу.

Сьогодні, коли зв'язки між країнами світу стають дедалі тіснішими, будь-яка локальна проблема швидко переростає у глобальну. Тому нинішня криза капіталістичної світ-системи супроводжується значною економічною та соціально-політичною дестабілізацією, що можна побачити на прикладі падіння світових фондових ринків через пандемію коронавірусу, ситуації з біженцями в країнах Євросоюзу, терористичної активності ІДІЛ тощо. Ключовою небезпекою для України за таких обставин О. Вольський вважає перехід від капіталістичної до територіалістської логіки в поведінці держав, що її оточують. Кон-

курсант зазначає, що для збереження міжнародної правосуб'єктності України вкрай важливо зміцнювати автономну від зовнішніх і внутрішніх політичних акторів державну службу, оскільки це дасть змогу сформувати соціальну групу, зацікавлену в існуванні незалежної української держави.

Наступна учасниця, доцентка кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, аналітикиня Громадської мережі публічного права та адміністрації UPLAN **Олександра Дейнеко**, докладно розглянула сутність криз («множинно процесуальних ... які одночасно відбуваються на різних рівнях соціального») та їхню місію («пробудити в нас рефлексивний моніторинг особистісного життєвого проекту» або «переосмислити логіку буття соціальних структур, щоби зрозуміти адекватність «правил гри» та добору ресурсів, потрібних для відтворення соціальних систем»). Кризи потрібні для того, щоби показати державі й суспільству помилковість чи слабкість соціальних процесів, неспроможність окремих соціальних структур і водночас — вивести соціальну систему на якісно новий рівень соціетального та цивілізаційного розвитку.

Авторка есею уподібнює суспільні кризи хвилям в океані під час шторму. Хтось, можливо, стоячи на березі, дивитиметься на ці хвилі з острахом, тоді як вправний серфінгіст залюбки підкорюватиме їх. Для такого серфінгіста хвилі — це нагода для злету, тобто для нового, вищого рівня особистісного (чи професійного) розвитку. Однак для того, щоби не боятися хвиль, потрібно виховати в собі певні риси характеру, як-от сміливість та бажання ризикувати й підкорювати нові вершини. Для того ж, щоби не боятися кризових ситуацій, потрібно виробити в собі емоційний імунітет і толерантність до невизначеності. Емоційний імунітет О. Дейнеко тлумачить як здатність індивіда бути щасливим незалежно від обставин та постійно формувати таку модель світосприйняття, яка не обмежує його суб'єктність, а навпаки, показує можливості для її реалізації. Ще одним ефективним інструментом для подолання кризи на індивідуальному та соціальному рівнях конкурсантка вважає формування діяльнісного імунітету, підґрунтям якого є соціальна спроможність, або здатність соціальних суб'єктів адекватно справлятися з множинними соціальними викликами, спираючись на наявний ансамбль власних капіталів та соціокультурний досвід.

Доцентка кафедри соціології та соціальної роботи факультету суспільних наук Державного вищого навчального закладу «Ужгородський національний університет» **Руслана Джуган** виокремила чотири кризи глобального масштабу. Перша — екологічна — пов'язана з вичерпанням природних ресурсів (зокрема, через переважне використання викопних видів палива), надмірним антропогенним навантаженням на довкілля та порівняно повільними темпами впровадження екологічно безпечних технологій. Друга криза спричинена неефективністю міжнародних механізмів, покликаних запобігати збройним конфліктам (що можна побачити на прикладах громадянських воєн у Сирії та Сомалі, захоплення талібами влади в Афганістані та інших збройних протистоянь, наслідок яких — мільйони загиблих, поранених, а також тих, хто втратив свою домівку і став біженцем). Наступною глобальною проблемою є бідність, зумовлена нерівномірним розподілом статків та нагромадженням капіталу купкою

олігархів. В Україні такий стан речей, серед іншого, пов'язаний з браком механізмів впливу держави на монополістів та корупцією в органах влади на всіх рівнях. Останньою в переліку криз (проте не менш серйозною) є «коронакриза», яка не лише оприявнила вразливі місця в системі охорони здоров'я низки країн, а й указала на брак у певної частини населення критичного мислення та навичок елементарної інформаційної гігієни, конче потрібних у ситуації пандемії. Тому цілком слушно Р. Джуган обстоює необхідність викладати логіку ще в школі й учити відрізняти достовірну інформацію від спотвореної.

Серед локальних криз конкурсантка передусім згадує використання українськими політиками соціально-політичного розмаїття ментальності населення регіонів країни заради отримання власних політичних дивідендів, що нерідко призводить до політичного протистояння на лінії «Захід — Схід». Підтвердженням останнього є конфлікт двох світоглядних орієнтацій — проєвропейської та проросійської з відповідними електоральними перевагами, які істотно ускладнюють процес формування єдиної української політичної нації.

Про поляризацію суспільства внаслідок неконтрольованого впливу соціальних мереж розповіла старша викладачка кафедри соціології факультету соціології і права НТУУ «КПІ імені Ігоря Сікорського» **Оксана Казьмірова**. Вона, поряд із тим, привернула увагу слухачів до проблеми недостатньої відповідальності деяких користувачів інтернету за свої висловлювання й учинки, їхнього невміння (або небажання) розмежовувати віртуальне й реальне, а також до ворожнечі в соціальних мережах, яка «поширюється зі швидкістю лісової пожежі». Асистентка кафедри методології та методів соціологічних досліджень факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка **Єлена Ковальська** додала, що соціальні мережі настільки міцно вмонтувалися в наше життя, що вже поступово підпорядковують собі його різні сфери. За таких обставин соціологам стає дедалі складніше досліджувати соціальну реальність і докладно пояснювати соціальні процеси. Відома небезпека для нашої науки полягає у суб'єктивності — коли дослідник, як частина об'єкта дослідження, неминує продукує артефактуальне знання. Стосовно українського суспільства Є. Ковальська переконана, що воно є об'єктом перманентної трансформації, оскільки перебуває в пошуку свого місця в глобалізованому світі й має знаходити адекватні відповіді на сучасні виклики. Тому переосмислення українського суспільства потребує безперервного соціологічного спостереження, балансу теоретичного та емпіричного знання.

Доцентка кафедри соціології факультету суспільних наук Українського католицького університету, львів'янка **Інга Козлова** порушує питання репрезентативності онлайн-досліджень, які в період пандемії практично витіснили «старі добрі інтерв'ю віч-на-віч». Турбує конкурсантку і проблема забезпечення якості освіти, зокрема соціологічної: по-перше, не всі навчальні курси вписуються в дистанційний формат; по-друге, «для соціолога, чия робота неможлива без спілкування й налагодження контактів, бути переведеним в онлайн — це симулякр». Утім, і власне офлайн-практики за часів пандемії зазнають обмежень — наприклад, за умов їх неможливості освітні нерівності стають більш очевид-

ними (на чому зроблено наголос у концептуальній записці від ЮНЕСКО «Освіта за доби пандемії COVID-19 і в наступні роки»).

Колежанка І. Козлової, дослідниця Центру міської історії Центрально-Східної Європи **Наталя Отріщенко** розпочинає свій есей цитатою з інтерв'ю, що його дав визначний німецький філософ і соціолог Юрген Габермас газети «Frankfurter Rundschau» у квітні 2020 року. «Ще ніколи не було так багато знання про наше незнання», — констатує вчений та зізнається, що соціальні наслідки коронакризи неможливо передбачити. Цілком природно виникає питання: а чи варто науковцям та іншим експертам настільки відкрито зізнаватися в тому, що вони чогось не знають? Так, варто. Ба більше — вчені мають зізнаватися, що їхнє знання в тій чи тій царині є обмеженим. Адже, як зазначає пані Наталя, «сумнів є частиною наукового пошуку, його невіддільною складовою, а заперечення гіпотези є так само важливим, як і її підтвердження... Сумнів — це ознака сили, а не слабкості». Тому науці не слід «удавати з себе непорушний бастион». Межі знання визначають обрії тих питань, які дослідники ставлять до світу й до самих себе.

У цьому контексті постає ще одне питання: кого можна вважати експертом і наскільки пересічні громадяни довіряють експертному знанню? На жаль, події останніх двох років продемонстрували, що професіоналам довіряють далеко не всі. Навпаки — воліють вірити в різноманітні вигадки на кшталт теорій змови. Чому ж експертність втрачає авторитет? Фахівець у царині міжнародних відносин Томас Ніколс, на якого посилається Н. Отріщенко, виокремлює кілька чинників, що призвели до «смерті експертності» (саме таку назву має його книга, опублікована 2017 року). Цими чинниками є: ерозія системи освіти, переорієнтація мас-медіа на смаки аудиторії, нові практики комунікації в соціальних мережах і нездатність самого експертного середовища вести ефективний діалог. Спостереження письменника описують ситуацію в США, однак його висновки можна сміливо переносити на українське суспільство. Навіть більше — випадок України в багатьох аспектах ілюструє міркування Ніколса значно яскравіше. Варто лише згадати написання дисертацій на замовлення та численні випадки академічного плагіату. Що ж до засобів масової інформації, то вони теж причетні до «смерті експертності», оскільки дуже легко оперують поняттями «експерт» чи «експертка» (в такий спосіб розмиваючи межі цих понять), а також віддають перевагу тим повідомленням, які провокують сильну емоційну реакцію — замість того, щоби спонукати до глибокої (і часто складної) дискусії.

Утім, пані Наталя схильна вірити в те, що «експертність в українській науці та освіті все-таки можна перезібрати». Цю фразу конкурсантка запозичила з назви книги видатного французького філософа та соціолога Бруно Латура «Перезбирання соціального» («Reassembling the social»). Підстави для оптимізму їй надають нові професійні осередки, які активно долучаються до міжнародних проєктів та академічних дискусій, освічені, мобільні та вмотивовані молоді дослідники, а також медіа-ініціативи, які пропонують «нові формати, якісну візуальну мову та відвертість стосунків з аудиторією, вважаючи її достатньо розумною для серйозної розмови». Проте цього недостатньо. Потрібен новий соціальний договір, де перезбирання експертності стане невіддільною части-

ною суспільного життя — ідеться насамперед про перезбирання стосунків між експертним середовищем, інституціями освіти й науки, медіа, урядами, корпораціями і, найголовніше, між громадянами й громадянками, — стосунків, які будуватимуться на взаємній довірі, критичності та прозорості.

Ще одна представниця нової генерації дослідників — старша викладачка кафедри соціології факультету соціальних наук та соціальних технологій Національного університету «Києво-Могилянська академія», кураторка проекту «Діагноз: війна» **Анна Прохорова** — присвятила свою творчу роботу проблемам вітчизняної ветеранської спільноти. Згідно з підрахунками авторки, ця проблема є актуальною приблизно для 5–10% українців — безпосередніх учасників бойових дій на сході України, інструкторів з тактичної медицини, волонтерів та членів їхніх родин. «Можливо, комусь здаватиметься, що його самого це не стосується, а п'ять чи десять відсотків — не так уже й багато, — зазначає конкурсантка. — Однак, по-перше, війна триває, й поки немає підстав думати, що вона незабаром закінчиться. Отже, кількість тих, хто від неї постраждає, неминуче зростатиме. По-друге, йдеться про людей, які захищають нашу державу, її незалежність і територіальну цілісність. Погодьтеся, навряд чи можна розмірковувати про майбутнє країни, де таких людей полишають наодинці зі своїми проблемами, замість того, щоби допомогти їм адаптуватися до мирного життя».

Описаний свого часу Альфредом Шюцем феномен «солдата, що повертається з війни», характерний для будь-якої країни, що воює. Водночас, як зауважує пані Анна, є низка чинників, які ускладнюють ситуацію саме в нашій країні. Варто нагадати, що більшість із тих, хто добровільно пішов захищати Україну від російської агресії у 2014–2015 роках, не казали своїм рідним, куди саме йдуть, бажаючи вберегти їх від надмірних хвилювань. Але в такий спосіб вони позбавляли себе змоги розділити той новий, травматичний досвід перебування на війні зі своєю сім'єю та поступово віддалялися від неї.

Переживання ветеранів поглиблювалися ще й через те, що їм здебільшого не було до кого звернутися по психологічну допомогу. В Україні, на жаль, поки немає системної інституціоналізованої психологічної допомоги учасникам бойових дій. Існують, щоправда, терапевтичні школи та асоціації психологів, які допомагають колишнім військовослужбовцям адаптуватися до цивільного життя. Але таких осередків небагато, і зазвичай вони розташовані у великих містах. У маленьких містечках чи сільській місцевості фахівців з кризової психології знайти вельми складно. Тому цілком правомірно стверджувати, що успішність адаптації учасників російсько-української війни до мирного життя залежить переважно від них самих та їхніх близьких. Якщо ж власні ресурси виявляються недостатніми, то процес адаптації ветеранів істотно ускладнюється, а їхній стан (як фізичний, так і психічний) — погіршується.

Свої міркування А. Прохорова підкріпила кількома конкретними прикладами з історій військових, у яких вона брала інтерв'ю для вищезгаданого проекту «Діагноз: війна». Це спільний проект видавництва «Дух і Літера» та Української асоціації військової медицини, який був підтриманий Українським культурним фондом.



Конкурсна робота **Андрія Хом'яка**, аспіранта кафедри соціології факультету соціології і права НТУУ «КПІ імені Ігоря Сікорського», була сфокусована на феномені міграції (зокрема, тимчасової трудової міграції українського населення) та взаємозв'язку між міграцією й суспільними кризами. Автор підкреслює, що міграція може бути як наслідком кризи, так і її причиною — наприклад, може призвести до дефіциту робочої сили в певному регіоні або ж, навпаки, до скупчення значної кількості людей у певній місцевості (найчастіше в прикордонних районах, що спостерігалось під час кризи біженців у Європі). Міграція також нерідко спричинює й особистісну кризу — кризу ідентичності мігранта внаслідок перебування в іншому соціально-культурному середовищі.

Стосовно трудової міграції українців А. Хом'як зауважив, що: по-перше, вона викликана переважно економічними чинниками (браком робочих місць або низькою заробітною платою); по-друге, супроводжується численними міфами й стереотипами — як у самій Україні, так і в країнах, де зосереджена велика кількість українських трудових мігрантів (Польщі, Словаччині, Угорщині, Чехії тощо). Трудова міграція — це політизована тема, сприйняття якої досить часто зазнає викривлень через засоби масової інформації, що може впливати на політичні рішення не лише в міграційній сфері, а й щодо кризових ситуацій загалом.

Остання учасниця конкурсу «Кращий молодий соціолог року», аспірантка тієї ж кафедри й факультету НТУУ «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського» **Марина Шпікер** розглядає кризи як поворотні моменти, які пов'язані з чималими ризиками, однак створюють і нові можливості, зокрема для соціології й соціологів. Адже сама соціологія, як вважає пані Марина, від самого початку була «породженням тектонічних зсувів і криз у західноєвропейських суспільствах». Ідеться про індустріалізацію та урбанізацію, що зруйнували традиційний уклад життя аграрних суспільств, про економічні кризи, політичні трансформації, розвиток інформаційних технологій та інші бурхливі соціальні зміни, які створювали й робили більш помітними й відчутними соціальні проблеми, водночас генеруючи потребу в усвідомленні, науковому осмисленні та розв'язанні цих проблем.

Що стосується нинішніх криз, які глибоко вразили українське суспільство, зокрема пандемії COVID-19 та збройного конфлікту на сході України, то вони, на думку М. Шпікер, теж зумовили низку нових дослідницьких проблем, спонукаючи дослідників як до пошуку нових, так і до суттєвої адаптації старих методів збирання соціологічної інформації. Утім, далеко не на всі породжені кризами методологічні (та організаційні) виклики вдавалося знайти задовільну відповідь. Посилаючись на власний досвід, конкурсантка розповіла, що доволі складним завданням для неї виявився процес побудови репрезентативних вибірок для вимушених переселенців та учасників АТО/ООС. Не менш складно було й оцінити кількість внутрішньо переміщених осіб у певний момент на певній території — через недоліки самої бази даних про ВПО, що її веде Міністерство соціальної політики України. Потенціал емпіричного аналізу в цьому випадку обмежувався можливостями самих дослідників та даними, до яких вони мали доступ. А ось заміна особистих інтерв'ю телефонними опитуваннями та

перехід *call*-центрів на режим віддаленої роботи під час пандемії виявилися корисною опцією, оскільки зробили дослідницький процес стійкішим до надзвичайних обставин.

Авторка доходить висновку, що кризи, попри чималі збитки, заподіяні суспільствам, водночас дають стимул до наукового пошуку, допомагаючи дослідникам переосмислити те, що вони вже знають про соціум, та провести «стрес-тест» своїх знань і дослідницьких практик.

Після виступів конкурсантів відбулася дискусія (у форматі круглого столу), на якій обговорювали такі актуальні питання: зміни в системі цінностей громадян України та інших країн унаслідок пандемії COVID-19, дистанційне навчання в школах та університетах та його вплив на якість освіти, дедалі більше проникнення інформаційних технологій та штучного інтелекту в життя людини й суспільства, необхідність популяризації соціології як науки тощо. До дискусії долучилися: Євген Головаха (Інститут соціології НАН України), Славоміра-Анна Грушевська (Державне вище професійне училище, м. Конін, Польща), Вікторія Гуменюк (Національний університет «Києво-Могилянська академія»), Ольга Іващенко (Інститут соціології НАН України), Наталія Коваліско та Наталія Черниш (Львівський національний університет імені Івана Франка), Леся Литвиненко (Національна освітня платформа «Всеосвіта», м. Київ), Володимир Магун (Інститут соціології Російської академії наук, м. Москва), Ольга Максименко (Інститут соціології НАН України), Світлана Романенко (Одеський національний університет імені І.І. Мечникова) та інші.

Насамкінець відбулася церемонія нагородження переможців. Володимир Паніотто, співзасновник Соціологічного центру імені Н.В. Паніної, та Євген Головаха, тодішній заступник директора Інституту соціології НАН України, вручили першу премію імені Наталії Паніної авторці оригінального та вдумливого есею під заголовком **«Перезбирання експертності» Наталі Отрещенко**. Другу премію здобула **Олександра Дейнеко**. Її робота теж мала доволі цікаву назву — **«Стати антикризовим «серфінгістом»: бути щасливим та активно діяти!»** Третю премію було присуджено **Марині Шпікер**, авторці роботи **«Глобальні та локальні кризи як простір можливостей для української соціології»**.

Лауреатом премії імені Ірини Попової<sup>1</sup> (за роботу, що має найбільшу соціально-практичну значущість) стала **Єлена Ковальська**. Її есей мав назву **«Переосмислюючи українське суспільство: нові виклики та що вони для нас несуть»**. Цю премію Є. Ковальській вручила Олена Лісеєнко, голова Південноукраїнського відділення САУ.

Захід завершився дружнім спілкуванням учасників, гостей та організаторів, а також побажаннями зустрітися наступного року.

### **Теми творчих робіт решти учасників конкурсу «Кращий молодий соціолог року — 2020–2021»**

– «Матеріалізм vs постматеріалізм: нове протистояння» (Марта Борецька)

<sup>1</sup> Попова Ірина Марківна (1931–2008) — відома українська дослідниця, фундаторка одеської школи соціології.

- «Україна в контексті кризи капіталістичної світ-системи» (Олександр Вольський)
- «Згуртовані кризами» (Руслана Джуган)
- «Віртуалізація довіри й загострення питань успішності реальних трансформацій» (Оксана Казьмірова)
- «Три виклики для соціології в часи кризи» (Інга Козлова)
- «Посттравматичний стресовий розлад як діагноз українському суспільству» (Анна Прохорова)
- «Глобальні та локальні кризи: переосмислюючи українську трудову міграцію» (Андрій Хом'як)

Отримано 25.01.2022

## ОЛЬГА МАКСИМЕНКО

### «Глобальні та локальні кризи: переосмислюючи українське суспільство». XV Міжнародні соціологічні читання пам'яті Наталії Паніної та Валерія Хмелька

У матеріалі подано огляд роботи XV Міжнародних соціологічних читань, проведених Інститутом соціології Національної академії наук України 10 грудня 2021 року з нагоди вшанування пам'яті двох видатних вітчизняних науковців — Наталії Паніної (1949–2006) та Валерія Хмелька (1939–2021). Захід складався з двох частин: пленарного засідання та підбиття підсумків конкурсу «Кращий молодий соціолог року — 2020–2021». На пленарному засіданні було заслухано чотири доповіді: «Валерій Хмелько — недооцінені ідеї» (В. Паніотто), «Про фази світоглядно-наукового шляху В.Є. Хмелька 1960-х — кінця 1980-х років: утопічний комунізм — реформований марксизм — антипартійний ревізійнізм (нотатки пам'яті)» (Р. Ленчовський), «Глобальне відлуння локальної кризи: ідейний конфлікт в американському університеті» (П. Федорченко-Кутуєв) та «Україна в сучасних соціальних науках — усе ще terra incognita» (Т. Брік). Друга частина Читань почалася з виступів учасників конкурсу, під час яких вони могли поділитися з аудиторією основними ідеями, викладеними у їхніх конкурсних роботах. Після виступів конкурсантів відбулася дискусія у форматі круглого столу, а завершилися Читання традиційно — нагородження переможців і призерів. Кращим молодим соціологом року було визнано Н. Отріщенко (Львів). Друге й третє місце посіли О. Дейнеко (Харків) та М. Шпікер (Київ). Премію імені Ірини Попової (за роботу, що має найбільшу соціально-практичну значущість) було присуджено Є. Ковальській (Київ).

**Ключові слова:** Наталія Паніна, Валерій Хмелько, соціологічні дослідження, українське суспільство, глобальні та локальні кризи, виклики сучасності, конкурс «Кращий молодий соціолог року»

## ОЛЬГА МАКСИМЕНКО

### «Глобальные и локальные кризисы: переосмысливая украинское общество». XV Международные социологические чтения памяти Наталии Паниной и Валерия Хмелько

В материале представлен обзор работы XV Международных социологических чтений, проведенных Институтом социологии Национальной академии наук Украины 10 декабря 2021 года в честь памяти двух выдающихся отечественных ученых — Наталии Паниной (1949–2006) и Валерия Хмелько (1939–2021). Мероприятие состояло из двух частей: пленарного заседа-

ния и подведения итогов конкурса «Лучший молодой социолог года — 2020–2021». На пленарном заседании было заслушано четыре доклада: «Валерий Хмелько — недооцененные идеи» (В. Паниотто), «О фазах мировоззренчески-научного пути В.Е. Хмелько 1960-х — конца 1980-х годов: утопический коммунизм — реформированный марксизм — антипартийный ревизионизм (памятные записки)» (Р. Ленчовский), «Глобальный отзвук локального кризиса: идейный конфликт в американском университете» (П. Федорченко-Кутуев) и «Украина в современных социальных науках — все еще terra incognita» (Т. Брик). Вторая часть Чтений началась с выступлений участников конкурса, во время которых они могли поделиться с аудиторией основными идеями, изложенными в их конкурсных работах. После выступлений конкурсантов состоялась дискуссия в формате круглого стола, а завершились Чтения традиционно — награждением победителей и призеров. Лучшим молодым социологом года была признана Н. Отрищенко (Львов). Второе и третье места заняли А. Дейнеко (Харьков) и М. Шпикер (Киев). Премия имени Ирины Поповой (за работу, имеющую наибольшую социально-практическую значимость) была присуждена Е. Ковальской (Киев).

**Ключевые слова:** Наталия Панина, Валерий Хмелько, социологические исследования, украинское общество, глобальные и локальные кризисы, вызовы современности, конкурс «Лучший молодой социолог года»

## OL'HA MAKSYMENKO

### «Global and local crises: Rethinking Ukrainian society». The 15th International Sociological Readings in memory of Natalia Panina and Valerii Khmelko

*The paper gives an overview of the 15th International Sociological Readings, which took place at the Institute of Sociology of the National Academy of Sciences of Ukraine on 10 December 2021. The aim of the conference was to honour the memory of Natalia Panina (1949–2006) and Valerii Khmelko (1939–2021), two outstanding Ukrainian scholars. The event consisted of two parts. The first one was arranged as a plenary session, during which four keynote presentations were delivered: «Valerii Khmelko and his underrated ideas» (V. Paniotto), «Utopian communism, reformed Marxism and anti-party revisionism as phases of V. Ye. Khmelko's world view and scholarly path between the 1960s and the late 1980s: Reminiscences» (R. Lenchovskyi), «The global echo of a local crisis: A conflict of ideas at a US university» (P. Fedorchenko-Kutuev) and «Ukraine is still terra incognita in present-day social sciences» (T. Brik). The second part of the Readings focused on the results of the «2020–2021 Junior Sociologist of the Year», an essay contest in which early and mid-career researchers, as well as young university lecturers, took part, competing for the Natalia Panina Prize. The contestants were invited to share the main points of their essays with the audience and to answer a few questions. Then followed a round-table discussion, and, finally, the contest winners and runners-up were announced. N. Otrishchenko (Lviv) won the top prize, whereas O. Deineko (Kharkiv) and M. Shpiker (Kyiv) came in second and third. Ye. Kovalska (Kyiv) was awarded the Iryna Popova Prize, and her essay was recognised as having social and practical significance. This special prize had been established in honour of a distinguished Ukrainian scholar, who is considered to be a founder of the Odesa School of Sociology.*

**Keywords:** Natalia Panina, Valerii Khmelko, sociological studies, Ukrainian society, global and local crises, modern-day challenges, the “Junior Sociologist of the Year” contest